१८ ज्वालकोपदीआख्यानम
प्रद्युम्नोत्सवराख्यम
उत्तरार्धम

१२८ पत्रे

१२२ पत्राणि

३

नं. १३३ - घा. ८
घ
सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या
बृहच्छब्देन्दुशेखर:
(अपूर्ण)
पत्राणि
१४२ - घा. ८
नागेशभट्ट:
लिपिसं. १८२१

नं. १३२ पत्रसूचिमे ५५१ दर्ज है यहामे ५८५ है

प्रा॰ श्रो॰ ति॰
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इति
भाष्याद्युक्तेर्मध्ये कृतं मंगलं शिष्याः शिक्षायै निबध्नाति श्रोत्रिति श्रोत्रियस्य भावः श्रोत्रं अर्हतो भा
वः आर्हन्तीत्याभ्यां विद्वेरित्यर्थः तेन विचक्षणेषु वेदाध्ययनकर्तृत्वेन तदनुष्ठानकर्तृत्वे
न च प्रसिद्धैरिति फलितं गुणैः प्रशस्तगुणैर्वृद्धैः अर्हद्भिः अर्हन्त्यर्हन्तीत्यर्थः तोष्टूपाया
न इति एवं आत्मार्पणं पापापेत्यादिश्रुतिसिद्धापहतपाप्मत्वादिगुणैः स्तूयमान इत्यर्थः अगु
ण इति श्रुतिसिद्धानामध्येयामनन्तकल्याणगुणानां विपदादिवद्बाध्यवहारैकत्वात् आपा
ततोऽपि शब्दद्योतितविरोधपरिहारः एवं च विरोधाभासोऽत्रालंकारः विजयते तरामिति
विभक्तं पदं कल्पयति तिङश्चोत्तरपदस्य छेदस्यैव स्वीकारात् तिङश्चेति तरप्याम् न च जयत इत्य
स्य वीत्येन त्सकां तत्वे नासामर्थ्यात्कथं तरप् उपसर्गाणां द्योतकत्वात् तदर्थे इति तिङन्तार्थे।
स्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेपि दोषाभावाच्चेति दिक् पूर्वोक्तेनास्य संगतिमाह यस्यैवेति कथिता
इति याथार्थ्येन कथिता इत्यर्थः एवं कथं तर्हि इत्यस्यापि एतेन तत्र च कित्वादिप्रत्यादनं कात्स्न्यैः
स्त्रियामक्तिन्नादेर्वृत्त्यादनं प्रासंगिकं बोध्यं तृतीयाध्यायेति उणादीनामप्युणादयो बहुलं
मिति सूत्रविहितत्वात्तत्वं उणादिपाठस्तु शाकटायनकृतलभ्यप्रत्ययप्रकृतिविशेषणानार्थः एतदर्थ
मेव गोचरपदोपादानं दर्शयति अनवं धर्मादित्यर्थः तदाह लडित्यादि पंच म इति लट्लि

ह

राम

उदित्याद्यनुकरणमपेक्ष्येदं केदोमात्रेति तेन तद्रूपाणामिहाप्रदर्शनान्न न्यूनतेति परास्तं वर्त्तमाने
लट् वर्त्तमानत्वं च प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा तच्च प्रकृत्यर्थविशेषणं वर्त्त।
मानकालस्य व्यापारात्मकत्वेन तन्निष्ठवर्त्तमानत्वस्यैव तात्पर्यवोचितत्वात् प्रतिधात्वन्यने
तल्लडादेशानां शक्तिकल्पनापेक्षयैकधातोरेव शक्तिकल्पने लाघवाच्च तदाह वर्त्तमाने त्या
दि धातोरिति यद्यपि धातोरित्यधिकारसूत्रं सुहैव कर्तुं युक्तं तथापि तद्धि·धिस्था धातुग्रहणानु
वृत्त्यैव सिद्धे तत्सूत्रे ग्रहणं प्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यासः वर्त्तमानकालेन धातोराद्ये।
पात्तु अत एव शबादीनां सार्वधातुकत्वसिद्धिः यत्तु पञ्चमी धातोरिति नियोगं विभज्य तृती
यान्तं वर्त्तमानेन अन्वयाद्धातोर्वर्थवृत्त्यर्थकरणं तत्सर्वं निर्बीजं शटाविताविति लटः शान
शानच्चावित्यादौ विवरणार्थः तयाचरितार्थस्य विनाश्रुतिसंज्ञानिरवन्तुपायाभावात् यत्तु उच्चार।
णार्थे नापि टुतरव्यावृत्तिः शक्यो निवृत्तं व्यर्थं उच्चारणार्थत्वं च व्याख्यानतोऽवसेयमिति तत्र व्या
ख्यानाश्रयणे लक्षाः टित्वे टेरेत्वार्थे वर्त्तमानकालादेर्द्योत्यतायाउक्तत्वयालकाराणां वाच्यभेद
श्येति लः कर्मणि चेति लश्रुति उच्चारणार्थोकारे णलस्येति वत्सप्यमेकवचनान्तमिति केचित्
अन्येन हल्मात्रस्य ङः संज्ञं पञ्चरूपमपीदमाकरस्थं भाष्यं तु ङः संज्ञपक्षपात्येव जसेत्तमिव
तो चात्मकर्त्रीत्यनुरूपाने सम्मेकविषयं चेदं अकर्मके ष्टुकर्मणीत्यं प्राप्यमापात् उत्तरावाके

ननु तत्र विशेषविधानाद् यत्र न तदाह सकर्मकेभ्य इति भावे चेति चकारादपि कर्त्तैवानुकृष्यते न कर्मण्यसंभवा
त् न तदा हि भावे कर्त्तरि चेति नियमोऽपि एतत्सूत्राभावेऽपि भावकर्मणोरित्यादिभिर्गुणः कृतात्मसंस्का
र इति न्यायेन तदर्थे कलकारानुवादेनात्मनेपदादिविधायकैरेषां लकारार्थत्वमनुमातुं शक्यं
तयोरेवेत्यस्य स्थाने कर्मणि कृत्यक्तखलर्थाः भावेऽकर्मकेभ्य इत्यपि न्यासः शक्यते कर्त्तर्य
नुदात्तङित इत्यनेन च कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इत्यनुवृत्तमेव पठितुं शक्यं तथापि सकर्मकेभ्योऽपि भाव
ल्लकारादि वल्लकाराः स्युः तथा च घटं क्रियमाणं देवदत्तेन घटं क्रियते देवदत्तेनेति स्यात् तन्नि
वृत्त्यर्थमिदं सूत्रं न च भावकर्मणोरित्यत्रैव भावे भावे कर्मकेभ्य इति वक्तव्यं तत्र भावेऽकर्मकेभ्य ए
वेति नियमार्थमिति न दोष इति वाच्यं भाव एवेति विपरीतनियमापत्तेः गौरवापत्तेश्च न च लो
भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु प्रकृतस्य लेऽ इति वाच्यं भाव इ[illegible]व कर्त्तर्यपि अकर्मकेभ्य एवेति नि
यमापत्तौ सकर्मकेभ्यः कर्त्तरि लकारानापत्तेः पाठान्तरं न कर्त्तरि कर्त्तलस्य भावे चाकर्मकेभ्य
इति न्यासोऽस्त्विति वाच्यं तयोरेवेति सूत्रेण तद्वदेव परस्मैपदार्थे कर्मणीत्यस्यावश्यकत्वात् ते
न स्मात्कृतो विवेतत्र कर्मणि च कर्त्तव्ये[illegible]स्तु चेन पूर्वसूत्रानुकर्षेत्ति वाच्यं लाघवाभावादित्या
घूस्या इत्यन्तं किं चानुदात्तङित इत्यत्र कस्याप्यर्थस्यानिर्देशाभावेन तत्र स्थानिलकारस्य तत्को
प्यर्थः स्यात् न च तदपि कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इत्यनुवृत्तमेव कार्यं एवमपि तत्कोऽडित्यत्रा

येनानुदात्तङित्वेऽभावकर्मणोः प्रत्ययानापत्तिः भावकर्मणोरिति नियमएव रचितविशेषोऽध्यवसायकर
त्वनियमेन शेषात्कर्तरीत्येतद्विषय एव स्यादित्यारूढं तस्मात्त्रियमार्यमिदं तत्राख्यातस्य कर्तृकर्म।
णीवाच्ये पाचको देवदत्त इत्यादाविव देवदत्तः पचतीत्यादावपि प्रथमान्तपदे समानाधिकरणत्व
निरूपत्रानुवादबोधिन'' घानुभवसिद्धसामानाधिकरण्यानुभवानुरोधात् एतेन कर्तृत्वकर्मत्वो
तदर्थत्वमपास्तं पचतीत्येतावन्मात्रेण कोऽकर्तृत्वेनुपस्थित्यासंख्यायाप्रतन्वितत्वेन च कर्तृरेकत्वसंख्या
पापत्तेश्च अत एव तावन्मात्रे कोकः कीदृशादिति प्रश्नो देवदत्तो घनश्यामदत्तस्तूत्तरं च संगच्छते किंच तद्दत्त
कतीति न प्रश्नो नाप्येकद्वयुत्तरं तत्र याऽसंशयाभावापपादनेनुपस्थितं विशिष्टशत्तयाक्तत्वमप्ये
वमेवापत्तेश्च एतेन कृतिमतः कर्तृत्वानं तत्कृतीनां वाचकतावच्छेदकत्वे गौरवं प्रथमान्तपदेनै
व तल्लाभान्न शक्तेर्वैफल्यमशक्यत्वं च अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् तस्मात्कृतावेव शक्तिः एवं
चदेवदत्तः पचतीत्यत्र देवदत्तो विशेष्यः तिङर्थः पत्तो विशेषणं आश्रयत्वं तु संसर्ग इत्यपास्तं
तत्पत्वव च्छेदकत्वादेरपि गुरुणः स्वीकारे बाधकाभावात् अनुगमप्रकारस्तु वक्ष्यते किंच पचंते।
देवदत्तं पश्य इत्यादौ शत्रादीनामपि लादेशत्वेन तेभ्योपि कृतिमात्रबोधापत्तेः नचेष्टापत्तिर्नामा
र्थयोरभेदसंसर्गेणान्वय एव व्युत्पत्तेः नचात एव गौरवस्य प्रामाणिकत्वमाशत्रादिस्थानितो
लस्य शत्रादेर्वा कर्तरि शक्तिः लिङ्स्थानिनो लस्य तिङ्वाचकतावेव नचद्वितीयपक्षेघटेनवः नः

3

हरेवेत्यादौ आदेशे कृते पूर्वरूपादिस्थले परलोपादीनां विधानाद्याकरणानां कल्लहे पदसंमोहात्
तदर्थस्यापि संमोहाद्बोधनापत्तेः समुदाय एव शक्तिकल्पनापत्त्या पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरा
पत्तिः प्रत्येकं पदानामवयवशक्तिकानां समुदायेन पर्यायत्वापत्तिः स्फुटानां तत्तदर्थोपस्थाप
नद्वारा वाक्यार्थबोधकत्वसंभवान्न दोष इति वाच्यं आद्ये लत्वशक्तिलावच्छेदकं वाच्यं तच्च तद
ज्ञानेन तामसतोपि बोधात् किंच लस्य नानार्थतापत्तिः किंच स्थानिनाम नियतत्वाद् व्यवहृतत्वा
च्च तेषु शक्तिर्दुरुपपादाः न हि द्वितीयः कर्त्रेरिकृदिति सूत्रस्य कर्तृग्रहणस्यैव लः कर्मणीत्यत्र चे
नानुकर्षणात्तिङ्कृतोश्च शक्तौ वैलक्षण्यापत्तेः एवं च लाघवात्कृतामपि कृति वाच्यास्यात्
न च केवलकृतौ प्रयोगाभावः आख्यातेपि समत्वात् पक्वान्नैन इत्यादि सत्वाच्च न च नामर्थयो
रभेदान्वयानुरोधाद्वैषम्यं पचति कल्पमित्यादौ कल्पांतस्याप्यकांतस्येव नामतया तदनुरो
धेन तिङ्प्यपि कर्तृर्वाच्यतौचित्यात् अत एवानभिहिते कर्तृतृतीयेत्यादि संगच्छते अनभिहि
ते संख्याकर्तृत्वर्थवर्णनं तु न युक्तं कृदादिषु संख्याभिधानस्याप्रसिद्धेः किंच कृते व्यापारविशे
षे तयाधानुत्वपवनज्ञाभेनत्र शक्तिकल्पनानौचित्या ममनुव्यापारसामान्यस्य धात्वर्थलभ्यतया
आश्रयमात्रं तदर्थः आश्रयत्वमखंडोपाधिरूपमेकं समवायवत् आश्रयतात्वं चैकमखंडं ता
वत्तावच्छेदकतावच्छेदकमिति नानानुगमः किंच रथो गच्छतीत्यादौ कृते बाधात् बोधना

पत्तेः न चाश्रयत्वेन लक्षणा आश्रितत्वेन पच्यते चैत्रेणेत्यादौ तृतीयानापत्तेः न चाश्रयत्वं यो लतनत्वे।
वशक्तिरस्तु किमनेन प्रयासेन किंच कर्मलकारे तवकः प्रत्ययार्थः न फलं तस्य धात्वर्थत्वव
लाभात् न कृतिः तस्याश्रितत्वेन पच्यते चैत्रेणेत्यादौ तृतीयानापत्तेः न चाश्रयत्वं सर्व
त्र तस्यैव वाक्यान्वयित्वात् पदस्याश्रयः प्रथमान्तपदलभ्य इति तदपि न आश्रयत्वेन तेनाऽला
भात् यत्तु शास्त्राद्यशोकत्वेरिकृदिति व्याकरणं शक्तिग्राहकमिति तन्न कृत्ताकत्वेषस्यास्या।
निर्दिष्टत्वात् ण्वुलादिष्वेवोपस्थितेः ननु शास्त्रादिविधिबुस्त्यान्वयेनैव निराकांक्षत्वान्न आ
कांक्षितविधानन्यायप्रवृत्तिर्न्यायात् अन्यथाप्याख्यमाने गतत्वन्यादौ भावे क्रियमाणत्वन्यादौ।
कर्मणि च शानज्जनापत्तिरिति दिक्। यत्तेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थो न कृतौ प्राधान्यापत्तेः
किंतु फलावच्छिन्नव्यापारानुकूलो व्यापारः कृत्यादिरूपः स च व्यापारत्वेनैवम्भोऽज्ञानानि
रथो गच्छतीत्यादौ न लक्षणा कालान्वयस्तु धात्वर्थव्यापारे आख्यातार्थस्य विवाश्रयत्वेवा
धस्तु लक्षणया लक्षितं तं न मात्राये व च सामानाधिकरण्यापपत्तिः लः कर्मणीत्यादिकं तु ला
क्षणिकानुशासनमित्युक्तानं जभ्य सामानाधिकरण्येकर्त्रेः शानज्जर्थत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमां।
सकाश्चपि प्रत्युक्ताः यत्तु कर्त्रे संपदेकत्वं तत्र तिवित्यादि क्रियेणलः कर्मणि इति सत्रात् ह्य
कयोरित्यादेरिकार्थो वाक्यान्तयाख्यातयोर्त्र कर्त्रे वाच्यता सत्त्वादायाति न चलस्ये त्यलुनाती।

ना

क्रमे

वा·भो·ति
४

टी=२

त्यादावतिप्रसंगनिवारणाय लः कर्मणीत्यत्र निर्दिष्टकर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्येत्यर्थो वाच्यः स
च त्वदीयव्याख्यानेन सिध्यति कर्त्राद्यर्थे विहितलकाराप्रसिद्धेः अन्योन्याश्रयापत्तेरिति तु चिंत्य
मिति वाच्यं धातोरित्यधिकाराद्धातुविहितलस्येत्यर्थेनैव तद्वारणादिति न्न द्विवचनादिसं
ज्ञानामादेशनिष्टत्वेन तद्विधिना द्व्येकयोरित्यादेरेकवाक्यत्वेपि तत्र कर्तरीत्यादेरसत्वेन त
स्यैकत्वादिविशेषणत्वासंभवात् सत्वेपि गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेनान्वयासंभव ए।
व एतेन लविधितिबादिविधायकवाक्यैकवाक्यतास्तीति परास्तं किं च वाक्यैकवाक्यता सा न
तु पदैकवाक्यता लविधिलस्य लकारानुवादेनादेशप्रवृत्तेः एवं च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृ
ग्रहणं कथं संख्यां विशिनष्टु न च संख्योपस्थापकाभावात् लस्य द्विवचनादिसंज्ञाभावा
त् न चावांतरवाक्यार्थान्वितस्य लदैकवाक्यतावेलायामाख्यातापेक्षत्वादिति विशेषणत्वम
वीति वाच्यं श्रूयमाणत्वाभावात् निराकांक्षत्वाच्च ननु लः कर्मणीत्यत्र श्रुततिङ्संज्ञस्यादे।
शापेक्षया षष्ठी लस्य यस्यादेशः स कर्मणीत्यादिक्रमेणार्थे लकारश्रूयमाणेन लडित्या।
दितिर्विहितत्वमिति न दोषः एवं च कर्त्रादिपदैकवाक्यत्वमिति योजना निर्बाधैवेति चेन्न एवं हि तिबा
द्यादेशानामेवार्थनिर्देशः स्यात् न च द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तशत्रादीनामिति भाव
कर्मणोः शानज्ञनापत्तिः न च शानन्विधिनात्मनेपदविधायकानामेकवाक्यत्वाङ्गावक राम
४

मेणो वित्यनेनेष्टसिद्धिः लः कर्मणीत्यनेनान्यैकवाक्यत्वात्तत्सकर्मकेभ्यो ज्ञायेष्वानज्जिनिवा।
च्यं एवमप्याख्यातविषयस्य लुकाल्लुप्तत्वादिवचनादिसंज्ञारहितत्वाद्भावस्यैव स्वार्थबोधकत्वा।
भावाद्यस्य च तदर्थो न निर्दिष्टः स्यात् एवं च सकर्तृत्वैव स्यात् एवं चानुप्रयुज्यमानोपि तदनुरोधे
न कर्तर्येव स्यात्तभावकर्मणोर्न स्यात् दृष्टान्ते तु तयोरपि न चास्मत्त्वनेन लः कर्मणीत्यस्यै
कवाक्यत्वात्लुकप्रत्ययेन नस्मदर्थ चरितार्थमन्तरेण लत्वं पाठनदोष इति वाच्यं एवमपि लसंतत्वे
श्रुते नैव संबन्धः षष्ठत्वेन त्वेत्वादेश्च तत्प्रयाहार्यं स्यात् अत एव लत्वं तस्य प्रथमैकवचनांतस्यैव
व्याख्याने पुरस्कृतमाकरे अपि चोक्तरीत्या लः कर्मणीत्यत्रादेशास्त्र एव तु वाध्यते च लस्येत्यधि
कृत्य तिप्तस्झीति विहिताः न त्वा चपरिशेषो वाक्यस्यैवानुवादसमर्थकत्वान्महावाक्यार्थ।
बोध। इति कारणत्वात्तदेव वाक्यार्थबोध न येव पदविशेष्य तु रूपविशेषव्यवस्थापकानां
मिव मिव वचनविशेषव्यवस्थापकस्यापि प्रवृत्तिधौव्यो पुनरिदानों महावाक्यार्थबोध
काले प्रवृत्तिर्निर्मूला किं च व्यर्थापि स्यात्तिप्रत्ययसिद्धौ कर्योरित्याद्येकवाक्यत्वे येवैकत्वादौवा
च्यतायाः सिद्धत्वात् न च कर्त्रादौ शक्तिबोधनेन मीमांसकमतसिद्धिरेव फलं मतसिद्धौ पुन
रन्वयः पुनरन्वये च मतसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् अपि पुनः प्रवृत्तिरतिशावक्ता गौरवस्य
सत्वात् अपि च संख्यायाः परिच्छेदकत्वेन विशेषणत्वेनौचित्ता एकस्मिन्कर्त्रीति एवं
व

व धर्मिस्थपाङ्क्तिर्दुर्वारा यत्तु प्राधान्यानुरोधात्कृतेर्वाच्यतेति तन्न प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य
नेत्यादौ व्यभिचारात् आश्रयेऽलक्षणैत्वस्य युक्तेः विपरीतलक्षणांगीकारेऽपि नचैव शक्तेरुचितत्वादि
ति मञ्जूषायां विस्तरः तस्मात्सिद्धं कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वमिति स्पष्टं चेदं गत्यर्थ लोटाल्लृण न चेदिति।
सूत्रे भाष्ये तु चाथ यत्नासंबंधेन फलव्यापारयोर्विशेषणे भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तात्
भाववाधार्थीत्वर्थः आख्याते तिङ्न्ते भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावः
प्रधानमिति तन्न द्राक्ष्यस्वरसात् अनन्य वाचदेवदत्तपचोन्यादिनसाधुः लटः शानच्शानचौ प्रसंगा
पोऽनुपपत्तिरिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात्तत्र कर्त्राख्याते व्यापारः प्रधानं कर्माख्याते भिन्नार्थत्वा
दिति फलं फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावः संसर्गः यत्तु कर्माख्यातेऽपि व्यापार एव विशेष्यः
ति तत्र उच्यते प्रत्ययार्थं प्रतीयतीतिनभिन्नार्थत्वादिति स्व पचात्मनः इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्
पच्यते स्वयमेवौदनः इत्यादौ फलव्यापारयोर्व्यासस्यावश्यकत्वाच्च कालान्वयस्तु कर्माख्यातेऽपि
व्यापार एव तस्यैव काल्हितत्वात् नत्वाभिमतफलनिष्पादकसकलव्यापारापगमे भूतत्वं ना
६२ शस्य सकलभावित्वे भविष्यत्वं यावदभिमतफलप्रयोजकसकलक्रियायाः समाप्तिर्न भवति
तावद्वर्तमानत्वमिति स्पष्टमाकरे भावलकारे तु व्यापार एव विशेष्यः कांतादौ समानाधिक राम·
रण्येन व्यापारयोरेव परस्परमत्वयद र्श्ने नौत्सर्गिकव्यापारनिष्ठफलविशेष्यत्वस्य ५

त्यागेमानाभावात् एतेन प्रथमांतविशेष्यकोबोधइत्यपास्तं प्रागुक्तनिरुक्तविरोधात् पचतिप्र
वृत्तीत्यस्यापत्तेश्च पचतिभवतीत्यस्यानापत्तेश्च पश्यमृगोधावतिदेवदत्तःपचत्विनिकारोचीत्यादे
रनापत्तेश्च क्रियापाप्याऽसत्वरूपत्वं नप्याप्याद्धि रूपितं नच सकर्मकधातूनांफलव्या
धिकरणव्यापारोर्थः ज्ञानात्यादेश्च ज्ञानानुकूलमनःसंयोगादिरेवार्थः कालान्वयत्वत्र
विशिष्टेव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् विषयतानिव्यत्त्यनुकूलज्ञानादिकमेववानदर्थः कृतश्चात्यनु
कूलव्यापारः अकर्मकाणांफलसमानाधिकरणः सकर्मकत्वंचैतदुक्तासूत्रविहितकर्म
संज्ञकार्थान्वयफलार्थकत्वं तदनन्वयफलार्थकत्वंचाकर्मकत्वमित्यधिकमस्मत्कृतवैयाकर
णसिद्धांतमंजूषायांद्रष्टव्यं स्पष्टंचैषांकर्त्राद्यर्थकत्वंगत्यर्थलोटालृण्नचेदितिसूत्रभाष्ये
नचकुशूलपूर्वीकरमिति वस्तुवैविवक्षितकर्मत्वकर्मतया प्रत्यये घटंक्रियमाणंदेवदत्तेनेत्यादि
प्रयोगोदुर्वारः एतत्सूत्रारंभसामर्थ्यांतल्लकारविषये पश्चात्कर्मविवक्षापाश्रनाश्रयणात् विवक्षा
याःप्रयोगाधीनत्वाच्च ईदृशाविवक्षापास्ताद्दशायत्नि विशेषमात्रविषयतायाः कर्मकर्मणोरिति
सूत्रभाष्यध्वनितत्वाच्च अत्रसूत्रेकर्मपदेनकालादिवहिरंगकर्मणोपिग्रहणेनेनास्यतेमासइ
त्यादि अकर्मत्वाद्भावेपि अकर्मपदेकर्मपदेनगत्यादिसूत्रेकर्मकग्रहणसामर्थ्यात् वहिरंगका
लादेरग्रहणस्यभाष्यादौस्पष्टत्वात् ध्वनितंचेदंगतिवुद्धीतिसूत्रेभाष्ये नन्वेवंभावेऽकर्मके

प्रा॰शे॰ति॰ ६ भपवलत्वेवात्तुग्कर्मादौ तु ज्ञापकाद्वविच्छंनिउत्तरसूत्रं च कर्मणि गवक्रन्यमारवलर्योज्जनसूत्र।
वकारेणात्र पूर्वसूत्रमनकृष्यते एतेनोत्तरसूत्रे तयोरित्यनेन परामृष्टायकर्मणोन्यवच्छेदक
मितिपरास्तमितिचेत्तस्यषार्थत्वात् किंचकालादिवहिरंगकर्मणोपिग्रहणार्थं कर्मणोत्या
वच्छेदकं आस्यते मासइत्याद्यर्थं अकर्मकत्वाज्ञावेपि अकर्मकपदे कर्मपदेन वहिरंगकादेर्ग्रहणे
स्पभाष्यादौ स्पष्टत्वात् ध्वनितं चेदं कालाध्वनोरिति सूत्रे भाष्ये निरूपितं च तत्रैव कारके नेनास्यते मास
मित्यपि नचयथान्यासेत्र परत्वाज्ञावे तस्यश्रवणो भावएवस्यादिति वाच्यं एतदेकवाक्यतापन्नका
लादिकर्मसंज्ञासामर्थ्यात्तेषु कर्मण्यपि श्रवणे: कर्मणोत्येन न्तसामर्थ्याचेतिदिक् अत्र सूत्रे कर्मवद्भावेना
विवक्षितकर्मणोपि ग्रहणं तेन पूर्वीकटमित्यस्य कर्तृकर्मणोःकृतीति सूत्रे मातुः स्मर्यते इत्यादौ क
र्मणोऽविवक्षया भावेलस्याधीगर्थेति सूत्रे च भाष्ये उदाहृतत्वात् अत एवाकर्मकाधिकारे हनिगमि
विदि प्रच्छि स्तुहघणादि भ्योलस्यात्मनेपदं विधानं संगच्छतेपीनागाव इति विभक्ताज्जातस्रुणा इतिकर्तरि
कृदिति सूत्रस्थ भाष्य प्रयोगपीतमुदकं येषामिति निविभक्तं धनमेषामिति चार्थस्याद्य वाक्ये पदेन कर्मकां
तमादायैव समाहितभाष्यस्वरसोप्येवमेव गत्यार्थकर्मके निसूत्रे तु न गृह्यन्त इतिश्राश्रितः कर्त्रै।
तिसूत्रे भाष्ये केपरयोः स्पष्टमितिप्राचः वस्तुतस्तु श्राश्रितेकर्तरि क्तो निपातनादि विहितस्तत्रभा राम॰ ६
ष्यं तत्राधिवाक्ते नकर्मकत्वेनाकर्मकतायाः सूत्रेणैव सिद्धे निपातनं पर्यन्तं धावनं व्यर्थमिति भ

वदाघायः सनयुक्तः आशितऔदनं देवदत्त इति आशा कदाचित्प्रयोगस्येष्टत्वेन तदर्थं निपातनमाश्र
यणमित्यपि भाष्याशयस्य वक्तुं शक्यत्वात् ल्युटप्येकवचनं तु ष्कनयैवात्र निपातनाश्रयणं अत
एवाशितः कर्त्रीतिनिर्देशोऽपि क्तस्त्यादिन विचारितं भगवता त्यन्येन तु प्रकृतसूत्रेऽविवक्षितक
र्मणमपि गृहणे रोरध्ययने वृत्तमिति सूत्रे वृत्तं पारायणं स्येत्यत्र भावे क्तः अकर्मकत्वात्तु
एवं तानकर्मकत्वादिति भाष्यं न तु सकर्मके भावे क्तोऽप्यकर्मकेभ्य एव तयोरेवेत्यत्र क्तमात्रस्य ग्रहणा
त् तत्र च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तनादन्यथायाऽङ्गतमित्यपि प्रसज्येतेति कैयटस्याप्युक्तरु
धेन एवं तादृशविवक्षितकर्मकाद्भावे क्तप्रत्ययसंभवादिति चेन्न एतज्ज्ञापकस्याभावे एवनावि
वक्षितकर्मकाणां भावे लादिविधेः क्वाचित्कत्वबोधनेनादोषात् तत्र सर्वथाप्यवतोऽनुक्त
भाष्यासंगतिः स्यादिति दिक् क्रियाविशेषणे कर्मण्यपि लकारो भवत्येव किं पुनर्विधीयते
विभक्तिविधानमिति समर्थसूत्रे भाष्यात् तत्र विभक्त्यवक्तृत्वात् विशिष्टं विधानं कर्मवि
धानं क्रियायां भवतीति कैयटेन क्रियाविशेषणत्वेनैव कर्मत्वस्योक्तत्वादिति बोध्यं लस्य
धातोरित्यधिकाराद्धातुविहितलस्य ग्रहणात्तु नातिर्यत्याद्यो न दोषः नस्येत्संज्ञात्तु नलस
लः परस्मैपदमित्याद्यनुवादसामर्थ्यात् फलाभावाच्च नचाथवर्णफलं आदेशविधिनैव ना।
ल्लाभात् नचलितत्वरः फलं णलादेर्लित्वेन तदभावज्ञापनात् न चासंज्ञातविरोधन्यायेन न

प्रा॰कौ॰टि॰
७

देवस्यवर्णार्थमस्तु वभूयानतं च्येतिनिर्देशेन यल्लोपस्येसंज्ञावज्ञापकत्वात् किंत्वस्मि
न्द्वंद्वः पृथक्पदानि वा सौत्रत्वान्यासाभ्यामित्यत्र कृतत्वेन निवादीनामपि त्वं गुणार्थं स्वरा
र्थं च इट्ठकारद्रुटोदित्यत्र विशेषणार्थं पक्षे महीत्येवह्यावर्तयेत तत्र लिङ् इत्यनुवर्त्त्या
वपि इकाराभावे इवर्णान्तस्य लिङोन्त्यादित्यर्थः स्यात् प्रत्ययग्रहणे परिभाषायाश्च
वर्णग्रहणे सवत्रिसिति स्पष्टमंगस्येति सूत्रे भाष्यकैयटयोः आदेशास्तु हृचयोतन्नाग
मत्वमस्य अत्रमहिङो ङकारश्लिङादिष्वन्यार्थप्रत्याहारार्थः समुदायानुबंधेनावयवस्य स्य
व्याख्यानात् एतेन यस्य सस्य ककारान्तु आमिपः पकारं प्रत्याहारार्थं कृत्वा तस्का यांतो
तेनामरत्वेव सूत्रे पिन्नपुंचिन्न मित्यपास्तं तथा सति सिपः पित्वाभावापत्तेः इदमेवज्ञापयति
निरुह स्त्रे सेभावितसे समुदायानुबंधत्वानानावयवानुबंधत्वामिति एतेन प्रत्याहारार्थो
नुबंधस्यावयवानन्नुबंधत्वे स्यानिवदादिसूत्रस्यभाष्यविरोधः तत्रहि अपवृक्तकारस्या
प्रत्याहारार्थत्वमुक्त्वा अर्थितेचापचितित्कार्यमयीति परास्तं प्रकृते ज्ञापकबलेन तथांगीका
रेपि अन्यत्र तथांगीकारे मानाभावात् तेन च त्रश्चिमहे इत्यत्र संप्रसारणे न तथ्योषः कर्म्मणि
आशीर्लिङि एषिषीमहीत्यत्र क्ङितिचेति गुणनिषेधेनेति दिक् एषांस्यानि वज्ञावेनप्र पुम
७
त्ययत्वसिद्धेर्दशां शोच निराकांक्षत्वेन च प्रत्ययः परश्चेत्यस्यानुपस्थितावपि आद्युदा

न्नस्येति संबंध्यत एव यद्यानयोरप्यविरोधात्संबंधोपि न त्वतिः अत एवैतत्सूत्रविषये यत्नादि वि
षये प्रत्ययसंज्ञासंनियुक्तमाद्युदात्तत्वमित्याद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्ये आद्येतु प्रत्ययसंज्ञा।
वत्ससंनियुक्तमिति निरर्थः तङ्स्यादेशा एवस्या षष्ठीत्याहृत्यादेशा इति सिजादीनां लादेश
त्वेपि नेयसंज्ञा तङानाविस्येतत्साहचर्येण तिङ्शब्दानामेव लादेशानामत्र ग्रहणात्।
अस्याकडारत्वेपि शत्रादौ सावकाशां परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञां न बाधते सिचि वृद्धिः प
रस्मैपदेष्वित्यादि लिंगात् एकसंज्ञाधिकाराद्वा चात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयोः परस्प
रं वा ध्यबाधकता तङ्साहचर्याच्च तृनिति पर्युदासेन कृत्स्नलादेशानस्यैव ग्रहणमित्याशये
नाह शानच्कानचोरेवेति तेन चानशोभावत्रिः तेन सपरस्पदादिभ्यो विनियामेति शेषपदार्थ
ज्ञानायप्रथमं आत्मनेविधायकमप्याह अनुदात्तङितः इंद्रोनेशूयमाणेकस्यप्रत्येकं संबंधः
तत्रानुदात्तांशेनदं न विधेः फलाभावादंशांतर एवसत्याह उपदेश इत्यादि तदंनाच्चेति तेन
यङ्तादात्मनेपदसिद्धिः न च यङादेर्ङित्वमाश्रित्यैव तत्सिद्धिः यङाद्यंतसमुदायस्य तिङ्नि
मित्तांगत्वानापत्तेः अङाद्यव्यवस्थापत्तेः उपदेश इत्यस्य किं हि शेषवत्वं अन्यत्राव्यभिचारा
दिदं साधुत्वाद्यानुदात्तांशे शांतान्त्वयमस्त्वेपि नेष्यत्वमिति बोधयितुं उपदेश इत्यनुदात्तेदं
शेन संबंधितं तेन चिनुतः चुकुटिषतीत्यादौ नात्मनेपदं शेन इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन

सिद्धं न च तदन्तविधिर्दुर्लभः विशेषणाभावादिति वाच्यं धातोरित्यस्यानुवृत्तत्वात् तथा हि दृष्टं षष्ठ
र्णं तिवादिविधिनासह एकवाक्यतया ऽनुदात्तङित इतो धातोर्लस्य स्थाने एकत्वेन आत्मनेपदे
कवचनं तङ्त्यादिक्रमेण व्याख्यानाद्विधायकं एवं च विशेष्यलाभः स्पष्ट एव आत्मनेपदेशाद्वा
दौ च भाविसंज्ञाश्रयणीया एतदभावे पाञ्चालिप्रसंगपरिहारकत्वेन परमते षां नियमत्वव्य
वहार तत्र सर्वेषां स्वलेकपोतन्यायनैकवाक्यतानान्त धातोरिति पत्स्यविहित विशेषणतया
न्त मानाधिकरणानुदात्तङित तङ्त्यादीनामपि विहित विशेषणत्वमेव एतेन परत्वाल्लसा
सामान्यापेक्षत्वेनान्तरंगत्वाच्च पूर्वं लादेशे प्रवृत्तावपि स्यादि विषये प्रत्ययविधानस्वभाविनया
ऽङ्कतङ्पदपरिभाषया पूर्वं लादेशानुपपत्तौ विहितविशेषणत्वाश्रयणेनादोषात् तेन च
ङङोरपि न दोषः न च पूर्वमादेशप्रवृत्तौ स्पस्तोरिति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं स्यात् पूर्वमेवा
त्मनेपदनियमेनात्मनेपदे ज्ञाते तस्थाने न विकल्पायोगादिति वाच्यं स्यविषये तृति व्याख्या
नेनादोषात् न च वाक्यभेद त्यादिविषये पञ्चत्वे आत्मनेपदं न स्यात् तद्धि षष्ठ्या शास्त्रेकवाक्य
तापन्नेन ति प्रसक्ति स्यनेन तस्य शाङ्भावात् पञ्चले तस्यैव श्रवणस्यादिति वाच्यं उपस्थितात्मने
पदापेक्षायैव विकल्पविधानेनोभयोरनित्यतात्पर्यविषयत्वाद्दोषः यत्तु भिन्नवाक्यता
सामान्यशास्त्रविहितानामनेन नियमयतदभावे पर्यायेण प्रसक्तस्य सर्वस्याने न निवृत्ति। राम
८

क्रियतइतिनभुक्त्वंतेमित्यादिन्यायविरोधंलुगादिनेननियमेनापिज्ञातस्यनित्यत्वंगीकारा
द्वानद्विरोधइतिनेषांरद्धः इत्यत्रस्यग्रहणंव्यर्थंस्यात् अंतरंगत्वात्सामान्येननिवादिषुसंख्या
दिषुकृतिविशेषाघ्यपेक्षानियमापेक्षयांतरंगत्वाद्धिकरणेष्वनुदात्तेत्वादेर्विहितविशे
षणेनेमानाभावेनतेनव्यवधानात् पूर्वमप्यकृतव्यूहपरिभाषयानियमानामप्रवृत्तेःसा
मान्यविधिनासर्वेषांसिद्धेः नचविकरणेभ्योनियमबलवत्त्वाधाधिकरणव्यवधानेपिनि
यमप्रवृत्तेर्व्याप्तापनान्नदोषः इनचविकरणव्यवधानेपिप्रवृत्तिरितिपक्षेचङ् ओर्दोषा
त्र अगृह्णुवत् अत्रशेषस्याभावात्परस्मैपदानापत्तिः भूवादिसूत्रात्मंडूकप्लुत्यापंचम्या
विपरिणतधातुपदानुवृत्त्याशकोऽज्झलिस्यत्रसनेवात्मनेपदादिषुलकारेणधात्वाक्षे
पणेवाधानोरित्येतत्संबंधेनवारणस्यवक्ष्यमाणत्वात् अनुदात्तसाहचर्येणावि।
करणङितःएवग्रहणमित्रइतिवाच्यं तदपेक्षयाशाग्रलैक्यवाक्यतापक्षस्यैवन्यायवि
तुमुचितत्वादितिव्याख्यानान्नदोषः नचानुवृत्तौमानाभावः सनाद्यंताधातवःभूवादयः
इत्यवसिद्धेऽप्रथमेभूवादिसूत्रपाठस्यैवमानत्वात् ध्वनितंचेदंवद्भुवीहेरूपसोऽङीषित्व
त्रभाष्येइतिङगवादिभ्योपदिष्टत्वनिरूपितंइत्याहुः स्वरितञितः कर्त्रभिप्रायेइतिकर्त्री
रमभिप्रेतितन्नकर्त्रभिप्रायंकर्मणएणए अभिप्रैतिगत्यर्थत्वदाहकर्त्तगामिनीति कर्त्तगा

धा· प्रो· नि·
६
9

त्तद्द्योतकं चात्मनेपदमेव क्रियाफलं चस्त्वन्यालोकतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरेव गतानन्देवनद
हिरण्यादिरूपं धान्यर्पभूतमेवन दक्षिणारूपं तदुक्तं हरिणा यस्यार्थस्य प्रसिध्यर्थमारभ्यन्ते प।
चादयः तत्प्रधानं फलं यतेषांनलाभादि प्रयोजनमिति यथा याककस्यादिरेषांते पचादयः त
त्रय पच्यादौ भोजनादिलोकतो वगतं यज्यादौ स्वर्गादिकं श्रुत्यावगतं यस्यार्थप्रसिध्यर्थं पचाद्य
ह्यारभ्यन्ते तत्रत्यन्वयः तेनयजन्ति ऋत्विज इत्यादौ परस्मैपदमेव शुद्धं च यदि वक्तामात्र निबंधनं
तेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते इत्यादि सिद्धं इदं च यत्र क्रियाफलमिश्रमर्थे तिविचारे प्रस्त्वाततया न सर्वो
धविषयस्ति निरूपितं भाष्यप्रदीपो द्योतेस्वामिदासोयं च नदुक्तिदासधर्मस्य स्वाम्यारोपात्
एवं स्वामिदासो यचेतेइत्यादौ स्वामिधर्मस्य दासे आरोपात्साधु मानसबोधे चात्मनेपदादि
समभिव्याहारादारोपितसाधारणमेतद्विषयः तादृशामेव च विवक्षया न द्रष्टादि निमित्तमित्यन्य
त्र विस्तरः केचित्तु अभिप्राय प्रकरणकर्त्तृपदेन च हेतुकर्त्ताकर्त्तृप्रेरणा विषयत्वे क्रियारूपफ
लमुन्नेयातेइदं पचतेइत्यस्य च पाचयतीत्यर्थः पाचस्य चयत्नेत्यत्र प्रयोजकव्यापार हव
मर्थः णिजन्ते ताणिच्यपचयास्तत्रस्थ कर्त्तृपदे हेतुकर्त्तृपरमित्याहुः तदुक्तं हरिणा क्रियाप्र
वृत्ताया राख्यातकेश्चित्स्वार्थपरार्थता अस्मनी वा सनी वापि विवक्षितानुनिबंधना केषांचित् राम·
र्भिप्राये णिच्चासह विकल्पते आत्मनेपदमेषां तदर्थाप्रकृतिर्यथा क्रीणीष्व पचनेध ६

न्ते चिनोति चिनुते चिच आत्र प्रयोगा द्दश्यंते ये तु एवं यौ मिधीयते न ग्रसतीत्यादिना कमलवनो
द्घाटनमित्यादि सिद्धिर्दर्शिता तन्नत्र्यं न युक्तं भाष्यासंमतत्वादिति निरूपितं भाष्यप्रदीपो
द्योतयोः किंच अनंतर्भावितण्यर्थनये च न कुप पचोऽत्र पचो नकव्यापारे आत्मनेपदविधानेमाना
भावात् परस्मैपदेऽपि तन्नत्रतीति ये धातोरंतर्भावितण्यर्थतया आवश्यकत्वादित्याहुः
न च हेतुमति चेत्यत्रग्रहणान्नानुवर्तते र्नित्यं कौटिल्य इति नियग्रहणेन विकल्पे दाश्च कण्यंत
र्भावितण्यर्थत्वेन केवलधातुनां साधुत्वं पंचमिईतैः कर्षतीति भाष्यप्रयोग प्रकारांतरे
ण योनिते तस्मिंश्च दनुत्पन्ना संभवात् एवं च गमकसत्त्व एव केवलधातोरंतर्भावितण्य
र्थता नान्यथेत्यन्यात् इदं च मतद्वयं कैयटादेस्य हृदं उभयोः पदयोरिति परस्मैपदात्म
नेपदग्रहणानुवर्तयतीति भावः अत एव यथासंख्यासिद्धिः अन्यथा तिङः षट्त्रिकाः संज्ञा
स्त्विति स्वरितिं तन्नत्रस्यात् पुत्रादौ स्मविकाशप परस्मैपदसंज्ञाया प्रथमादिसंज्ञया बाधा
स्यात्आत्मनेपदसंज्ञया पुरुषसंज्ञाया बाध प्रसंगः न चेदमाकडारसूत्रे भाष्ये स्तु तत एव
सिद्धिः वृद्धिरेलत्वमोवेत्यादि संगच्छते नानीत्यस्यार्थमाह इत्यर्थानि अत एव पुरुषसं
ज्ञैकसंज्ञैकवचनादि संज्ञानां समावेशः अन्यथा आकडारत्वात् समनस्यात् अत एवा
दानिरूत्यादौ आडुत्तमस्य पिन्वाट् सिद्धिः पुरुषस्य सामानाधिकरण्यमेकार्थबोधकत्वं।

शा॰ श्री॰ गि॰
१०

नच्चशब्दासत्वानडैचेत्याशयेनाह निहायोगेति एतेनेनेतिङारूनिर्वाच्येत्यपास्तं उपोद्घातिरितं
पदमुपदंननुकत्रिमंनत्स्यहानुपयोगात् प्राङ्गेश्च उपपदग्रहणञ्च स्यानित्यपीत्यस्यार्थमा
ह युष्मद्युपपदमानत्वन्यादिस्थानग्रसंगस्तदुनियुष्मत्पर्यात् सचायप्रयोगएवतदर्थावगत
तौसत्यामितिभावः समानाधिकरणेकिंत्वयाक्षिप्यतेत्वां पश्यंतित्वज्जवतीत्यादौतुनास्य
प्रवृत्तिः प्रथमलेरवकर्तीत्वात् गौणत्वाच्च एवमन्यत्वंसंपद्यतइतिविग्रहेपिन युष्मच्छ
ब्दसमभिव्याहारेणत्वंप्राप्नूस्यगौणत्वात् स्वपद्वेचेदमेवेवभाष्ये अतएवत्वन्कल्पदन्यादौ
कालान्तरदृष्टगुणस्यैवचदसमाङ्गोपन्यपदूनि त्वन्कल्पोभवसीत्येवत्वमेवेदानींकिंचि
न्न्यूनगुणोभवसीत्यर्थः त्वन्कल्पचसीत्यादिभाष्यस्यवेदमेवनात्पर्यंसलिंगस्यसंबो।
ध्यासंबोधसाधारणस्यभवदर्थत्वात् युष्मदश्चालिंगसंबोधनेकविषयत्वज्जवकच्छा
योगेनमध्यमः एतेनभवककच्छयोगेयुष्मदोऽप्रयोगसत्वात् नदर्थप्रतीतेश्च मध्यमः।
स्यादित्यपास्तं यदात्वस्मान्संबोधनविभक्तिस्तदायुष्मदर्थयोगात् हेभवन्भवसी+
त्यादौमध्यमइतिमाधवस्तच्चिंत्यं हेदेवभवसीत्यादावविकोपपत्तेः अतित्वंभवतीत्यादौ
त्वतिक्रमितुः प्राधान्यान्नमध्यमोत्तमौ प्रहासेच पूर्वोत्तरसूत्रयोरपवादः मन्योपप
दइति बहुव्रीहिः प्रकृतिभूतइति शेषः प्रकृतिभूतधातुश्च मन्यतिकर्तृकर्तृकएव राम॰

प्रत्यासत्तेः समानाधिकरणे इत्यनुवर्तते युष्मदि तो मध्यमोत्र योर्व्यक्तिनव प्रयोगे प्राप्ते इदं सूत्रं तत्राद्ये वाक्ये
युष्मद्युपपद इति न संबध्यते उपपदं ह्योतिराकांक्षत्वात् द्वितीये तु संबध्यत एव उत्तमार्थस्यै
कत्वविधानात् तदभिधायि युष्मदः कर्तृत्वं वचनान्तर एव एकवचनेति मन्यानुपपत्त्या एकत्वस्यैव +
विवक्षितत्वे फलाभावादेकवचनातिदेशाभावेपि मध्यमोत्तमोत्तम एवेति बोध्यं ... यु
ष्मत्यदत्वहितं पूर्वसूत्रमनुवर्तते तदाह तथाभूत इति युष्मदस्मदर्थस्य सत्तामात्रेण पत
योः प्रवृत्तिरिति बोध्यं युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्येनुपरत्वात् उत्तम एव त्वमहं च त्वं च रच्चह
न्संयुज्यावेति यथा देवदत्तस्त्वं चेत्येकशेषे युवां भवथ इति मध्यम एव युष्मदर्थसामाना
धिकरण्यात् युष्मदस्मदीयत्र समानाधिकरणे न स्तः सप्रसंग इत्युक्तेः एवं च तत्र वाक्येपि
भवथ इत्येव उत्तमपुरुषेः यदा तु देवदत्तः पचति त्वं चेति समुच्चयो विवक्षितस्तदा प्राधान्यात्
त्पुरुष द्वितीयस्यानुपुरुषविपरिणामेनान्वयः भवच्छब्देन युष्मदस्मदोः सह विवक्षा
यां पूर्वशेषे तु मध्यमोत्तमावेव परस्परविरोधे भवतः शेषे पितावेवेति कश्चित् ईदृशे विषये पूर्वे
ष्वेव न परशेष इति मनत्या प्रयोग इति कैयटादयः अत्रोत्तमपुरुषे प्रत्यक्षमवभासते मध्यमे
परोक्षमिति बोध्यं स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये भूसत्तायां सत्ते हात्मद्वारेण सत्तीत्युमन्तस्या
त्मावधारणमाचष्टे इति निरुक्तात् यथा तत्र सत्तु युष्मत्त्रिस्तथा करकारान्तशास्त्रूप्यात्

शा॰ शृ॰ लि॰

११ नेनिष्टापितं पूर्वं भूकथनं तु महाभाष्याद् इति स्मारकत्वपामोगालिकत्वात् सञ्ज्ञार्थं निर्देशो व्ये
वं सञ्ज्ञाख्यापरत्वसाम्यात् स्मरणात् भूसञ्ज्ञायामित्यादौ वैर्नतरू निशेषः कर्मणः कर्त्रधीनत्वेनस्थ
वैकल्पेऽश्नयपाउच्यते तदाहृकलिति धातोरिति पंचम्येन पृथक्कल्पने स्वाधिकारत्वसा
मर्थ्यादाहृ धात्वधिकारे निनत्वप्रत्याख्यानेनु मग्रामिया तोरिति सूत्राद्वितीयधातुग्रहणा
नुवृत्तिसामर्थ्यात्तल्लाभः तदाभावे हि हरीनूरत्वत्र घेङितीति गुणः स्यात् ययथीत्संत्तक
तु-कारादादित्यर्थे मवारयितुं शक्यः किंच विभाषोर्णोरित्यादिसूत्रैर्वैतरसाहृच यैणधातोः
परस्यापितः सर्वधातुकस्यैव ङि-त्वांगीकारात्तदोषस्तथापि लिहः श्रियद्रुत्यादौ सार्व
धातुके पितिज्जिष गमध्वत्रैर्वोध्या वारिलीत्वत्र सार्वधातुके मिगुणस्तु न शक्यः वध्योते
ति पूर्वविप्रतिषेधेनतुमावाधात् नचायं गुणोऽन्तरंग इति चेन्मितव्यं तद्बीजाभावात् लिं
गनिमित्तकत्वेनतुमावहिरंगत्वेन तत्र यादेशात्पूर्वत्वात्तिस्रादेशो भवति इति स्थानिवत्स्
त्रस्यभाष्यविरोधापत्तेः सार्वधातुकसञ्ज्ञासापेक्षत्वेन गुणस्यापि वहिरंगत्वाच्चलघूपध
गुणस्तु नुमिसति संनिपातपरिभाषयानेनिस्य छुमेव कर्त्रर्थे इति एवं च विकरणा द्योतका
इति भावः यतीत्यादौ विकरणं विनापि कर्त्रार्थावगमेन ममेतल : कर्मणीति सूत्रानुरो
धेन च तेषां तत्र शक्तेरावश्यकत्वे पुनः शवादीनां तत्र शक्तिकल्पने मानाभावात् द्योतक
त्वमेव युक्तं द्योतकत्वं चैषां लिङ्कर्त्राद्यर्थमात्रनियामकत्वेन बोध्यं इदं च सार्वधा

राम॰ ११

नुकेयक्ति न्यत्र भाष्ये स्पष्टं न च भवेन्मात्र विनापि तिङः कर्त्तुः प्रतीतेः प्राप एव वाचकत्वं
तिङः एव द्योतकत्वमस्त्विति वाच्यं संख्यान्वये भिन्नपदघटितकार्यकरणभाववाल्पने गौ
रवापत्तेः स्यादित्यादि विधौ कर्त्रादिपदाभावेन प्राप्त्यन्यग्रहणाच्च भवेन्मादोनुशिष्यमाणत्वप्र।
मानार्थाभिधीयतीति न्यायेन कर्त्रादि प्रतीतिरिति न दोषः ननु कर्त्तरीति किमर्थं न च
भावकर्मव्यावृत्त्यर्थं यकाबाधानन्तु नहि धोहि भावकर्मणोरित्यनुवर्तनेऽत्र न एव शपि
परत्वेन यगिति चेन्न दिवादिभ्यः श्यनादावनुवृत्त्यर्थत्वात् अन्यथाऽपवादविप्रतिषेधे
न दिवादिभ्यो भावे कर्मणि च यकं बाधत्वात् परत्वात् श्यन् स्यात् पुरस्तादपवादा इति
न्यायेन यकः शब्बाधकत्वात् पापवोचितत्वादित्याहुः कर्मवत्कर्मणात्रापि फलं स्फु
टीभविष्यति सार्वधातुकार्थं अत्र सङि धातोरिति इत्तुं युक्तिमुचितं तत्र पूर्वोत्तर।
साहचर्यात् धातोरेव ग्रहणे सिद्धे धातोरिति शब्दव्यापारार्थेऽनेन काम्यजनादौ न दोषः स
नः सकारमारभ्य महिङ्ङं ङकारान्तसङि इति प्रत्याहारस्तु तिङ्केचित् गौणः आपने
पीति सूत्रात् प्रत्ययग्रहणमनुवर्तनेनादिग्रहणं न च्यासनि प्रायां तेऽस्यत्र श्रीडेलेट
उ लेटो डाटावित्यादि न स्यानादित्वाद्ं तेन स्यात् आयन्तादिषु उपदेशिवद्वचनेऽपि
अक्तत्यस्य परिभाषया पूर्वेन्नदप्रवृत्ते लोवस्थायामेवाडागमात्रलावस्थायामङा

गमेरिति निर्दिश्यमानपरिभाषया गमीत्यादावादेशालस्यैव एतेनाऽङ्गवाधित्वात् गस्य परत्वादंतादेशः
न च नित्यत्वात्पूर्वं ह्रस्वे शाकानस्य नित्यत्वादिति परास्तमित्याशयेनाह प्रत्ययापायवस्ये
ति तेनोक्तिरिति पाद दोषः न चांगेन प्रत्ययाक्षेपणसिद्धेरनुवृत्तिफलाभावः संज्ञम्पतस्याते नु
प्राक्यत्वे पि पूर्वकालनापयोगिषष्ठ्यन्तस्याक्षेपमशक्यत्वात् न चांगस्येत्यधिकारात्वस्येक इति
वत् अंगनिमित्तत्वात्पवस्य गस्येत्यर्थेनादोषः उपायस्योपायांतराक्षूषकत्वात् यत्वागमे।
कृते तद्धि हितस्यापि प्रत्ययत्वमर्थवत्त्वं चेत्यादि ग्रहणानुवृत्ताविति तत्र उरपपदांतादिति
सूत्रस्थभाष्यविरोधात् न त्रहिमिकारितुसोनर्थकत्वमुक्तमिति तत्र भाष्यविरोधात् लूपा
वस्तामित्यादौ तामादेरिडागमापत्तेश्च न चार्धधातुकस्येडित्यादौ आर्द्धधातुके न धातोरा
तेपाद्धातोः परस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थात्र दोष इति वाच्यं आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुविहितत्व
स्यैवं निमित्तेन तेन विहितं प्रचयंतस्यैवात्ते पापत्तौ दोषत्वादेवस्यात् न चांगस्येत्यधिकारा
दंगात्परस्येट्यासुडं तं च नांगमिति वाच्यं अंगनिमित्तस्यार्धधातुकस्येत्यर्थात् भविष्यामी
त्यादौ विकरणांतस्यैव तदादिग्रहणेन यासुडंतस्यापंगत्वापत्तेर्वारत्वाच्च एतेनागमे कृते न
द्धितस्यार्थवत्त्वमिति येन विधिरिति सूत्रस्थकैयटोक्तमपास्तं आनि नस्मत्कृहणानीति।
वार्तिकेस्त्रस्यानाद्यत्वानर्थकेनेति तन्न सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च भीषणादापयतीत्यादौ पुकः पूर्व

मेवफलत्वेनतःपुंगि विशिष्टस्यफलग्रहणेनग्रहणान्नदोषः अनपद्यानागमकानांसागमकान्यादे

शानुतिपत्तस्यपूर्वागमपत्तस्यचफलेनभेदः ध्वनितेचेदंमुस्यपदांनादितिसूत्रेचभाष्येस्पष्टसि+ एवतेसूत्रे

सूत्रेकैयटेचस्पष्टमितिदिक् भवंतीति अत्रशावकारांत्यकारयोः परत्वपेरानेचः परिस्मिन्निति

स्थानिवत्वान्नगुणवृत्तिमाधवीयेस्पष्टं अतोदीर्घोयञिकिं भवतः सार्वधातुकेकिं अंगनाश्च

यहून्नव्यवेनयक्षादस्मन्मकारणएवोक्तं एहिमन्यसेऽतिओदनभोक्ष्यइतित्वंमन्यसेरर्थः एव

मन्युपियोर्धं मन्यप्योदनेपरिहासशीलशीलकादेर्वाकामेननुअत्रमननापेत्तपाभोजनस्य

भविष्यत्कालत्वेव मननेत्ववर्त्तमानमेव परिहासयोगापेक्षीत्याकारणापनानिर्देशादि

हन एहिमन्येरथेनयास्यामीति परोहेलिट् परोक्षत्वेव साक्षात्करोमीत्येतादृशावि।

षयत्वाशालिनानाविषयत्वं अनद्यतनेलिड्वचनेइतिसूत्रेभाष्येउक्तं समासायातिक्रमोपि।

त्वाविस्त्रतुपकूषेवभूवेति भूतइति अनद्यतनेलङ् अनतोनद्यतनइतिचानुवर्त्ततेतेनवांसाला

ड्डातुविशेषणत्वासंभवाद्धात्वर्थविशेषणत्वमाह भूतानद्यतनेत्यादिभूतत्वंवर्त्तमानध्वं।

सप्रतियोगित्वं अतीतरात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेनचसहितःकालोद्यतनंतद्भिन्नो।

नद्यतनः नन्तुसाध्यत्वेनाभिधीयमानोगुणभूतावयवः क्रमिकव्यापाराणांएकफलजनक

त्वरूपयैकत्वबुद्ध्याविषयीकृतः समूहः क्रियातत्रावयवव्यापारत्वस्वात्प्रवाप्यनपद्यपश्यमगोधाव

न=४

तीत्यादौ क्रियायाः दर्शनकर्मतातथापि अवयवानां मेलनाभावे समुदायः सर्वोपि परोक्ष एव
न तु तत्रैभाष्ये क्रियानामेयमत्यंतापरिदृष्टा पूर्वापरीभावयपिंडीभूतानिदर्शयितुमशक्येति सो
सा त्वनुमानगम्येति च अत्यंतापरिदृष्टत्वस्यावयवद्वारा: समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वेनार्थः लकारोपात्त
कालान्वयस्य समूह एव अत एव पाकवर्त्तमानत्वादशायां पपाच पचत्यपचतीति प्रयोगः परोक्ष
त्वस्यापि लकारोपात्तत्वेन तत्रैवान्वयस्योचितत्वः एवं च पश्य मृगो धावतीत्यादाववयवनिष्ठफ
ल शालित्वं समुदाये आरोप्यैव तस्य कर्मत्वं देवदत्तस्याप्यवयवद्वारैव समुदायाश्रयत्वेन क
र्तृत्वं वर्त्तमानत्वस्यापि प्रारब्धापरिसमाप्तत्वस्य समुदाय एवान्वयः पंचकृत्वः पचतीत्यादा
वप्यधिश्रयणादिफलेनैकीकृतानां त्रिगणितानां पाकसमुदाये वर्त्तमानत्वादीनामन्वयः क्व
चित्तु पक्वतः कटं देवदत्त इत्यादौ अवयवे समुदायरूपारोपेणावयवगतातीतत्वस्यैव वा समु
दाये आरोपेण भूतकालप्रयोगः स्पष्टं चेदं निष्ठेति सूत्रे भाष्ये क्वचित्तु लिडिति पर्यवेताः स्यास्यं
ति तस्थुरित्यादौ तत्र तात्कालिकराज्ञां याः क्रियास्तासां वर्त्तमानत्वातीतत्वादिपर्यवेतावस्थाने
आरोप्यते इति कालत्रयोपपत्तिः स्पष्टं चेदं वर्त्तमाने लडित्यादौ भाष्ये नन्वयं परोक्षे इति विशे
षणं व्यावर्त्तकमिति चेन्न व्यापाराविष्टसाधनपारोक्ष्येण क्रियायाः परोक्षत्वव्यवहारात् ए
वं च क्रियानाविष्टसाधनप्रत्यक्षे लिड् भवत्येव अयं पपाच त्वं पेचिथेति एवं स्वव्यापारस्या

नच्याचसमश्निलतलततननिकौरिसचानतइतिप्रतिषेधाददेशो नस्यादतःसिज्निस्यनइत्य
नोयोगविभागेनव्याचष्टे श्निपइति अनिटः किंश्नि प्रुदाहृइति सेटो मा भूत् किंचदैवादि
स्यापिपठुः लुकि मा भूत् अपंशनिप्रसवविधिस्तदाह अङोपवाद इति प्रुषाद्यङः स्त
न्ये प्रुषाद्योऽवकाशाः पद्धावत्स्यमाणनियमपर्यालोचनया अनालिंगने चरितार्थस्या
ङ्ः यमपवादः सपद्यन इति तत्तात्पर्यं पुरस्तादिति स्पष्टं चेदं भाष्ये द्वितीयो योगो निय
मार्थ इत्याह आलिंगनएवेति विपरीतनियमस्तु न भाष्यादिविरोधात् योगविभा
गेनेति अन्यथैकवाक्यतया विधिमेव कुर्यादिति भावः श्लिष इगुपधादित्यस्येति नेनात्म
नेपदेऽनालिंगने चिण्विषयादन्यत्र सिज्नेव न नुक्स इति भावः प्रत्यासत्त्याविति आ
लिंगनं प्राणिकर्तृकमेवेति भावः नियमफलमाह कर्माणीति कर्मव्यतीहारस्या
स्युपलक्षणमेतत् चिणीति आलिंगने नालिंगने च परत्वाद परत्वाद येवेति भावः
सिच्चापेलमुदाहरति अश्लिक्षत अश्लिषाइति अत्रादादेश गत्लोपलीति लोपयोः
सिद्धिः अधूनियान योरभावे यदि मा श्लिक्षातामित्यादौ स्वरेपि विशेषो ध्यः
श्राकवि विभाषितं पदं तं त्रांतरे उभयपदि प्राक्तमित्याशयेनाह उभयेति षिधुसंश्ला
द्विर्विच्छत्तिः प्रामादिक इति अन्यथानुदात्तपाठस्य वैयर्थ्यापत्तिः अनेन इदित्याठोप्य

बा॰ श्री॰ नि
२५
15

पञ्चः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिसूत्रस्थ उत्तरादि ग्रंथाविरोधाच्चित्याहुः रवंर्धातुरिति परत्वाच्चुमि
सत्वाकित्वात्रलोपः रधादिभ्यश्च स्वरतीत्यत्रैव पाठः कर्तव्ये योगविभागश्चिंत्यप्रयोजनः नचे
ति पत्वं नश्च वेति कृत्वेष्टं नेयमुदाहृतं तत्र कृत्वस्य पदान्त एव विधानात् नचनश्चाचिस्यत्व
पस्य कुरिति वक्तव्ये नश्चारेरपृथक्सूत्रकरणे नैव विकल्पलाभे वेति काप्यनं योगविभागे
न कार्यं न कुलिपरत्तो नित्यकुत्वार्थमिति वाच्यं तेन पयपन्नान् तरन्तिमातृरत्नमातृवका
रेज्ञातेपि उभयं तत्वाभाभावान्न्यायार्थत्वस्य दुर्लभत्वेन त्वदुक्तप्रयोगासिद्धेः किंच न छेनच्छि
रिति न सिध्येत् इत्याहुः नश्चेः नशेः षां नभाभ्भू इत्यलोनेति वर्त्तते भूतसूदीति स्पष्टं चेदं भा
ष्ये नत्राप्राप्तिनिषेधस्यैव क्रादिसूत्रेण नियम इति मतेनाह दुद्रोग्ध द्रुद्रोढि येति व
स्तुतो द्रुद्रोढि येत्येवरूपमिति निरूपितं प्राक् आगमानित्यादिति अतएवास्ति गुरुण
मात्मनेपदार्थं पुषादित्वादित्यस्य निवक्तमीति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते पत्वस्यते स्युगि
ति सूत्रमत्र लिंगमित्याहुः सहि देवानांप्रिय एव अस्यति वक्तीत्यनेनाङ्गितस्य चारितार्थ्या
त् वृत एवेतिन्यायश्चेति न त्वेकाच इत्यतः पश्चात् संपसश्चेति नियमे न सिद्धेऽनुपसर्गादिति +
वार्थमिति स्पष्टं भाष्ये पठित इति दिवादावेवेत्यर्थः इह पाठ इति दिवाद्यंतर्गण पुषादा
वित्यर्थः प्राणनार्थ इति एवं च पुषादेः प्रागेव पठितुं युक्तं इति भावः अत्र गणे त्रुटकेदने

राम
१०४

रन्यस्याप्यधिकारस्तत्रत्वादेतदर्थलाभः बभूविथेत्यादौ उणादयो बहुलमिति बाहुलकाद
भ्यासकार्यं तेन घटं घटमित्यादौ नातिप्रसंगः हेतन्त्यनुवर्तते बस्याविपरिणम्यत इत्याश
येनाह तयोरिति महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात् हलादिः अनेकलोपोऽभ्यासस्येत्यत्र लो
ऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते जातिपरश्च निर्देशः तेनाभ्यासत्वाक्रान्ते कचिदादेर्हलः सत्त्वमाश्रि
त्य सर्वत्रानादेर्हलो लोपो विधीयते इदं चाजादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अत एव न स्मात्तु
ड्ढिहलट्टनिचरितार्थम् अत एवाटतुरित्यादिसिद्धिः आदेर्हलः शेषो वा नेकः प्रत्यासत्त्यान्यस्य
हल एव लोप इतरनिवृत्तिः एकैकावस्थाने च शेषप्राप्तिस्मरणमिति स्याशयेनाह अन्ये हल इति
ह्रस्वः इच्छति भवते रहस्त्वेव सिद्धे रस्य ग्रहणं नोपयोगस्य प्यादि पर्जन्यवकार स्व शरत्निम
भुगमयेदमुक्तं भवतेरः प्रयोगे दृष्टानां भूवांमनुकरणान् ष्टिप् अत एवास्तेर्भूभावे पिब
भूवेत्येवं न चादिदात्वाकयोलुगापत्तिः प्रकृतिवदनुकरणमिति स्वतंत्र भूत्वस्याप्यनिर्देशेन
लुकोऽप्राप्तेः अदादीनां परस्परसाहचर्येणादादित्वमात्राक्रान्तानामेव ग्रहणात् लुग्विक
रणयोरित्यस्य त्वनित्यत्वान्न प्रवृत्तिः भूआदेशस्यार्धधातुक एव विधानेन लुग्विकरणत्वा
भावाच्च अत एवानुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो नेति सिद्धान्तः संगच्छते ष्टिपः कर्तृवाच
कत्वाभावेपि उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादेव विकरणः अनेन हित्वापके

नकर्त्तरीत्यस्यभावकर्माभावोपलक्षणमात्रत्वाप्यते अत एव कर्मण्यपि विभरांबभूवेदित्यादावकारोभ
वत्येव एतेन भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद्भावकर्मणोर्नेत्यमितिपरास्तं उपसर्गान्सुनोतीत्यादौ।
नामपि तत्त्वानापत्तेः अतिएवातिपः कर्तृवाचकत्वाभावेपि शिब्लसामर्थ्याद्विकरणप्रवृत्ति
रितिनव्यदीपोक्तिः संगच्छते यत्तु श्तिपः शित्वसामर्थ्यादेव विकरण इति शंच नत्रापि वा
च्याद्देशार्थमादेच इत्यात्वप्रतिषेधार्थे रुदादिभ्य इति इडाग्रर्थे च शित्वस्यचारितार्थ्यात्
केचित्तु कर्तरीत्यस्यभावकर्माभावोपलक्षणतयानन्विकरणः स्तुलभ एवेत्याहुः व्यपो
लिटि इत्यतो लिटीत्यनुवर्त्तते तदाह लिटीति अत एव बोभवतीत्यादौ यङ्लुगन्ताल्लिटि नेन
प्रवृत्तिः असिद्धवदत्रा अभिविधावाङ् अर्थवतो भशाद्यस्य ग्रहणान्नाभाधिकारमभिव्या
प्येत्यर्थः अचचसूत्रे निव्यागमेस्यत्रत्यं उपधाग्रहणं ज्ञापकमिति तत्रैव निरूपितं नन्व
स्याविधित्वे आभाद्ग्रहणमसिद्धवद्भवतो निर्देशार्थं स्यात् संकोचे मानाभावात् घ्नन्त्यसि
द्धत्वं तन्निर्देशार्थं च स्यात् नदाद्याभीयमाभीयेऽसिद्धमित्यर्थलाभेपि समानाश्रयत्वेन
लभ्येत अत्र ग्रहणं चानर्थकं स्यात् अत्रसूत्रे निमित्तानुल्लेखादाह इति चेन्न अधिकारत्वात्
अत्र पदेनयत्रानुवृत्तिः स्तत्सूत्रस्य सप्तम्यन्तासप्तम्यन्तोद्दिष्टनिमित्तसमुदायः प
राम्रष्यते सप्तमीच षष्ठेलोप इतिवदधिकरणत्वविवक्षायांरहमेवाभिप्रेत्य निमि

न॰

त्रत्वं यण्वाकर्षं चितू ननु कार्यिभिन्नत्वेनैव सत्रम्यं नोल्लिखितत्वेनैव वा शाब्दोपस्थितत्वेनैव वे।
त्या गृहस्त्रतिशंचः अत एव लुकोहि स्थानिकत्वेपि जहीत्यादावसिद्धत्वसिद्धिः एतेन लुवि
धाह्नू नोर्हस्तित्वेनानिमित्तत्वान् जादेशस्यासिद्धत्वानापत्तिरित्यपास्तं हि माश्रित्यैव तत्वाद्व
नेनसमानाश्रयत्वं लब्धं आभात् गृहणं विषयनिर्देशार्थं अवधिलाभस्त्वंगस्येत्यादाविव या
ख्यानेन नयव भविष्यति एवं चानुदात्तोपदेशेत्यत्रास्योपस्थाने ऽयमर्थः एषामनुनासिक।
लोपोझलि क्ङितितत्रासिद्धं भवति एतन्निमित्तकाभीयेकर्त्तव्ये इति अयं चार्थोधिकारप।
नोधिकारे संनिहितसजातीय शास्त्रान्तरकल्पना साद्दश्यपाधवसायस्थाकरे स्पष्टं एवं च
शास्त्राधिकारे शास्त्रार्थयोरूभयोः कल्पनाअर्थाधिकारे तु शास्त्रमात्रस्येति लाघवात्
एवं चानुदात्तोपदेशेत्यत्र यावन्तवसिद्धत्वं निर्णीतम् मग्रिम सूत्राणामपि नावत्स सर्वेष
सिद्धत्वं प्रतिपाद्यते एतेन यत्रास्योपस्थानं न तत्रैवारभ्यपदाभीयं न सिमित्रे वासिद्धत्वं स्यात्
न पूर्वस्मिन्नित्यपास्तं प्रश्नतेश्चान्नलोपश्नन्यस्यैवावधित्वनिर्णयात् नदेनहृद्दिनिधायाह
श्नतिकर्द्धमिति अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेव नेन शाभिषधीत्यादो स्थानिरोझलं तत्वबुद्धेर
निवर्त्तितत्वात् न त्रिवं धनं धित्वं सिध्यति कार्यासिद्धत्वे तु देवदत्तहंन्तृहतन्यायेन धित्वेन
न स्यादितिबोध्यं न नन्वजनसनेतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या परत्वात्प्रकृतिविशेषाणपेक्षत्वं

पा॰शे॰टि॰
७
17

नांतरंगत्वात्तद्विभावो भविष्यतीति वाच्यं अकृतव्यूहपरिभाषाद्वैवत्वात् असिद्धपरिभाषा।
याऽकृतसूत्रे निष्पन्नत्वेनाभीयत्वात्तदपेक्षयांतरंगबहिरंगयोरसिद्धत्वाच्च समानाश्रयवृत्ति
किं पपुषः इह वसोः संप्रसारणमाल्लोपे नासिद्धवत्स्यादिति सूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रानुवृत्त्या सं
प्रसारणस्यासिद्धत्वं वाच्यं तद्धात्रेत्यनेनोपस्थितसंप्रसारणसूत्रगृहीताश्रयाश्रितं तद्भावे
वतारश्चांच नाल्लोपादिकं संप्रसारणे विभक्तेर्निमित्तत्वेन तस्याश्चालोपादेश्च निमित्तत्वात्
नवासिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिः नान्तानान्तर्यप्रवृत्तिनिषेधात् समानाश्रयत्वं च तत्प्रयोगप्रसिद्ध
त्वाश्रयप्राप्त्यीयनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमाश्रयणं च
स्थानित्वेनैवेत्यादिनागृहस्तत्पुत्र विकारकाणमतिरिक्तत्वेत्तु नत्तहीत्यादेरसिद्धापत्तेः
तत्र पपुषइत्यादौ न्यूनः चास्याप्यितन्यादावधिकः तत्त्वाहि यद्विभिन्नं येविभाषेत्यात्वं तन्न
न्यूननिमित्ते यस्य हलड्यादिलोपे नासिद्धमनतिरिक्तमपि पूर्वविधुपात्तनावच्छेदकरूपेण।
श्रितं चेत्तदपि समानाश्रयमेव समानशब्दस्यादस्यात् अत एव चिणो लुकि चिणो लु
गसिद्धः अत एव स्त्रीरूपनीत्यत्र यस्येति लोपापेक्षया स्त्रियां इतिरियङि-अधिकस्य स्त्री
शब्दस्यापेक्षणाद्व्याश्रयत्वमिति गसंज्ञाखट्वेभाष्यध्वनितं अत एव विधिग्रहणस्यान
न्वयोज्ञानं संगच्छते न च पपुष इत्यादौ उस्य पदांतादित्यस्यानाभीयत्वात्तत्र संप्रसार

राम॰
७

णस्यासिद्धत्वाभावात्तद्रूपेणासिद्ध एवं चित्तमुपरञ्जयतीको यणचीति यणासिद्धमिति वाच्य
त्वसः प्रतिपत्तिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्लुन्नुवत्त्वस्यासिद्धत्वे उवङ्‌नापत्तिदोषस्य सत्त्वाच्च
सूत्रं सूत्रमिति तस्य श्नसोरल्लोप इति सूत्रस्याव्रपरकरणानुज्ञापकात् तथाहि श्नस
श्नानामितिस्थितेति प्रतिषेधे श्नाभीयासिद्धत्वाभावेन परत्वादल्लोपे स्याभीयत्वेनासिद्ध
त्वात्पुनः प्रसिंगविज्ञानेनादित्वेननिमित्तभूतविकारानुमानेपूर्वत्वोपेक्षाभावात्सूत्रेश
येन्न राऽसिद्धत्वाच्चलन्त्वेन त्वणस्येति न्यायाप्राप्तो श्नसः स्यादितो नालोपस्य वारणार्थं तत्त्वपर।
णन्न ह्रिण्याटोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत् तदनित्यत्वे ज्ञापकं इति दिक् नत्विदं सूत्रं व्यर्थं मृजह्री
त्यादौ अन्नोहृविन्यन्न प्रत्ययादित्वकार्यं गृहैरलुकः सिद्धेः नचकादिभ्य आवारद्विवंतेभ्यो यङ्
लुकि दोषः तस्य क्वाचित्केनेत्त्वाविषयेन विधानात् न वहपधातोर्यङ्‌लुकि यलोपानापत्तिः
संनिपातपरिभाषयास्य सूत्रमतेपि तत्र तस्याप्रवृत्तेः नच भवेत्यादावपि संनिपातपरिभाषया
लोपो न स्यात् प्रत्ययलक्षणेन संनिपातपातस्यैव विधानात् शावादीनामंगसंबधिकार्य
त्वाभावेन न लुमते त्यस्याप्रवृत्तेः एतेनाकृतव्यूहपरिभाषयाप्युवेवन स्यादित्यपास्तं यदितु श
सूपलक्षणेन संनिपातोऽप्यान्त्रीयोनिदेशुमशाकाश्वति सामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषायाएत

पाशेनि॰
१६
१८

द्विप्रय ऽ पुरचन्नितिसूच्यते नहि चङ्‌लुकः श्क्कादसत्वात् न लोपः श्वाधीन्यत्रापि न हानिरिति स्याद्दावि
निरत्वनिषेधेन तदपवादाकारविधानेन वा शासहाविति पदच्छेदेन शासादेशविधानसाम।
र्थ्यादित्वाभावे वानुपरिहृतं न चायपक्षद्वये शास्थानोपङ्‌लुकि शाधिरत्यस्यासिद्धिः चङ्‌।
लुक श्क्कादसत्वात् न च मंथ धातोर्लिटि क्कमोन लोपे एत्वाभावापत्ते ननु धामो श्क्कादसत्वा
न्नन च स्वंशो एपतात्विपिणिलोपासिद्धत्वेनानिदितामिति स्त्रत्रा प्रवृत्त्यर्थं नदितिवाच्यं स्या।
निवलेनेव निर्वाहात् क्ङौ लत्तमिति नित्व सार्वत्रिकं क्ङोविधिमित्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया क्वि
शाद्नमुज्ञापविहितनिषेधेरेव ग्रहणात् नचगतत्वत्त्वादावनोलोपवारणापत्तन् यतो
लोपस्य त्रोपदेशपदानुरत्यासिद्धेः सा च पपतेः पदितिनूपार्थमावश्यकीत्यादिस्पष्टं
भाष्ये इति चेत्र स्पष्टार्थत्वात् यनिनं चेदमारभ्य माणेप्येतस्मिन्नित्यादिना भाष्य एव वुको
वुक शास्त्रस्य वडीति एत्वापि इत्यपेक्षत्वानित्यत्वात् वुवङ्‌ पेक्षया परत्वाच्च वुकि वङ्देश।
भीपत्वाभावेन तत्रासिद्धत्वाभावात्तदशाप्नोऽवङः प्राप्निनचोवङि ३ वधायांचेतिदीर्घेय
लिलोपवभूवेतिसिद्धमिति वाच्यं वहिरंगवुकोऽसिद्धत्वात् अंगदीर्घवलोपयोरप्राप्तेरिति
दिक् वुग्युटाविति ॥ युट उदाहरणं दिदीये अनित्यत्वफलितोऽपमर्थः वभूवेति वतात्क

राम
१६

नन्वसंयोगिन्व मात्रेणानित्यताभ्युपगमाद्धृद्विवाधित्वानित्यत्वाद्बुकि पुनर्वृद्धेः प्राप्त्यभावात् यन्तु दं धि
भवतिभ्यां चाति ननु भुवो वुको नित्यत्वादिधेरर्वकं दोविषयत्वाच्च लिटः किन्तु वचनान्तर्यं क्रमित्या
दिना भाष्ये प्रत्याख्यातं किंच सत्यपि किन्त्वे बभूवेत्यत्र आचो ञ्णितीति वृद्धिर्गुणो वा स्यात् किन्तु इति वचनिन्तुरस्त
त्वेणापायवनिषेध इति वक्ष्यते किन्त्वं नु बभूव इत्यत्र गुणो न षेधेन च चरितार्थं यत्नेन दिति द्विवाक्य
नुवर्त्यानि देशाद्वयस्ता मर्यादनिम्लत्वणा वापि निषेध इत्यपास्तं भुवो वुको नित्यत्वेनैव सिद्धेः
भाष्यविरोधाच्च न च द्विर्वचनेचीत्यस्य प्रवृत्त्या द्वित्वात्पूर्वं गुणवृद्ध्योरभावे वुको निर्विघ्नत्वान्नित्या
दिति हेतुरयुक्त इति वाच्यं न चाद्वित्वे कर्तव्ये इति वाक्यशेषे वुकि कर्तव्ये न तत्र रङ्गो मानाभावे
न परत्वात्तयोः प्राप्तौ तस्य सार्थक्याद्दित्याकुः आर्धधातुकस्येड्वलादेरिड्भवतीति प्रकृते वुनविट् प्रहणं
नेत्यस्यानिवृत्त्यर्थं आर्धधातुकस्येति किं न्नु भाति बभूविवेति श्रुकः किती निषेधे प्राप्ते क्रादि
नियमाद्विट् भविष्यतीति तत्त्वं च वत्नेमान प्रागभाव इति यो गिसमयोत्यान्ने मत्वं स्यान्नासीदय
पि ल्प्रयादेन ल्वट् लिटो गृहणं न त्यापीह यथासंख्यं वाचकत्वात् सामान्यात् ल्सामान्यस्यैव
ल्प्रशक्त्यार्थत्वाच्च प्रावाद्यपवादत्वं वदीदं न स्यान्नदातिवादौ प्राप्त्यस्याव इति न च स्यलासयेली
वस्यापामेव प्राप्तेः प्रापश्च सार्वधातुके पेत्वत्वान्नत्वाले प्राप्तेः कथमस्यापवादत्वं यदी
दं न स्यान्नदातिवादौ प्राप्तस्यात् कतेन प्राप्तिरेव नेत्येनाव नैवापवादत्वव्यवहारात् पर

शा॰ शे॰ ति॰
१६
19

न्वादृष्टादेशोत्तरमेव विकरणप्रवृत्तेश्च न चादेशात्प्राङ्नित्यत्वाद्विकरणे कृते व्यवधानादेशाप्रवृत्तिरिति वाच्यं
धातोर्विहितस्य लस्येति विहितविशेषणग्रहणात् । अत एव तासेः परस्य लसार्वधातुकस्या
नुदात्तत्ववचनं सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं नाबाधत इत्यर्थस्य ज्ञापकमि
ति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रस्थभाष्यसिद्धान्तः संगच्छते तासेर्लावस्थायामनुदात्तत्वेनानुसा
र्वधातुकस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वेन तद्बाधत्वविधानार्थमेव स्यात् न चैवं देविष्यतीत्यादौ पू
र्वपवादत्वात् श्यन्स्यपोः परत्वात् श्यनेव स्यादिति वाच्यं कर्त्रर्थत्वसार्वधातुकत्वाद्यनपेक्षत्वे
न स्यादीनामन्तरङ्गत्वात् न च सेरव्यवधायकेनात्मनेपदादिप्रकरणेन च्लादेशविधीनामे
कवाक्यतापादेशात् बहिरङ्गाः भिन्नवाक्यतापत्तेरपि लस्य संस्कारकत्वात्तात्पर्यालोचनेनोत्तरमेव
स्वीकार्याभुक्त्वेत्यमित्यादिन्यायविरोधस्योक्तत्वादिति वाच्यं लकारविशेषापेक्षत्वेन स्यादी
नामपि बहिरङ्गत्वात् । यदि तु स्य नासीत्यत्रार्धधातुकत्वावस्थायां स्यादिति पश्या
तमेव भाष्यप्रयोगेन तदा न्यायविकरणेभ्य इत्यंशो वाचनिक एवेति बोध्यं ध्वनितं चेदं
कुषिरञ्जोर्धातोरित्यादौ भाष्यकैयटयोः नासेरिकार उच्चारणार्थः । न चैवं मांतसाविस्यत्रादिलो
पेन स्योपधात्वात् श्नान्नेदिनामिति लोपः प्राप्नोतीति वाच्यं टिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् राम १३
इति दिक् । लुटः प्र एकार्थस्यैकार्थेन्यायान्तरस्यानिर्बाधो बोध्यः ङित्त्वेति न च डकारः

सर्वादेशत्वाय चरितार्थ इति वाच्यं तावन्मात्रफलकत्वे हि ङ्क्तनपा शाकारमेवाप्यीत् पुंगन
पुंकियतः लघीउपधेति विशेषणत्वं गर्भो द्वंद्वः इकउत्वस्यापक्ष्यति स्तु इगन्तत्वेन मित्व मि।
त्यादौ गुणनिषेधार्थोऽस्त एवक्ङोः किन्त्वं चरितार्थो एतत्सामर्थ्याद्देवम् भेत्त्रन्यादौ भूतपूर्वलघुप
धत्वाश्रय गुणसिद्धिः पद्धावहुव्रीहिगर्भो द्वंद्वः सार्वधातुकादिकं चेकएवविशेषणं संगाव
पवस्येकइत्यर्थः अत एव मिनत्ति इत्यादौ न गुणः नन्वेवं भेत्त्रेत्यादावपि न स्यादत आह येन
नेति सूत्रारंभसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमाश्रीयत इत्यर्थः दीधीवेव्यदेः सूत्रे प्रत्याख्यातं दी
धीवेव्योः स्यादसत्वात् किं दसिगुणदर्शनात्त्व इदुप्रहणमपि व्यर्थं नेदुशीन्यत इति निवर्त्तमा
नेगुनिविष्टिग्रहणं इष्टः इडेव पप्यास्यात् इति नियमार्थं नेन प्रकरणादागविकारांतरं मस्यति
षिध्वन इत्याहुः इडेत्यागम एव न तु गत्यर्थक धातुव्याख्यानात् साहचर्यादिनित्वात्स्व अन प
त वगमायेत्यां प्रकृतिविनाभ्य हिं नत्वाद्दीधीत्यस्य पूर्वनिपातः न च वहुविषयतयैतोऽभ्या
र्हितत्वेनाल्पाच्तरत्वस्याधिकस्य सत्वात्तच नस्यैव पूर्वनिपातो युक्त इति वाच्यं मात्रालाघवा
नुरोधेन न्याय्यस्यापि पूर्वनिपातस्यानित्यत्वाद्वा इत्याहुः दीङ्धीङादीनां तु नेह ग्रहणं तत्स्याप्रस
क्तिस्य च इति पन्नपे दीवधीवीटामित्येव वदिदेत्याहुः तासस्त्योः संगात्तिन्न प्रत्ययस्य सः स्व
र्धधातुकस्य तोस्तु त्रसीत्यनेन विशेषणात् यस्मिन्विधिरिति न्यायाश्रयात् आह सादाविति एव

रिचेत्सत्यप्यपि शाव्दिकनिरादौ प्रत्ययेऽस्तेरभावात् नासेर्लोपप्रत्ययः॥ लृट् शेषे च तुमन् एव
वुलोऽक्रियायां क्रियार्थायामित्युक्तत्वेन तद्भिन्नः शेषः तत्र चानु क्रियार्थक्रियोपपदेऽपि
तदाह यथास्थानं चेति ननु अस्वरितत्वात् क्रियायामित्यादिनिवर्त्यतां किं शेषे चेत्यनेने
तिचेन्न प्राप्स्यतन्त्रनिस्थीयन ऽत्यत्र लृटं वाधित्वा तुमन् स्यात् भूतभविष्यावपि भविष्य
तीत्यनुवर्तनात् अत्रच भावे भविष्यति न एवं हरिष्यामीति अजाति इत्यादौ एवुलापत्तिः
शेषे चेति सत्येहि चकारात् लृङ्पि तत्र विशेषः हि तत्रोतिन दोषः न च तदभावेपि वासरूप
विधिनानिस्तारः क्तल्युट्तुमन्खलर्थेषु तदभावात् तत्र हि तुमुनु एवं लल्ले एवुलोपि
वोध्यः॥ लृट् शेषे चेति गृहणमपुत्रार्थं तापकं वोध्यं कृत्रं भविष्यतीति अजनीति प्रत्युदाहर
णमिति यद्यपि अत्र भावे सामानकर्तृके च विधानात् तुमन्याप्नोति तथापि एवुल् प्राप्नोत्ये
वेति व्याख्यातारस्तत्र एवुलोपि शाब्दशक्तिस्वाभाव्येन समानकर्तृकत्व एव विधानात्
सचार्थो वाहुलकादिनासाध्य इत्यन्ये॥ ननु लोट् च विध्यादिष्विति विध्यादयस्तु विधिनिम
न्त्रेति सूत्रे ज्ञाः आशिषि न तु विध्यादि सूत्र एवाशीर्ग्रहणं क्रियतां कि मनेनेति चेन्न ना॥ राम॰ १८
स्मे लोडित्यनेन स्व विषयेपरत्वात् लोटा लिङो वाधापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वादेष विधिः स्मे

लोडित्यादेर्बाधकः नच स्मे लोडित्यत्र प्रैषादीनामनुवृत्तेराशिषि कथं नत्वाशीः तदानुवृत्तौ
मानाभावात् न हृष्ट्यादीनामप्यनुवृत्त्यापत्तेश्च यदि तु स्मे प्रैषे चेति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् हि
ध्यादयो नानुवर्त्तन्ते प्रैषादयोनुवर्त्तन्ते इत्युच्यते तथापि प्रैषार्थे ऊर्ध्वमौहूर्तिकयोर्युगपद्विवक्षायां
परत्वात् इते न बाधापत्तिरिति बोध्यं नत्वत्र न युगपद्विवक्षेत्यत्र मस्ति प्रैषाशिषो युगपद्वि
वक्षायां लिङ् लोड्भ्यां परत्वात् लिङः बाधार्थमप्यस्यावश्यकत्वात् आशिषि इत्यस्यापि
चकौ चेत्यर्थमावश्यकत्वाच्चेति दिक् तथा यद्यपि निरुपाधि नतु क्वेपि हिंसाहर्षयोर्लोट् स्तरे
ग्रहणं भविष्यति तथापि तदनित्यत्वबोधनार्थं न तु स्मोतिमुक्तं संप्रसारणाच्चेति आदिना
पूर्वरूपे ऽभावः संभवत्येव पाणिनेति पूर्वरूपेणैव सर्वादेशात्वपदनोत्पादे प्राप्ते ऽप्रत्ययत्वात् नत्य २१
लेवयवे ऽचरितार्थ्या भावाच्च मध्यमिति ग्यं त्यादेशत्वे ऽल्पफलत्वात् एकस्मिन्नेव नित्यनंतरं नि
यो त्वान ददाशिषीत्यव सिद्धेष्टिङित्वस्यैव पर्यायपक्षे प्रसिद्धिः त्वाचारितार्थ्ये मे वडिःत्वेन स्यस्य बाध
कत्वे वीजं न तु केवलत्वेन नाप्राप्तिन्याय इति चतत्स्य मंदप्रवृत्तिः अनेकाल्त्वं तु निमित्तं
रि तनुपरत्वान्नेतरं तादाद्यादेशाविधाने कृतेत्वादिग्भ्यौ परत्वात् तस्मात्वादिलुगापत्तिः।
यथाभ्यासे तु परत्वात् ज्ञातङिः सरुतु गति न्यायेन तेषामप्रवृत्तिरिति चेन्न अंतरंगत्वात् ए
वमेव तादादेशप्रवृत्तेः आगंतुवहिरंगत्वेनेकपदार्थे घटितत्वादंगत्वस्य अंतरंगेकते

प्रा॰ प्रौ॰ मि॰
२२
21

वहिरंगत्वाश्रयत्वावसरत्वान्न प्रवृत्तिः यद्वा कृतेत्व्यपइति सूत्राद्देवित्यनुवर्त्तमानेऽनो हेरित्य
त्र पुनर्ह्रस्वग्रहणं हेरिव योरित्यस्य ग्रहणार्थं तेन विकृतस्य न ग्रहणं एवं चेत एव ज्ञापकाल्लु
वे विप्रतिषेधे नांगं वाधित्वा सर्वमंत्यस्य तातादेशः तस्मिंश्च सकृज्ज्ञितिन्यायेनांगाप्रवृत्तिरिति
टिकसमबलत्वादिति मंदप्रवृत्तेस्त्रावेति भावः अत एव हलः श्न इति श्नः शित्वेनैव सिद्धे शा
नचः शित्वं अनुवंधकार्ये स्थानिवत्त्वाभावस्य ज्ञापकमित्युक्ता एवं च तातङि ङकारो न कार्य
इति भाष्ये उक्तं नु स्थानिको यमांतरतम्यादनुदात्त एव ङित्वपिवेल्यस्य नु न विषयः आदे
सा॰ शानिस्थानुदात्तत्वस्य दृष्टान्तेऽपि मित्त्वाभावात् स्थानिनि दृष्टपि न स्यत्वनेन वाधावेगात्
नचतु स्यो स्तातङि स्याद्वा स्तुनस्माहृच यौ ल्लात्वेन प्रवृत्तिरिति वाच्यं एवं हि अनुदात्तत्वापत्तेः हेस्तु
अपित्वसामर्थ्यादनुदात्तत्वबाध इति वक्ष्यते लोटो लङ्वत् षष्ठ्यंतात् वृत्तिः लोट इत्युपमेये ष
ष्ठी दर्शनात् तदाहुलेनेति अड्डादौ लुनातिदिश्यते न हि तो लङः क्रियते किंतु लङ्ग्रहणस्येति
भावः तेन तौमादय इति अनंतरस्येति न्यायाश्रयणात् तेन त्युद्धं तु इत्युत्तरसिन्नभस्त्वेति पां
त्वित्यादौ लङः शाकटायनस्येति तु स्तुत्वचन यद्वा लङः शाकटायनस्येत्यत्र नित्यं ङितः । रामु॰ १६
इत्यतो ङितः इत्यनुवर्त्यैव सिद्धे लङ्ग्रहणं योगविभागेन नियमार्थं लङः एव पौ लङः तस्य
नत्वादि देशिकस्येति न दोषः योगविभागसामर्थ्यात् तु सस्मात्र स्य नियमः स्पष्टं चेदमात्र इ

निमूत्रेभाष्येनत्वत्रलङ्‌· ग्रहणभावे अपुरित्यादौलुङ्‌ष्यपिपरत्वान्नविकल्पापत्तिः नचानङ्गत्तिस
त्रेणनित्यत्वयान्तुल्विथमाविस्तारः एवं सत्यत्रन्यस्य विधर्थत्वेऽभूवनित्यादौत्तुसनापौन्नेरिति
चेन्न प्रकृतिविशेषणनिरपेक्षत्वेनान्तरंगत्वात्तिजभ्यस्तेत्यनेननित्यमेव जुस्वरवत्तेः भाष्यप्रामा
ण्येन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनाद्वेति दिक्‌ आड्‌ गार्ग्यगालवयोरित्यदः सर्वेषामितिचलङ्‌ एव
विधीयमानावप्यडीटौनानितिद्विष्ठपेतेऽअएकसार्वधातुकाभावात्‌ अनेनतरस्येतित्याप्याव स
कारान्तस्येतिडि· डुत्वमस्यसस्येत्यर्थस्तु नयुक्तः वैयधिकरण्यापत्तेः भूयासमित्यादावतिव्या
प्तेः स्थवायग्रहणनिवर्त्येवसिद्धेनित्यग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं डि· डुत्वमस्येति षष्ठीतत्पुरुषः सो।
पिद्वेति एवंचपित्वेनानुदात्तत्वसिद्धः स्थानेज्ञायमानस्य हेरान्तरतम्यात्‌ सप्तम्यनुदात्तत्वेन
भवति एतेनसेहिंडि· द्वेत्येवास्तु इतिपरास्तंभवनादितिलुगपेक्षया परत्वाद्धेस्तातङ्‌· अंतरं
गान्तपीतित्यायस्तु अनित्यत्वात्‌ मेर्निः अमोपवादोऽयं सपिद्वेतिपस्याडागमः सहस्य पेः सा
मर्थ्यादिति अन्यथा प्रक्रियालाघवाय तु हृ एव विदध्यात्‌ स्पष्टं चेदं भाष्ये भवानीति लङ्‌
ङावाप्याप्तमपि इतश्चेति नामेन इतिवक्तव्ये मेर्निरिति सूत्रणात्‌ इत्याहुः अनद्यतने अयं व
हुव्रीहिः तेनाद्यतनस्थाप्यभूत्‌ त्वमहीत्यत्र व्यामिश्रे लुङ्‌· व स्पष्टं चेदं भाष्ये अडुदात्त इतिसूत्रं तरं गत्वा
त्रिवादिषु रातेषु नित्यत्वाद्विकरणेभ्यः ऽडागमः लकारप्रश्लेषेणलावस्थायामडितिभाष्ये

नन्वत्र पक्षेऽस्कन्दोदित्यादौ सतिशिष्टत्वेनाडुपस्य याघ्रदात्तत्वनिवेधनानुदात्तत्वापत्तिः उदात्तविधा
नेत्व भवदित्यादौ चरितार्थमिति चेन्न यमरमेति सूत्रे माहिष्यासीदित्यादावट्स्वरनिवृत्त्यर्थमा
ष्टाद्युपवयुंक्त्यानेन नभगवनाउदात्त इति योगविभागेन इष्टप्रणत इत्यपकर्षेण वा सतिशिष्टोऽप्य
ड्स्वरो विकरणस्वरं विवरणनिमित्तस्वरं च बाधत इति ज्ञापनान्नदोषः एतेन ननेर्विंशाड्इति सू
त्रस्य भाष्यादौ प्रत्याख्यानेनाट्दपिप्रानुवृत्तोविधेर निमित्तत्वाश्रयणाद् इट् विकरणयोर्हेत्वोरनिमि
त्तयोः परत्वादडिति तनो विकरणे सतिशिष्टत्वात्स एव स्वरः शाश्रोति यदाचलस्येत्यादीनामे
कवाक्यतया विधिपरत्वस्तदाऽप्यादेशानां बहिरंगत्वात्लुक्त्राद्यर्थापेक्षत्वेनादेशानां बहिरंग
त्वाच्च धातोर्विहितस्य लस्येत्यर्थेऽप्यादेशानां प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वेन बहिरंगत्वाच्च स
एव दोष इति परास्तं इतश्च परस्मैपदेषित्यनुदात्तस्य षष्ठ्येकवचनांततया विपरिणामदाह
परस्मैपदमित्यादि यत्तु परस्मैपदेषिकारस्य लोप इत्युक्तं न त्वकिं परस्मैपदे परे इत्यर्थः उत
त्वे विद्यमानस्येति नद्यः अभवदित्यादावव्याप्तेः नांत्यः भवेदित्यादावपि यकारेऽतिव्याप्तेः न च लो
पं बाधित्वा परत्वात् गुणः अंतरंगत्वाल्लोपस्यैव प्राप्तेः न च सउत्तमस्येत्यत उत्तमग्रहणस्या
त्यार्थस्यानुवृत्त्यानुदोषः शाब्दाधिकारापत्तेः कृत्रिमन्यायबाधापत्तेश्च न चानोपदत्त्वैव सू
त्रे कार्ये लिङः सलोपः रस्यनोपरस्यानुवृत्त्याकारलोपेन सिद्धे इकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपा

भावः आप्नोति तदनिष्टत्वे एवेयङ् कार्यं इति वाच्यं गुणस्यापि बाधापत्तेः न चेयङ्दीर्घादिरस्त्वेए
वं च नोक्तातिव्याप्तिः तपरकरणादिति वाच्यं अरुदिनामित्यादौ दोषध्रौव्यात् इदुतिन्नित्रेमानेयु
नरिड ग्रहणादि उवेन्निनियमेन स्वस्य स्त्रीजानीयभावरूपस्यैव निवर्तनं अन्तरङ्गरूपान्तरमिटस्तदेव
निवार्यं तदनिकैपरः निरूपणि तचेदं सकलं भाष्यप्रदीपोद्योतेष्वनवद्य तस्य इत्यादौ वांग
संप्रसारणप्रयुक्तादृटो निवृत्तिः सिध्यति अन्यथा स्तापि नियमेन वाध्येत किं चागमेव वार्य
तदनिष्टं धीवे दीदामित्यत्र भाष्यकैयटयोः अन्यथा स्तादीदित्यत्र दीर्घो न प्राप्नोति सिद्ध
तोय एकादेशासिद्ध इति वार्तिके न प्रत्यासत्तिन्यायात् अयणमेव ज्ञाप्यत इत्युचितम् अथवा
ऽसिद्धं दीर्घत्वमिति तु विपदीः शास्त्रमात्रविषयं समाधानान्तरं भाष्येन त्वेतावता ऽनाङ्ग।
स्य पि निकन्ति रितिभ्रमः कार्यं न च प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयेटोऽसिद्धत्वात्र
लोपः त्रिरूपलकारविशेषस्यानिकपरस्मैपदत्वरूपप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेनास्यापि समा।
त्वात् इत्यूटुवेन्निनियमस्य आर्धधातुकस्येतीडामात्रविषयकत्वात्र दोष इत्यन्ये अभाव
पा दिति न चात्र त्वत्पक्षे आदेः परस्येत्यादेर्लोपपत्तिः अनुदात्तस्य धातोरित्यस्य विहितवि
शेषणत्वेन परशब्देन परस्य विधानाभावादित्यादि निरूपितं परिभाषाप्रकरणे विधिनिमं
त्रणामेष्वथो नेषुवाच्येषु वेति यत्तदयमपीदं भाष्ये स्पष्टे तचाप्येउपपत्तिः तेषां प्रस्यया

र्थत्वेकर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे च विनार्थानां विध्यादयो र्थाबाधकाः स्युः एवं च लिङा
कर्त्रादीनामभिधानाभावात् चैत्रेण पचेदिति स्यात् द्विवचनादिकं शवादयश्च न स्युः पुरु
षव्यवस्था च न स्यात् द्वितीयेन तिरुप्यमुपपत्तिः विरोधाभावात् लः कर्मणि त्यत्र सर्वलकारसं
ग्राहक बहुवचननिर्देशात् कर्त्रादीनामर्थानामेते बोधः संख्यायाः संख्येयापेक्षत्वात्त्वे
न तेषां कारकवाचकत्वावश्यकत्वाच्च न च माङि लुङि त्यादिभिः कालसामान्यविहितेषु
तस्यावकाशं तत्रापि विशेष्यासत्वभूतभावनायाः कालः कालित्वेन कालस्य वाच्यत्वां
गीकारात् अत एव तस्य सर्वलकारापवादत्वं संगच्छते वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थत्वेपि न वि
शेष्यत्वं कर्त्रादिवत् प्रत्ययार्थप्राधान्येस्यौत्सर्गिकस्यारव्यातेत्यागात् न च निमंत्रयेयम
वंतमिति न स्यात् निमंत्रणाया उक्तत्वादिति वाच्यं प्रयोजकमिष्टयोर्निमंत्रणमंत्रणयो
रन्ययोरेवाव्यवधूपकत्त्वेव्य त्वादिलक्षणयोः प्रत्ययार्थत्व स्वीकारात् प्रकृतभूतधात्व
र्थविषयविध्यादिष्वेव लिङ्घा त्राद्येति न त्र योनकता पत्तोऽप्यायानुपचेत्यादौ प्रत्ययार्थ
विनापि प्रवर्त्तनाप्रतीतेः पचेर्भिर्दलैः रूपतीत्यादौ प्रवर्तनायाश्च पि धात्वर्थत्वस्य दृष्टत्वा
त्र संप्रश्नः संप्रधारणं विचारः प्रार्थनं याञ्चा प्रवर्तनायामिति तस्या विध्यादिचतुष्टयेनुस्यू
तत्वादिति भावः तदतिरिक्तांशस्य प्रमाणेनतरलभ्यत्वात् आकांक्षात्वेन च प्रेषाद्विग्रहणं व्यर्थे

निमंत्रणादौ कृत्याभावार्थं नस्याकस्मात् लोड्विधानं तु प्राप्तकालार्थं प्रवर्तनाच प्रवर्तनानुकूलो
व्यापारं सचे लोके नादृशप्राद् प्रयोगादिरूपः वेदे लिङ् समभिव्याहारादिरूपः शाब्दनिष्ठरूप
मेव शाब्दीभावना अभिधाभावनेत्युच्यते शान्तिं शान्तिं मनोरमारभे दाहं कृष्णाम्निकेति चान्येते
प्रवर्तकत्वं चस्यान्तेऽस्मिन्सति तादृशार्थबोधकलिङ्घटकाभावघटितत्वादिकमेव राज्ञप्रेरितपदामे
त्तादृशालिङ्घटकाभावघटितत्वेपि प्रवर्तनेवान्ववारणाय स्यान्तेऽस्मिन्सतीति विशेषणं प्रेरिते राज्ञापि
स्यान्तेऽत्र मस्त्येव यत्निष्टसाधनत्वमेव सत्वापारः तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् इदं च कृति
साध्यत्वात्कर्तुरेव कश्चित्परं परगुर्वादीनां स्वतन्त्रवाचार्यप्रेरितोऽहं गामानयामि इत्यादौ ।
आचार्यादेः प्रवर्तकत्वव्यवहारः संगच्छते भवत्प्रेरणयाहमध्यापयामि न किंचिन्मे
ष्टमिति व्यवहारस्तु न मेष्टसाधनत्वात् किंचिदिष्टमित्येवंपरः प्रवर्तकत्वं च स्यान्तेऽस्मिन्सति प्रव
र्त्तिजनकेष्टसाधनत्वबोधकलिङ्घटकाभावघटितत्वादिकमेवेति तत्र एवं हि अन्येष्टसाधने
त्वस्य प्रवृत्त्यापत्त्या मदिष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकं वाच्यं एवं च वेदे न तथा वोधयितुमशा
क्यत्वात् न च कर्त्तुं लौकिकप्रमाणेनापि तत्त्वग्रहसंभवेनालभ्यत्वाच्च प्रवर्तनयेव वचेष्टसाध
नत्वस्याक्षेप्तुं शक्यत्वाच्च किं चैवं पृच्छतु भवांनित्यर्थे णिजन्तस्य च भवतीति हेतुमति चेति
सूत्रस्थं भाष्यं पुंकायाद्यमात्रविषयप्रेरणायां लोट् संक्षिप्य प्रेरणायां णिजिति तिन

धा॰भू॰सि॰
२४

समाधानस्य वासंगत्यापत्तिः न हि णिचे ह साधनत्वं बोध्यत इति कस्यापि संमतम् न त्वस
मभिव्याहारे तु णेर्विशेषार्थत्वेन निरूढौ लक्षणयैव बोध्यालिङ्गयीन षधस्यैव बोध इत्य
पि कश्चित् द्योतकतापत्ते प्रयोजकव्यापारोपि धात्वर्थः तस्यापि पाकानुकूलत्वात् तत्र फ
लानुकूलत्वे नोपस्थितव्यापाराणां मध्ये इत्यपि कश्चित् द्योतकतापत्ते प्रयोजकव्यापारो
पि धात्वर्थः तस्यापि पाकानुकूलत्वात् तत्र फलानुकूलत्वे नोपस्थितव्यापाराणां म
ध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वेनान्वयः इतरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वे
न एवं हि प्रकारत्वात् तान्वयो लिङादयस्तात्पर्यग्राहकाः तथा चैकाश्रयिका प्रवर्तना
विषयीभूतापाकानुकूला क्रियेत्यादिकमेलपचेदित्यादौ बोध इति बहवः अन्ये तु पाचयती
त्यादौ प्रवर्तनाया विशेष्यत्वस्य त्यागेनैनापि न क्षेवास्तु एवं चैकाश्रयपाकानुकूलक्रियावि
षया प्रवर्तनेति बोधः न चैनस्याः प्रत्ययवाच्यत्वमते क्रियाप्रधानमाख्यातमिति वचनबोधित
धात्वर्थविशेष्यताया बाध इति वाच्यं सत्वप्रधानानि नामानीत्युत्तरवाक्यबले सत्ववाचक
प्रत्ययार्थापेक्षया विशेष्यताया एव बोधनात् न च णिच्सनादौ प्रकृत्यर्थ एव शेषः स्या
त् इति वाच्यं औत्सर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यस्य त्यागे मानाभावात् अनुभवविरुद्धत्वाच्च पाचया राम॰
पितेत्यादौ णिजर्थानां प्राधान्यस्यैकरूपकत्वाच्चेत्याहुः एवं तु भवेद्‌ विभवेदिति भूवादिसूत्र २२

टी

भाष्ये प्रार्थनाविषयभवनार्थस्यासंभाव्यमानत्वं वस्त्वर्थकर्तृत्वोक्तेः पूर्वमत एव भाष्यपंक्ति
यानन्वयत्वाभानं इति कारकविशिष्टस्य धात्वर्थस्य प्रवर्तनायां तादृशात्वर्थप्रवर्तनावाग।
न्वयः तदन्वयं विना धात्वर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् एवं च प्रवर्तनाहि समभिव्याहृतनाप्य
त्वश्रयः साधनत्वं च विशिष्ट एव कारकविशिष्टक्रियायामेव प्रवर्तनाविषयत्वात् धा
त्वर्थस्य प्राधान्येन तात्पर्यतो गुणांशे पर्यवस्यति यथा दध्ना जुहोतीति लिङादेः प्रवर्तना
च वस्तुतो वर्तमानकालेव भासते प्रावृशक्तिस्वभावात् वर्तमानकालस्यान्तरंगत्वाद्
धात्वर्थस्तु भविष्यत्काल एव प्रावृशक्तिस्वभावादेव एतेन प्रेरणा प्रयोज्यव्यापारकवर्त
मानतादृश्यापां पचेदिति प्रयोगापत्तिरिति निरस्तम् न च द्योतकतापक्षे प्रवर्तनाश्रय
स्यापि धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तस्मिन्कर्तरि लकारः स्यादिति वाच्यं लिंगा
द्यन्तैः प्राकृप्रवर्तनायामप्रतिपादनात्तदाश्रयस्य कर्तृत्वाभावेन न माद्यायलः कर्म
णीव स्याप्रवर्तनैः लिङ्स्तत्र द्वयाभ्यामेकवाक्यतापन्नाभ्यां विधीयते इत्यदोषः वि
धिलिङ्युत्तमपुरुषस्तु न स्वप्रवर्तनोरस्ये कायाः स्वरूपमव्याप्य एव कारणत्वेन न स्सा।
नानुपयोगात् इदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबंधक इति मीमांसकाः ए
वं णिचोपद्योतकत्वं बोध्यं अभिषावयतीत्यादौ प्रभेरणार्थे प्रतिविशेषणत्वेन पत्यवि

न्तु प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेऽपवेत्यादिव्यवहारस्तु द्योत्यार्थमादायैव उपसर्गान्तरत्वेनेतीत्या
दौ प्रत्ययसत्त्वं मरं गत्वेन चेन तान पेह स्तुन्योन्यर्थोपसर्गस्यैव ग्रहणादित्याहुः पाणिनु
परत्वीभूतोपवादः न च विशेषविहिते नडिन्त्वेन प्रित्वस्य बाधादनुदात्तत्वाप्रवृत्तौ प्रत्ययाद्यु
दात्तत्वसिद्धेः फलाग्रहलेऽव्यर्थं मंतरंगत्वात्परस्मैपदानां तङादीनामाद्युदात्तत्वेकृते
पश्चाद्यासुडुत्सर्गकोऽनुदात्तो वा स्यादित्युदात्तवचनस्याचरितार्थ्यान्नवचकृतेयासुटि
तस्यागतं प्रत्ययादित्वं यासुडागतेऽपि स्यादाद्युदात्तत्वमपि तत्रायासमनीति वाच्यं मंतरं
गत्वात्पूर्वं जातस्यान्यचानपनायोगात् आद्युदात्तस्येति सूत्रविषये कृतव्यूहपरि
भाषानप्रवर्तनेति निरूपितमापनादिस्तत्रे नत्वाद्युदात्तस्येति सूत्रोक्तभाष्यादिरी
त्यापरस्मैपदेषुभाविपुलावस्थायामेव यासुट् स्थित इति नोक्तानि अत एवास्योदा
त्तग्रहणस्यागमानुदात्तत्वसापलाभाष्योक्तासंगतमिति वाच्यं लावस्थायां यासु
ड्विलस्यस्थाने आद्युदात्तस्तस्यवतीत्येवमर्थोऽद्युत्प्रमानस्यैवाद्युदात्तत्वेन तच्च
यदागमास्त्यस्या अनुवादविषयायाम्प्रवृत्तेस्तेन यासुडुदात्तत्वस्य दुर्लभत्वेन तज्ज्ञाप्य
स्यादेवादपरत्वात् किंच प्रत्ययाद्युदात्तत्वादावंतरंगत्वात्तु जाते पश्चादागमे जाते विशे
षस्वरविधायकाभावे शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वसिद्धेस्तत्फलमपि नास्ति न चान्

दात्तं पदमित्यस्य परिभाषात्वेन तदेकवाक्यतया तत्स्वरितं काले संनिहितानामेव तेनेन निघा
ड्यातेऽत्र इति पश्चात्त्य त्रानां निघाते मानाभावश्च निवाच्यं न च स्वरस्य पदग्रहणस्य परिमाण
र्थत्वेन यावतः पदत्वं भावत स्य पावच्च पदत्वं भावि तावतः संनिहितानां सर्वेषां विशेष
स्वरवर्हितानां शेषनिघातः स्य र्थात् स्वर्दे वेदमाध्यन्दात्तश्चेत्यादौ भाष्ये यत्वनुदात्ता
दे श्चेत्यत्र धातकस्त्र भाष्ये पदे वद्धितीयस्वर शाङ्कभीव क्तदेव प्रागथ्यवस्थितः स्वनि
घात स्त्रस्यार्थकं भाष्यं तत्र पश्चकतानि प्राप्तं वोध्यमिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं स्त्रला
लावीदित्यादौ नुम्सिवच्छित्वेनोदात्तत्वात्त्र निघात निर्दिक यद्यपि यासुटो ङित्वमनेनो
क्तं तथाप्यवयवेऽचरितार्थं लिंगं समुदाये विशेषमिति न्यायेन समुदायङित्वं कृदादिम
त्वेन तः सार्वधातुकमपिन्नुवर्तते श्रुतिसकार इयेति युगपदप्रत्ययस्त्वे वृत्तिबोध्यं अत्रवपवाव
यव स्यसमुदायावयवत्वेन यासुटो पिल्लिङ्‌भक्तत्वादिति भावः आशीर्लिङिति भूयास्तामि
त्यादौ नच्चत्रहित्वेन सिद्धं व्यञ्जनपदसैकस्यानेकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभावात्
सुटिकृते क्रल्प रसे योगादित्वेन यासुटः सस्य लोपात्तात् आह स्फुरतेरिति एधिषीष्टे
त्यादावितिभावः यलोपइति असिद्धपरिभाषायाम्प्रनित्यत्वादिति भावः सार्वधातुके
किचिकीर्षेति मध्येयवाटन्यायेनातोलोपस्यवाध्येतभवेते त्यादौ नुपरत्वाद्दीर्घः स्यात् ।

पा॰ शे॰ टि॰
२५६
96

इति शास्त्रेऽस्मिन् नचागमेष्वागमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वप्रत्ययत्वयोः स्वीकारात् कथमत्र पररू
पं अनर्थकत्वपरिभाषया प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया चोऽर्थवतः प्रत्ययस्यैव ग्रहणादि
तिवाच्यं उस्यचीति व्याख्यानेनानूद्यमानविशेषणतया परिभाषाद्वयस्याप्यनुपस्थि
तेः काउस्त्वेन ह्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणे पदान्तादित्यनेनास्मिन् विषये पररूपे कन्यायामाम
प्रवृत्तिज्ञापनाच्च नित्यत्वाच्चेति एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादिति भावः अन्तरंगत्वा
दिति प्रत्ययमात्रसंबंधिवर्णग्रहणापेक्षत्वादिति भावः एकादेशस्यान्तरंगत्वेन प्रकृतिषत्व।
योभयसंबंध्यपेक्षत्वेन वहिरंगत्वं व्याख्येयमिति इदं च विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टं वा
र्णादांगपरिभाषयाप्येतत्सिध्यतीत्याहुः संधिवेलेति आनेमुक्सूत्रे भाष्ये ऽतो
यादृग्य इति व्यस्तपाठ एव दृश्यते न चैवमपि यदागमा इति परिभाषया दृग्यस उसग्रहणे
न ग्रहणात्तु भवेत्यकारेण पररूपं दुर्वारं ओमाङोश्चेति साहचर्येणागमरहितस्यैवो
सो ग्रहणेनादोषादिति दिक् समाधानांतरमप्याहेत्यवतीत्यत्रोक्तं अर्धधातुके निलङः
ग्राकरायनस्येवेति सूत्रादेवकारानुवृत्तिरत्र वोध्याऽपनेनानेनार्धधातुकत्वेपि एकं
संज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशासत्त्वात् सार्वधातुकसंज्ञापि स्यादित्यपास्तं कि राम॰
दाशिषि ङित्त्वे नैव सिद्धे किं किन्त्वमिति ज्यादिज्यादि त्यादिन्यादि न्यादौ संप्रसारणार्थं २७

जागर्यादिष्यादौ गुणार्थं च सा हि ङिन्निशन्निषिध्यते ङित्त्वे चेद् विशेषविहितेन किन्त्वेन बाध्यते
अत एव ङ्याप्रस्तु ङिदिति नास्त्वित्यत्र हि सन्निध्यादेशिकेनानेन किन्त्वेनोपदेशिकङित्त्वस्य।
बाधापत्तिः सलोपश्च निभूयास्तामित्यत्र झल्परसंयोगादित्वेन स्कूः सकारस्य भूयादित्यत्र
त्र पदान्तसंयोगादित्वेनाभयोर्लोपश्चेत्यर्थः पदान्तसंयोगादिलोपस्यापवादत्वात्तत्र संयो
गान्तलोपः न च भूयास्तामित्यादौ स्कोरित्यस्यासिद्धत्वात्तु टो झलो झलीति लोप एवोचितः
न च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न यथा प्रत्यक्षं संयोगान्तलोपस्यापवाद इति यासंयोगादिलो
प एव स्यात् स्यापवादविषयसत्वेन संयोगान्तलोपस्याकर्त्तव्यतया संयोगादिलोपस्या
सिद्धत्वात् च नत्ववत्रैनिर्बाधत्वात् किं चैवं सति सलोप एव दुर्लभः स्यादिति वाच्यं सिचो
लोप इति वार्त्तिकमते एतत्कृत्यस्य सत्वात् किं च झलो झलीत्यत्र अको ङित्यन्यायेन साभित्र
झलः परस्यैव लोप इति न दोषः अवात्तामित्यादौ तु सः सीति वादेशोक्तेन लोप इति न
दोषः किं चोदस्था स्तम्भोरिति लिङ्ज्ञापकेन झलो झलीत्यनेनैन सिच एव लोप इत्यर्थे स्य
परे अयेति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वाच्च दोष इति दिक् क्ङिति च इह च कारेण निर्दिष्टो कारोऽपि बोध्यः
तेन जिष्णुरिवर्तिष्णुः स्नुरिति ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति एनिषेधो न स्यात् अक किनीत्यचापि चर्त्वेन गकार प्रश्लेषा
दित्याशयेनाग्निं कित्ङिति निमित्तस्य निमित्तत्वलाभप्रकारस्तु तस्मिन्निति निर्दिष्ट
सिद्धं अनीति ग्क्ङः नचाप्यंकिदेवेति वाच्यं स्यान्मुरित्यत्रैत्वापत्तेः न चैवं ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति चकारेण भूधातोः प्रत्यये २

शा॰शे॰नि॰ २१ 27

इति सूत्रेण निवृत्तिः अत एव क्लिन्नमित्यादौ निषेधसिद्धिः अत एव क्नोः किंकारणं चरितार्थम्
इगन्तलक्षण इति इक इत्येवं विहितेत्यर्थः यदोपस्थितिपक्षेऽनुवर्त्तस्य चावृपरत्वादेतदर्थं।
लाभः यद्वा निपातानामनेकार्थत्वेन च शाश्वस्येत्यर्थकत्वात् यतल्लाभः भूयादिति इह
स्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वान्नकारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्तसंयोगादिलोपेना।
नवकाशेन बाध्यते संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वाद्धल् ङ्यादिलोपो नाशंक्यः सलुलोपस्या
सिद्धत्वेनागमविधिषु स्यापक्त्वाभावाद्य हलङः पास्त्रे प्रत्यये नागमलोपे एहृतं नाद
गात्परत्वाभावाच्चेति दिक् भूयास्तामिति अंतरंगत्वान्नामादिषु यासुट् अन्यथासमु
दायस्यानिर्दिश्यमानत्वान्निर्दिश्यमानस्य च तेन व्यवहितत्वान्न ते स्युः ध्वनितं चेदं
पादः यदिति सूत्रे भाष्ये धातोर्विहितत्तसादीनामित्यर्थेन पूर्वे यासुडपि न हलति: मा
ङि लुङि माक्षित्यादौ नु निषेधार्थे माशब्दो न माङिति न दोषः क्लिलुङि इकार उ।
च्चारणार्थः यत्विदित्वरणं मंत्रेघसेति सूत्रे लिङ् लिटोर्नाम्यमात्रग्रहणाविधा
नार्थमन्यथा एकानुबंधकपरिभाषया स्येवग्रहणं स्यात्तत्र लिङ् लिटोरितित्तत्रच्लि
प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् मंत्रेघसेति सूत्रेषु ग्रहणात्रयस्य सत्येन साम्यान्न इ राम॰ २५
त्युक्तेपनस्यामाप्तेन हि मंत्रे लिङ् लुटोलगुदाहरणाभावस्य कल्पनेन लिङ् लि

येस्तत्रग्रहणे फलाभावात् न चैवमामश्चन्यत्र लिपदानन्तु वन्नौ लिटो लुगित्यर्थो न लभ्ये
तेति वाच्यं तदनुवृत्तौ मानाभावात् फलाभावाच्च विदांकुर्वन्त्वित्यादौ लोडादीनां लोपार्थमु
पायांतरकल्पने गौरवाच्च न च त्रलिग्रहणाननुवृत्तौ परत्वादंतरंगत्वादेशो बुद्धते बुलु
कस्यात् न तस्य कारयामित्यस्य प्रत्ययलक्षणेन निङ्. तत्वाद्धेव टत्त्वः कामयांचकारेत्यत्राति
ङ्कु तिङ्. इति निघातः स्यात् इति वाच्यं येन नाप्राप्ति लुक आदेशापवादत्वात् अंतरंगा
नपीति न्यायाच्च स्यषेचेदं कन्मोत्रं न सूत्रे भाष्येन चाकारांतेभ्यः सिज्वन्तु किन्नस्यात्
प्रत्याख्यानप्रामाण्येन मंत्रे ताहृशोदाहरणाभावस्यवात्यनात् न चैव मा प्वादिः सि
च इति स्वरः स्यादिति वाच्यं नस्यैवैकल्पिकत्वेपेष स्वरस्य निर्बाधत्वादिति दिक् नन्वे
वं तर्हि त्रिविधाने सूत्रकृतः संकिमर्थमिति चेत् शल इगुपधादिति सूत्रेऽनिट इत्यने
न त्रिं विशेषणत्वं तद्विधाने अन्यथा स्यनिट इति धातोरेव विशेषणं स्यात् न तस्याघु
क्षदिति न सिध्येत् न चोदित्वादिड्विकल्पेनिडेवायं तर्हि नित्यमेव क्से अघुक्षदिति न सि
ध्येत् त्रेर्विशेषणे तु यदा त्रिरनिट् तदा क्सः यदा सेट् तदा सिजिति सिद्धमिष्टं विकल्पते
ये गुहादयः इडभावाभावाभ्यांमिष्यंते तत्र ये सेटस्तेभ्यः सिच्चानिड्भ्यस्तु क्स इति
कल्पनाल्लुकतिङेति न तथा प्रत्याख्यानं च मच त्रेरिडागमे पश्चात् जायमानः सिच्

तद्धि शिष्टस्यैव स्यात् पुनस्त्रिटून्नप्राप्नोति लत्वे लत्वणस्येति न्यायात् विकारान्यानुपूर्व्यैक्येन
लत्वैक्यात् किंच निर्दिश्यमानस्यैव प्रवृत्तेः अत एवेट् ईरीति चरितार्थमिति दिक् चिन्त्यमस्य
स्वरार्थं वक्ष्यते शवाधापवाद इति आदिना एस नादयः अपवादशास्त्रे बाधकमात्रपरः तत्र
प्राप्तबाधनमपवादत्वेन पपनादी नोत्वं तरंगत्वादिने निबोधं इचाविनाविति नत्वेदित्वे प्रयोज
नमसंस्नेत्यत्रानिदितामित्युपधालोपाभावः पाठांतरं इदं च प्रथमतृतीयभाष्ययोः स्पष्टं
इदितोनुमिति सूत्रे तु अस्यानिदित्वमुक्तं हनः सिज्जेति किल्वेन संज्ञं नोगस्योपधालोपोनेनेति
ज्ञापनादिडसिद्धेरितिरमसाधारणं तत्प्रयोजनमिति सत्यपि वक्तुं शक्य इति तेदाशयः इ
त्यंतं नेच हनः सिज्जिति किल्वेन सिज्जेनो गस्योपधालोपोनेनिज्ञापनादिदित्वे व्यर्थ इ
कारेत्व ज्ञापनस्यैवोचितत्वात् नचैवं नुमापत्तिः गोः पदांतस्येत्यतोऽन इत्यनुवर्त्तनेदित इति
व्याख्यानात् चिंत्यं तु माहिलावीदित्यत्रेटः प्राप्तमागमानुदात्तत्वं बाधितुं ननु चेस्मित्वसा
मर्थ्यादेव तद्बाधः सिद्धः नचनन्मेत्रेयसेति सूत्रे सामान्यग्रहणाविघातार्थं पूर्वोक्तभाष्य
विरोधादिति चेत्सत्यं अन्यतरस्याकांक्षे प्राक्तवत्वात् ब्रे सिचि वृद्धिलुङीत्यादौ उपस्थितत्वाघद्दा
त्रश्चेत्तस्यानकांक्षत्वात्तत्रैव पर्य्यावसत्या सर्वथा बाधकल्पनापेक्षया न्याय्यकल्पनो प्राप्त
संयोगादित्वबाधेन पश्चात् स्ववृत्तिकल्पनये उदात्तत्वसिद्धेरुभयत्रापि चिंत्यं व्यर्थमि

त्वन्ये गान्तिरस्या व्यवहितोऽपि लुग्गेवात्र संबध्यते व्याख्यानात् गापादिति व्याख्यानादिति भा।
वः गातीति श्वितयापि विकरणशून्यस्य निर्देशात् श्लुविषये पूर्लुकि करणेऽङ्गादे शोगृह्यते य
द्यपीदं गदशास्यानुकरणं तथापि प्रकृतिवदनुकरणमिति स्थानिवद्भावादिति देशात् श्लिश
पृशलुक्स्वच न चगेशा [illegible] स्यस्याद्धेधातुकेत्तानां स्याप्यनुकरणे संभवात्ततः श्लिपिनिर्देशः
संदिग्धश्चेति वाच्यं स्या साहचर्येण स्वाभाविकाकारान्तस्यैव ग्रहणान्न धर्मेद्रुपाक्रान्ते त्वेशे त्वर्थ्य न
स्य भवतेरश्चेति सूत्रे उक्तत्वाच्च गामादाग्रहणेष्वविशेष इति तु नेह प्रवर्तते तल्लक्षणानुसारेण।
नित्यत्वाश्रयणात् तस्याकेवलगाग्रहणविषयत्वाद्युपिव लीति तु श्विकरणपरिभाषये
ति भावः पेशोषणे [illegible] स्यापि नग्रहणं लाक्षणिकत्वादिति वाध्यं भूसुवोः यद्यप्यलुग्विक
रणत्वात्सुवति सूपत्यो ग्रहणमुचितं तथापि तयोस्तिङो विकरणेन व्यवधानान्न ग्रहणं
एतेन मिरन्नवंध कत्वात्सुवतेरेव ग्रहणं स्यादित्यपास्तं न च यङ्लुकि व्यवधानाभाव इ
ति वाच्यं तस्य छान्दसत्वात् धर्मिग्राहकमानेन प्रकृतशास्त्रस्यैव हुविषयत्वानुरोधेन
च लुग्विकरणेत्यादीनामप्रवृत्तेः तयोः शास्त्रप्रवृत्ते संभावनायामेव प्रवृत्तेः ध्वनितं चेदं द
त्रिपदमेदमेतयोः यङ्लुकि विधिभाष्ये विहितेस्य केवलेप्रयत्नस्यैव यङ्लुकि प्रवृत्तेरि
त्यर्थ्यस्य न वद्रश्चन्तुर्भ्यैरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वाच्च अतः पूङोदादेर्ग्रहणेऽङ्गस्यैतत्वादा

टिकोपल्ले हृस्वांतस्य न गृह्यते पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः भूसाहचर्याच्चेदं च गुणो यङ्लुकि न
वोभूतु तेतिक्ते इत्यत्र यङ्लुगंतस्य चेद्गुणनिषेधो वेभूतिस्यात् चेतितिनिपमात् स्पजेक्त भवत्ये
व वोभवतीत्यर्थं निपमसूत्रमिति भाष्यात् अन्यथा हि योगविभागे नं ज्ञापकमित्येव वदेत् यदि स्यात्
यङ्लुगस्ति न चात्र रूपं स्वीतिवत् भूग्रहणेन प्रसिद्धत्वाद् सन्नायामित्यस्यैव ग्रहणमो
न भूगान्नावित्यतो यङ्लुकि लेटि लेटो डाप्नि सटि वोभवतीत्यस्य सिद्धिरिति वाच्यं वोभ
वति इत्येव यथा स्यात् वोभुवतीति माभूदिति भाष्या ज्ञापनात् अर्थासंगतेश्च वोभूतु तेति
२ क्ते इत्यत्राप्यस्यैव ग्रहणं उभयत्राभ्यासविग्रहणमिति कश्चित् अत्रापि तीत्यनुवर्तनात्।
ननु श्रन्नौ वा फलदोषयोरभावेन तदनुक्तिः अस्ति सिचो स्पादेतत् अस्ति सिचोऽपृक्ते
इत्यपात् इतरेतरयोगे तु द्विवचने स्यात् सिचश्चाल्पाच्तरत्वेन बहुविषयत्वाभ्यां हि तत्वे
न च घत् येभ्यत्र चेलाघयेत्तयापस्यैव पूर्वनिपातापत्तिः अत एव नास्ति सिचूर् इति समा
राहे हेटत्वेनेत्वं तु विभक्तिनतः सिज्यपि तथैव तेन सां नादस्तेः सिचश्चेन्यथा दभूदित्यादौ न
दोषः किंच सिचः पूर्वनिपातापत्तिरित्यसंगतं प्रकृतित्वेन दीधीवेवीटामितिवत् अस्तेरे
व पूर्वनिपातस्य युक्तत्वात् यास्त्वं दीधीवेवीटामित्यत्रेटोयथा पूर्वनिपातस्तथा तत्रैव
निरूपितं न चास्तीति लक्षणषष्ठीकं पृथक्पदं एवमपि तु ज्ञान्सिचः कृतनभूभावादस्ते।

च परस्येडागमापत्तेः न चेष्टापत्तिः आहिभुवोरीट् इति निषेधस्त्वित्राग्निकेन भवतेनैव कृतत्वात् अ
स्तिसिचोऽपृक्ते इति द्विसकारकोनिर्देश इति न तु प्रत्याख्यानभाष्येण च विरोधापत्तेः न चैतद्व्या
ख्यानं अस्तीत्यत्र सकारप्रश्लेषेण कृतनभूतत्वादस्तेः परस्येडभावलाभेऽपि लुप्तास्तिसिचः परस्य
तस्याभावकल्पनेन मानं अभूदस्यादित्यभाष्यप्रयोगस्यैवमानत्वात् किं चास्मिन् सूत्रे न खलु
प्रसिल्लुप्तसिचः कृतनभूतादस्तेरपरस्येडागमापत्तिः अस्तिसिचोऽपृक्ते इति द्विसकारकोनिर्देश
इति भाष्येण समाहितत्वात् स च सकारप्रश्लेषो नास्तीत्यत्रास्त्र सस्त इति समुदायस्याधातु
त्वात् इति प्रत्ययानापत्तेः भाष्ये सिचोऽपृक्त इत्यंशस्यैव वैयर्थ्यापत्तेश्च किं तु सिच सस्त इत्यनेनैतं स
कारः प्रश्लिष्यते स च लुप्तपंचम्यंतः अस्तीत्यस्य पृथक्कादत्वाच्च न च समासांतविधेरनि
त्यत्वाच्छेदावस्य चास्तानाविव सिच्यपि संबंधोऽविशेषात् एवं च सांतनास्ति च इत्यर्थस्यापि शास्त्रे
लुप्तास्तिचोऽपि नदभावप्रसक्त्यः ननु तत्कुत्वणापत्तिः संयोगांतस्य पदत्वाभावेन संयोगांतलो
पस्य दुर्लभत्वात् अत एव न संयोगादिलोपोऽपि पदस्येत्येकत्वविवक्षणेन संपूर्णसंयोगस्यै
कपदस्यात्व एव न स्य इत्यत्र श्चेति चेन्न द्वयोः सकारयोरुत्वे कृतेऽनेनो रो रि इत्यनेन विधेयविशेषण
विवक्षितत्वात् द्वयोरप्येक उकारो भविष्यति एपाकृति निर्देशवत् रो रि इति ज्ञातिज्ञातिपर।
निर्देशेनातः परत्वस्यरूत्वस्य च संभवात् न च द्वयोः सकारयोरेक एव रुरिति वक्तुं पुंके

नापि पूर्वनिपाते
दोषः समासांत
विधिपूर्वनिपात
प्रकरणस्यानि
त्यत्वाद्यानदोषः
इतरेतरयोगसे
त्रमेकवचनेवाद्वि
वचनस्थाने

स्वरूपस्याभिन्नपदत्वेन सत्वज्ञापनेनस्य पदत्वाभावेन रुत्वाप्राप्तिः न च ज्ञाति निर्देशोपि व्यक्तिद्वारा
स्यानित्वं वाच्यं तत्रैकव्यक्तिमात्रस्यासिद्धत्वज्ञापनेन क्विपोर्थवत्त्वादौ चारितार्थ्येन व्यक्त्यंतरे
तज्ज्ञापनेन मानमितिवाच्यं ससजुषो रुरिति सूत्रोपस्थितपूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रस्य पूर्व
र्वपदेनैव तदग्रहणमित्यर्थस्य ज्ञापनेनादोषात् परत्वाद्रुप्राप्तिश्चेति आद्यस्यैवोत्वे त्वेस्यादिति
न शंक्यं तत्कौडिन्यन्यायेन रुभिन्नरुप्राप्त एव निमित्तत्वेनादोषात् पूर्वेणग्रहणेन रोरितिपदा
ग्रहणेपि रुपूपदं प्रत्यसिद्धत्वस्य दुर्वारत्वाच्च किंत्वत्र पक्षे लोपारम्भ तत्राह सिद्धास्तेति ह्र
योरपि प्रकृतित्वेन बहुविधपत्वेनाभ्यर्हितत्वस्याल्पान्तरत्वस्य च तुल्यत्वादेकिवा ः
पूर्वे निपातः भत्वमिति तेन कुत्वत्रत्येनकर्मधारय इति सूत्रपर्व प्रितयानिर्देशस्वरितार्थः
विद्यमानादिति विद्यमानत्वं च सर्वादेशेनानपहृतत्वं भूतपूर्वासीदित्यादौ न दोषः पाठांतरे
परे नु आस्तिसिचः इति समाहारद्वंद्वे दज्जेते लुप्तविभक्ति ततः सिचोपि तथैव नेन सो नात सिचो
त्न स्ते श्चेत्यर्थो त्र दोष इति वदंति अपमाणत्वं वा एकदेशद्वारा त्रापि अपमाणत्वं एकदेपा
विरूतन्यायेनास्तित्वं त्रास्त्येव हलः किमेधिषीति एतेनाप्य अस्य सार्वधातुकस्येति व्याख्या
नं परास्तं सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्याभावात् इति प्राप्ते इति प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तिः अतः सि
ज्ग्रहणमनुवर्त्तते सिच आकारांत धातोश्च परस्य झेर्जुस् इति वा व्याप्यर्थः तत्र प्रत्ययलक्षण

राम
२

नसिचः परत्वं आकारांतानां तु अत्यार्दंच सिजलुकोवसंभवतीत्याह सिजलुकीति पूर्वसू
त्रेसूत्रेणसिद्धेनियमोयमित्याह आदंतादेवेति विपरीतनियमस्तु न स्यात्‌ संकोचस्यान्याय्यत्वा
त्‌ धातोरितिसूत्रस्य मत्रासिद्धत्वादाननुवृत्तिपरं भाष्येतु श्रोरिवादः त्रिलुङि आत इत्यादि।
सूत्रस्य भाष्यविरोधात्‌ माङ्योगेलुङादिषु यत्याग्रुक्तमिति समुदायपेक्षणात्तुभयोरपिनि
षेध इत्याह अडाटाविति लिङ्निमित्ते आदिनाआशीषावचने लिङिः स्याशिरपिगृह्यते इतिकेचित्तु
आर्तिपत्तिरनभिनिर्वृत्तिः उदाहरणे सुवृष्टिभवन सुभिक्षभवनयोर्हेतुहेतुमतोर्भविष्यत्का
लयोरनभिनिर्वृत्तिरितोवाक्यात्‌ गम्यते प्रमाणेनरात्रेनयोरतिपत्तिं वक्ता वगत्यवाक्यं
प्रयुंक्ते धातोः प्रागेवेति नपरत्वेनापि व्यवहितानां इति भावः अतएव कंदसिपरेपि व्यवहिता
श्चेति सार्थकं इदंच अनुकरणंचानितीति सूत्रेनि रूपितं आनिलोदनीत्येवसिद्धे आनी
तिकथनमागमशास्त्रानित्यत्ववोधनार्थं तेनतत्र मित्यादिसिद्धं नचनिलोडितिन्यासे
प्रभवाणीत्यत्रणत्वानापत्तिः यदागमास्तइतिन्यायात्‌ आगमविशिष्टस्यार्थवत्वात्तत्र
णत्वसिद्धेः नचोपसर्गसंज्ञकनिशब्दस्य ग्रहणापत्तिः लोट्त्वाभावात्‌ लोट्ग्रहणेश्रुत्या
ख्यानेपितं प्रत्युपसर्गत्वाभावात्‌ नग्रहणे नेर्गदेत्यत्र सूत्रेपुनर्नेर्ग्रहणात्तु नचलोट्ग्र
हणे प्रत्याख्याते आकाराभावे धातोः किंतिष्ठावत्भावेन नत्वे प्रवृत्तिरित्यत्रापि स्यात्‌

प्रा॰ प्रो॰ सि॰
३१

अनर्थकत्वादुपसर्गत्वान्न प्रत्ययत्वाद्वेति वाच्यं लाक्षणिकत्वात् केचित्त्वागमशासनमनित्यत्वेऽन्नापि
नैमित्तिकत्वमस्य चारितार्थ्यं आडागमशून्यप्रयोगा प्रामिष्टेरित्याहुः प्रभवाणीति नचानिष्टा।
इष्टत्वात् क्रियावाचिकत्वाभावेन कथं प्रशब्दस्य तत्प्रत्युपसर्गत्वं केवलस्य प्रयोगाभावेन तदेत
समुदायग्रहणस्यावश्यकत्वेन प्रत्युपसर्गत्वात् लोडित्येवं तु नसूत्रे निप्रत्ययग्रहणपरिभाष
यालोडंतस्यैवान्यार्थेऽपि न यत्नितव्यादावतिव्याप्तेः लोड्ग्रहणं तु व्यर्थे प्रवयानीत्यादौ वयाशब्द
स्य क्रियावाचकत्वाभावेन तदन्तं प्रत्युपसर्गत्वाभावात् अनर्थकत्वाभावाच्च पर्यायप्रत्ययो म
रिति परिभाषया वारणात् उपलेननितः आसमंतात्र पतित तत्कुलेनिरानित्यादौ णत्वव्याप्त र
अन्यर्थे लोड्ग्रहणं तु उपसर्गत्वादर्थवत्त्वाच्चेति परास्तं ध्वनितं चेदं सर्वमत्रैव भाष्ये कुर्वति
सोत इत्यस्योपलक्षणं निरूपितं चैतत्संज्ञाप्रकरणे एवमेव पत्रेवार्तिके तु शब्दोऽपि पठितः
तु त्रिविधिश्चेत् तस्यापि तयोः फलाभावादनुपन्यासः स्पष्टं चेदं नसुदुर्भ्यामिति सूत्रे भाष्येऽपि
सो पदव्यपि भाष्ये प्रत्वविषये त्वेवोदाहरणं दत्तं स्रुतं सुसिक्तमिति सुः पूजायामिति क
र्मप्रवचनीयत्वेनोपसर्गत्वबाधात् तत्प्रयोजनमिति चोक्तं तस्यापि तदुदाहरणोपलक्ष
णं बोध्यं सोऽत इति षापादित्रूपे प्रो तदेवोपसर्गत्वामिष्यते एवंत्र भाष्यात् सुषिक्तं किंत्वा सम॰
त्रेति स्पष्टं केपदादौ अन्तरिति अन्तरपरिग्रह इति सूत्रे वार्त्तिकमिदं एवं चान्तर्हिण्यादि ३१

न्यत्रहंतेरन्सूर्वस्यान्यैवसिद्धावंतरदेशाइतिनवक्तव्यमितिकेचित्तूदेशप्रतिषेधार्थं तदावश्य
कमित्यन्येन्यत्र्यनंचेन्सुत्र सूत्रमप्येवं कृत्य चइतिसिद्धेः देशात्तु आदित्वाल्लन्त्वाभावइतितु।
तत्रापिपाठस्यैवमेवकर्तव्यत्वात् किंचित्तत्र्यक्कृत्य स्थाद्भिः इति पद्रूपे तेन तु शब्दाश्रइति निपा
तनाक्तनार्थे शौचे विभाषा नेगदेति सूत्रोभ्योन्यः शेषः अकखादादिति छेदः उपदेशाद्र
णात्तु प्रनिचकार प्रनिचखाद प्रनिचेतव्यतीत्यादावपि निषेधसिद्धिः प्रनिचकशेरत्यत्र
चत्र्यपहि आदेशोपदेशखादिः स्यात्तु पदेशेणानश्चेति बोध्यं ननु संहितादिकारानलि
वत्ताऽविवत्ताभ्यां रूपद्वयसिद्धेर्विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह इहि संहितैवेति अत्र
पठकत्वं तत्तु धुपास्य प्रकरणेऽज्ञास्तनादीति कुर्दखुर्दकीडायामेवेत्यवकारोत्र ज्ञाप
कः अर्थसहितधातुपाठः पाणिनीयइति पक्षस्य संज्ञाप्रकरणस्थभाष्यसंमतत्वात्
न चोपलक्षणत्वे सत्यर्थः क्रियावाचित्वमात्रबोधार्थं तथापाठात् अर्थरहित एव धातुपा
ठः पाणिनीयइति पक्षांतरं धातुसंज्ञासूत्रे भाष्ये तदापि युक्तः प्रतीतार्थनिर्देशस्यतत्व
मुचितमेवभाष्यद्वयप्रामाण्याद्वावपि यात्तु पाठो पाणिनीयावेवेत्यत्र एव क्विमिन्नेव पा
ठकेचिद्धातवोर्थसहिताः पठिताः केचित्केवलाएवेति पक्षोनमोवरिवइति सूत्रेभाष्ये
विधगन्यामित्येतन्मात्रविवक्षसंधतेगंतासिचिनि सूत्रे गतावित्यनदध्यचक्षापकंवा

हता

धं पाणादिनि स्ववादिसूत्रे धात्वानां भवनइति सूत्रे वाकरेस्य एमिदं यो नकार इतिश्चनए
वान्नुभवत्यादेः सकर्मकत्वमितिनिशागेवनितृपितं एापव इयो त्रकर्मकः वद्धिलपभपन्नी
वितमरणेनलज्जाँस्थितिनिज्ञागरणेशयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थधातुगणेन्तमकर्मकमाहुः
रित्यपि युक्तोक्ते दिन आत्मनेपदीनामितिश्रवणेस्तादिभिरस्यविशेषणात् न डामित्य
र्थः तेन पचमानइत्यत्र न टिनस्तट्टांटेरेइत्येवकृमुचितं सार्वधातुकमपित् अपिदि
तिपर्युदासः नच च्यवेइत्यत्र परादिवद्भावेन प्रवृत्तिटेरेकादेशस्यपित्वादिङत्वेन गुणाना
वि पत्तिः एकादेशस्य पूर्वं यो स्थानिवत्त्वे निवादोषादिति भाष्यके परयोः स्पष्टं प्रत्तुपिदा
र्धधातुकयोरित्येवसूत्रणीयं एवं चेदेन कार्यमितिनत्रमए इत्यत्र मन्नेरेडुः क्ङितिचे
तिचेतिनियेधानापत्तेः अनिवादोनिषेधार्थेहितं च ङि गुहएणमाव पपकंघासः सेनद्य
दूष्मानांटेरत्वेनेतिज्ञापनादेकारोच्चारणेऽइजादेः धातोरेकाच इत्यतो धातोरितिका।
स्यत्यपादिति न त्वामूलिटीतिचानुवर्त्तेत इये वेत्यादौ त्वनाम्संनिपातपरिभाषाविरो
धात् लिटि एनमितिन्नाहितस्यगुरुमत्वात् इजादेर्गुरुमतोविहितेलिटीति वार्थात्र दोषः इज्जा
देर्गुरोरित्येवान कृ इतिपर्युदासात् गुरुमत्वइत्यर्थलाभेमतुग्रहणंमुखार्थं गुरुमतोय।
व्यासस्यात् नच्यपदेशिवद्भावेन गुरुमतइतिलाभार्थेश्चतएवन स्पज्ञेसितिमतत्वमु

दीर्घ इति श्री हर्षवद्व योगः संगच्छते एतेन ऊः शब्दस्याराराच्छरविर्यं जातीयेत्यामिति माधवोक्तं चिंत्यं
ऊर्णोतिरित्यत्र नु इत्यज्ञावादान्मात्रस्याभावानि दे शादस्यानेकाचत्वस्य चाभोभावो ध्रुवः अनु
कोदयाया सम्भवस्य त्रोकारांतर अन्त्येषरण्वारणमिति ज्ञापनमतेपि वाध्यसामान्यचिंतयामा
त्र स्यवाध इति बोध्यं ऊकारांतस्य च अच्छि सार्हत्वं यदीपदेशिकस्यैव ग्रहणादित्यत्र प्रवृत्तिरूप।
स्याचार्वाक्तिपि अनेकाच इत्यामत्र वत्येव यथासिधानमस्तित्विति बोध्यं नच अच्छे लिटि गुणवि
धानसामर्थ्यादेवतत्र आमभावे सिद्धेन्ह कृ इति व्यर्थं आमुवाधापेक्षयान्तस्मिनिति परिभाषा
वाधेन व्यवधानेपि गुणप्रवृत्त्यात स्यसार्थक्यादिति तत्र तान्यार्थं ज्ञापकाव इति ननु मित्वा।
दित्यादच्चः परत्वसामर्थ्यादसंजातविरोधित्वन्यायेन सवर्णो बाधोस्त्विति चेत्र प्रधानसवर्णदी
र्घवाधापेक्षयान्तिगमभूतेन संज्ञावाधस्यैवोचितत्वात आमः अमगत्यादिषु आमेत्यत्र नसंनि
पातपरिभाषाप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविरोधात् लेरिति नानुवर्तेतेतर
ति प्रागेवनिरूपितं तेन विदांकुर्वन्तित्विति लोटोपि लुक्तिवाधपवादत्वाज्ज्ञावस्यायामेवलुक
तेनामंतस्य लिङ तन्त्व अ सुक्तं कार्यं न आमइत्यत्र लुप्तस्थानि भूतप्रत्यये नांगात्वेपेनाभंतार
गात्परस्येत्यर्थो वेद्धपचतितराभित्यानितिलिटोलुकि तस्यकृत्वान्यप्रत्यलक्षणेननदंत
त्वान्धातिपदिकत्वेनेतः परस्य सोरव्ययत्वात् आमइत्येववाल्लुकतेन तस्य पदत्वात्कारपां

वकारेस्यादेपदान्तरत्वनिबंधनस्य कारेस्यस्यनिघातः सिद्धः इत्याहुः कृत्वानुकासइतिसूत्राद
नुवृत्तंमामितिपंचम्याविपरिणम्यतेएतदनुकर्षणाय चकारः लिटिपरतआमन्तात्कृञो
नुयोगइत्येवसूत्रार्थः ठकिलोपइतिवदनएवतल्लापकाल्लिट् नस्फलितमाहलिङ्गपरइति
सूत्रेलिङितिपञ्चम्यान्तंतुनोक्तंलिङ्डितिपर्यापत्तेः नचामंतस्याव्यवहितपदार्थकत्वेनकाल
साथनसंख्यापुरुषविशेषाणामिव्यक्तये ऽनुप्रयोगस्यावश्यकत्वेनेदंव्यर्थंनचेतरानुप्रयोग
व्याकृत्यर्थंसामान्यार्थकत्वेनेषामेवानुप्रयोगादितिवाच्यंएकस्याकृतेरितिन्यायेनपा आ
चयामिनेनभोवितं। तायपर्यायकपचादेरेवानुप्रयोगवारणायतदावश्यकत्वात् सकृल्लया
तेहेलीत्यादिवत्स्यैवानुप्रयोगेपिनदोषइति तुनव्यसूत्रबलात्प्रयोगीकारेपिपरस्तेन
स्वनुप्रयोगेणैवसिद्धेआमन्तप्रयोगेवैयर्थ्यापत्तेः नचसाधुत्वार्थंशब्दाभ्यसाधुत्वेसंभवति
केवलशब्दसाधुत्वस्यानुचितत्वादितिवाच्यं तेनहिविपरीतव्यवहितप्रयोगवारणार्थंलिटी
तिनुव्यर्थं एकस्याआकृतेरितिन्यायेनातिप्रसंगवारणादितिस्पष्टंभाष्येअतएवपश्चादा
र्थकानुशब्दप्रयोगः संगच्छते अव्यवधानांशस्तु आमेतादितिपंचम्याः सत्वेननिर्दिष्टपवि
भागपालब्धः एवंचतंपातयांप्रच्यमासपातपश्चादित्यादिप्रयोगाः श्रामादिकाएवेतिबो
ध्यं तेनेनिमुनतएवकृञ्जहिंसायामितिस्वादेनेग्रहणेस्पस्तिसामुच्चयेणानत्रांवियासामा

त्ववाचकस्यैव गृह्णातेः संप्रयकर्तृत्वासंभवाद्येनैषां क्रियेति पदघटकज्ञानादयः फलव्यापारो
भयवाचकाः न योऽस्मिञ्जन्यत्वं संबंधः कृञ्जुत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचीभि स्तीस्तेनोत्पत्त्यनुकू
लव्यापारवचिनो न चास्य कृति समभिव्याहारे उत्पत्त्यादिकं फलाधिकरणनिष्ठमेव सि
द्धस्याविनस्य विशिष्टरूपेणोपस्थाप्यमानत्वात् एवं चैषां चज्ञकर्तृत्वस्यैककर्तृकत्वध्यानुकूलव्या
पाराभिन्नउत्पत्त्यनुकूलोव्यापार इति बोधः इतोपि अकर्मकाणां नांशत्रयपोगस्य फलेवो
ध्यं तत्र कर्तोपि फलसमानाधिकरणव्यापारवचकत्वादकर्मकत्वं ईदृशं वभूवेत्यादौ भव।
त्यादेरपि फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वात् सकर्मकत्वं अत एव सकर्मकधातुसमभि।
व्याहारे तत्पाकर्मण्यपि लिट् न चैवं विभवं बभूवे इत्यादौ कर्मप्रत्यय समभिव्याहारे फल
व्यापारयोर्व्युत्पत्त्यासात् तयोर्विफलयोर्विशेष्यतापत्तौ कथमभेदे नैकवाक्यतानिर्वाह
इति वाच्यं अनुप्रयोगेन योर्व्युत्पत्त्यासाकल्पनात् इदमेव ध्वनयितुं अनुप्रेति प्रशब्दः प्रकर्षे
ण युज्यते इत्यर्थकः प्रकर्षश्चानुपदोक्त एवमकर्मकाणां नाशाद्युपाभिधायकत्वमिति
मते ऽकर्मकधातुसमभिव्याहारे कृञ्जउत्पत्ति मात्रमर्थः इध्यादिविषयोत्पत्तिरित्यादिक्रमे
ण बोधः भूस्त्वोस्तु सकर्मकसमभिव्याहारे फलव्यापारोभयवाचकत्वं तेन सकर्मकतेति
बोध्यं परं त्विदं मतं चिन्त्यमित्युक्तमेव संपदादिक्विवितिअभिविधौ संपदाच्चेति सूत्र पठित इत्यर्थः

धा॰ प्रो॰ ति॰
२६

करोतिकर्म आपाद्यार्थको ह्ययं यन्निलार्थत्वादिति सातिसातिविधायकस्य स्यपूर्वैव स्तुतो योगपद्रूपां
तत्रापन्निरूपार्थकत्वादिति भावः इदं संपादयतीत्यादौ तु धातूनामनेकार्थत्वान्न दोषः केवलपदे रत्त
प्रयोगोपि नापायः उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवाचित्वेन तस्यापि विशेषवाचित्वात् एतेन
पा कृभ्वस्तीनां धातूनामेव ग्रहणात्याहारे गृहणात् संपदोर्विशिष्टस्य धातुत्वाच्चिंत्यमिदमित्यपास्तं
अत एव निवृत्तप्रेषणं कृधातोर्णिचि करोत्यादीनामनुप्रयोगो भवत्येव अनुवादकत्वेप्यन
न्विलार्थत्वाभावात् इतिदिक् अतकृञिति आमंतस्यात्मनेपदानर्हत्वात् प्रत्ययग्रहणाच्चेति
भावः तृतीयांताद्वृत्तिः अनुप्रयोगस्येति कर्मणि यत्र अत्र कृञ इति न प्रत्याहार ग्रहणं अनु
प्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृञ ग्रहणात् नन्वनेनैधांचक्रे इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले ऽप्राप्तस्य
विधानेपि एधांचकार इत्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले प्राप्तस्य निवारणं योगादाह वाक्यभेद
नेति अत्र च मानमाम्प्रत्ययवदित्येव अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैव एधांचकारेत्यत्र नस्याद्वृत्तिः।
सिद्धो न ह्ययं पूर्वस्य सूत्रमेव पूर्ववदिति तृतीयांताद्वृत्तिः पूर्वशब्देन पूर्वोपादानकात्मनेपदभ
वनेन लक्षणेनदाह पूर्ववदेवेति न चाम्प्रत्ययवदिति योगविभागेनैव विधिनियमयोर्लाभे पूर्व
वदित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेति चेन्न एवं हि अनुप्रयुज्यमानकृञः परगामिफले आत्मनेपदं स्यादिति
विधिः नियमोपि यदिदं परगामिनि फले आत्मनेपदं कृञस्तदाम्प्रकृतिवदेवेत्येवं स्यात्

रा॰ म॰
२६

नफलं नु चोरयो चकारेत्यादौ परगामित्वविवक्षायामनेन शास्त्रस्यात्मनेपदस्य व्यावृत्तिः स्यात्
ईदांकारेत्यत्र नु कर्तृगे फलस्यात्मनेपदनिर्वर्तिनमेवस्यात्स्त्यवदित्येतन् घटितं विधेयो नु चोरयांच
कारेत्यादावस्याप्राप्तिरेव प्राप्तं तस्याकर्तृगामिनि क्रियाफलस्यात्मनेपदस्याप्रसिद्धत्वेनातिदेशु
मप्राकत्वात् इति निदिक स्पष्टं चेदं भाष्ये न नन्दि॰ति ३ दमुपलक्षणं तेन शानच्कानचावपि न ते
न डारौरसानेति ननु परत्वादेत्वेन॰ नः प्रसंगविज्ञानेन् आदिषु कृतेषु लत्वेन लक्षणस्येति न्यायेनैत्वा
प्रवृत्तौ किमर्थमिदं स्पष्टं चेदं लुटः प्रथमस्येत्यत्र भाष्ये वृत्तिवेत्त्र धातोरित्यधिकारेण टिसंज्ञा सा
बहुत्वेनैतस्य वहिरंगत्वात् किंच प्रथमस्येत्यत्र वर्णनामुपस्थितो आदेशानां त्रित्वाय यथासंख्य
निर्वाहाय डारौरस इत्यत्राप्येकशेषेण बहूनामुपस्थितिर्वाच्या एकार्थस्यैकार्थेन स्यात्तं येन नु ल
क्षणैकचक्षुष्केरस्माभिरुक्तं प्रैपं एवं चात्मनेपदे डादीनां विहितत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेन नमे षाम
त्वापवादत्वेन कृतेषु तन्त्रान्ते: यद्यपि शब्दानुसरत्वेन पुनरप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्यानन्याप्युपाय
स्योपपादनं दूषकत्वाददोषः ध्वनितं चेदं टित आत्मनेपदानां टेरेरिति सूत्रे भाष्ये वार्त्तिकीत्यस्य।
त्थात्वादेशस्य हित्वापवादत्वेपि तत्र कृते हित्वप्रवृत्त्या न दोषः शब्दावसरत्वापायस्य काचित्क
त्वाच्च २ हममपि भाष्यं तत्र मानं किं स्यादिति किंच नु स्यादित्यर्थः द्विर्वचनेचि अधिकरणेसु
दूतदानाहितविमितइति स्यात्यवाधर्वत्वेन ३ एवसेव चक्रे इत्यादौ कार्याभावाद्दचः पारस्ति।

स्था· श्रो· ति·
३५

त्वनेनासिद्धिरित्तीदमारब्धं द्विर्वचनेऽस्य नदचीत्यस्य विशेषणं विशेष्यं वा न तत्र द्वित्वनिमित्तेऽचि
अज्ञादेशो हि तन्निमित्ते वा स्थानिवद्भावित्यर्थं प्रन्यासनया वक्तुं धातन्निमित्तकस्यैव स्थानिवत्त्वं श्रोः
पुपत्तिलिज्ञापकानुपलिव्यवधाने प्रवृत्तौ णिनिमित्तकस्यापि न त्वं स्य छं चेदमातडोणलश्वत्र
भाष्यके प्रत्योऽन्नादेशेनेति यद्यपिवद्दितिसूत्रनुवर्त्य रूपातिदेशः स्वीकृतन्याकरे फलं च तुल्यं
तथापि निषेधपत्तस्यापि भाष्यानुरूपत्वात् प्रत्तालनाहीतिन्यायेन लघुत्वाच्च स्थानिवद्भाव
स्य शास्त्राधिकापुपुक्तं ज्ञेशाभावाच्च स एवात्रावृद्दितः न पदान्तेति निषेधानन्तरपाठोप्येवं संस्य
नुगृहीतः ननु निषेधपक्षे चुल्लावपि यनीस्यादेशः सन्तुम्यन्तेः पूर्वस्मिन्तरं गत्वा वृद्ध्यावादेशयोः रूलयोः
पश्चात्सनिभुक्तवं नमितिभ्यायान्निषेधः कर्त्तुमशाक्यः डोपुमण्णिति ज्ञापकेन तु सूत्रस्यैव।
लिव्यवधानेपि प्रवृत्तिर्वोध्यते न त्वपूर्वोनिषेधः गोरवान्ओः पुपण्णित्यत्र णेरनुपस्थितत्वा
त्तु निनावनीषिवीत्यादावविप्रसंगाच्चेतिवाच्यं निषेधरूपापवादविषयस्य भावित्वेनाकृत
व्यूहपरिभाषया पूर्वं वृद्ध्याद्यप्राप्तेः अत एव ज्ञापकसिद्धार्थस्य चारितार्थ्यं न च रूपातिदेशो
हि त्वात्पूर्वं मिपडः प्रवृत्त्या द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिरूपातिदेशे पक्षे लत्वे मानाभावेन निम्
तुरित्यसिद्धिः आभीयत्वेन पडोऽसिध्यापरावृत्तेः द्वित्वात्तरमपवादविषयस्य ज्ञापकस्य
ज्ञायमानत्वेन पूर्वमपि तदप्रवृत्तेश्च नेत्राहिनाकालावधारणमपिक्रियते स्या द्वित्वेक राम· ३५

नैव्येति चेत्तन्न हितत्वेष्टापत्त्यभावेनास्यादेवेत्यर्थः हितत्वनिमित्तकं किं दुःखमतिनन्नुरुहितत्वनिमि
त्तेनन्नु च कर्तुरित्यत्रनेदं पदवैतन्नयत्नसोहितत्वनिमित्तत्वे प्रत्यवायेनाप्यान्वितानु सहत्वं न तु चर्क्ष्मेरित्यत्र
मात्रकाम्यामिति चेन्न नन्त्यानुरोधेन साक्षात्समुदायघाटकतया वा हितत्वप्रयोजकस्य सर्वस्या
पि निमित्तशब्देन ग्रहणान्न हितत्वं ज्ञानादिप्रत्ययस्य निमित्तत्वेऽवच्छेदकत्वं स्पष्टमेवमन्यचोनि।
मित्तत्वेन दादिप्रत्ययस्यापीति बोध्यं एवं च तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्वमात्रं स्यात्तेन
नित्यत्वात्त्वेरित्यत्र अभावे स्यादेवं अत एवास्तनेन स्याद्धितत्वमिति न पतेविभावोऽलोक इति वित्वा
विरहेऽमुनेन विषतीनिमित्तसनेन स्याद्धितत्वविधाने पि सतो हि प्रयोजकत्वेन तस्मिन्स्या।
प्रयोगेन च योऽहितत्वे कर्त्रव्येनिषेधादिति बोध्यं न च तत्कथानो: सनिमित्तपूर्वं कर्ज्जिनिश्शरि
रस्य शब्दनिमित्तकगुणस्य निषेधे रसोहितत्वेऽशिरिशिपतीत्याद्यसिद्धिरतो रिसशब्दस्य हि
त्वमिष्यत इति न तस्मिन्प्रत्यये स्थं डिलाकपितरीति लापकसिद्धं न हि कार्यनिमित्तत्वे वाश्रीय
तेऽत्यव्यवस्थां स्वीकार्येऽन्यथा शीङोऽङित्वेन गुणनिषेधापत्तिः एवं चोर्णनविषतीतिकं प्रति
ध्यतीति वाच्यं मन्यतीयनेनिषेधनालापकस्य सज्जातीयापेक्षत्वात्कार्यमनुभवन्नेव कार्यिण।
स्तत्वानाश्रयणाददोषः ऊर्णोतेर्हि तु शब्दस्य हितत्वरूपं कार्यमनुभवति ननु सन्नशिरि
षतीत्यत्र तु रिसशब्दस्य तत्कार्यभाग्मिति वैषम्यादिति बोध्यं अचिकं जेष्ठीपतेरर्हद्दिश्या

ध्योरिति रेकारोपि निषेध्यः । न च घीपूर्वनिहितीयाज्ञवधिकस्यैकाचो द्वित्वं प्रति कार्यित्वेन या
यङो द्वित्वनिमित्तत्वाभाव इति वाच्यं यङि परत ईत्वविधानेन तन्निमित्तस्य यङो विशिष्टस्य
द्वित्वं प्रति कार्यित्वाभावेन द्वित्वनिमित्तत्वाव्याघातात् अवयवस्य कार्यित्वेपि न तस्य द्वि
त्वनिमित्तत्वं इति न दोषः । न हि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयत इत्यत्रापि यथाकथंचिन्निमित्त
त्वकार्यित्वं च गृह्यते इत्यत्र मानमस्ति नेघीयतेत्यादेः प्रत्युदाहरणत्वपरभाष्यप्रामाण्या
त् तत्रत्यनिमित्तकार्यित्वयोर्मुख्यार्थत्वस्यैवांगीकाराच्च इत्याहुः । तत्रान्ये रिरिषतीत्यस्या
प्रसिद्धेः । न हि तत्राप्यकारविशिष्टस्य सनो द्वित्वं प्रति कार्यित्वं तस्मादवयवस्य कार्यित्वे
विशिष्टस्यापि निमित्तत्वेनेत्यवश्यमंगीकार्ये न च स्थानिवद्भावघटितैकाचो द्वित्वे कर्त
व्ये इत्यर्थोदत्र न दोषः स्थानिवत्वे सति तस्यैव द्वित्वात् न च स्थानिवत्वात् पूर्वेणाद्वृशेकाचं
प्रसक्ते द्वित्वे कर्तव्ये इत्यर्थो न दोषः शाद्धमर्यादया न घ्यस्लाभात् तस्मात् हि कार्यीत्यत्रापि
यंचि यथाकथंचिन्निमित्तत्वादिग्रहणे इत्येव युक्तं न च भाष्यप्रत्युदाहरणबलात् घीत्यस्यैव द्वित्व
बाह्यभाष्यविरोधात् न हि भार्यावर्ध्यं ननानीति द्वितीयाज्ञवधिकस्य द्वित्वमित्युक्तं यचीति
पदकरणापत्त्या स्वमोरेव युक्तत्वाच्च न च गाङ् लिटीत्यत्र द्विलकारकनिर्देशात् लावस्था
यां गाङादेशस्य सत्त्वे नाधिजगे इत्येन ह्यावर्त्त्यमिति वाच्यं स्वार्थधातुकीयाः सामान्येन भवे राम॰
३६

नीतिभाष्यसिद्धान्तानतस्थानेमित्तकत्वाभ्युपगमात् एवं चार्चीति व्यर्थमेवेत्याहुः अत्र वदन्ति ।
टिश्चार्धधातुके इत्यादीनां विषसप्तमीत्वेपि तद्भावभावित्वेनैव न वृद्धिभावभावितामात्रेणानिमि
त्तत्वस्य व्यक्तशाकटायनपाणिनौ तत्र स्थिते मचीन्याव व्यापकमेव अत्रोपात्तलिङ्वृद्धिभाव एव निमि
त्तन्निमित्तत्वाभावः सर्वत्रैव वात्र शास्त्रे वृद्धिरेतमेव निमित्तत्वादित्यत एवाङ्गाधिकारेऽत्रा
र्धधातुके इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वेपि परदेशस्य विषयकवृद्धिभावे न जायमानत्वापा
दनिमित्तत्वापातद्विषयेऽत्र परस्मिन्निति स्थानिवद्भाववचनादि इदमेवाचीतिनिर्दिष्टशानिमित्तत्वा
श्रयणेलिङ्गंध्वनितं चेदं प्रकृतिसूत्रेऽचोपदिति सूत्रे च भाष्ये इत्याहुः अचीत्येव चास्य
स्थानिवद्भावविधायकत्वपक्षेन्यूपादिदर्शनात् पककार्यं तदृशोगात्प्रसूत्रेवहित्वेन ।
त्सिद्धे वैयर्थ्यं स्पष्टं भाष्येऽत्र च किमत्र त्वस्यापवादः इति स्यापोपिति निवासंप्रसारणस्या
नेन निषेधेऽभ्यासेऽनुवर्णानश्रूपत नचहिन्वेकृते पुनः संप्रसारणं परस्य संप्रसारणेऽति
निषधात् यथा चास्य व्यवहितेपि प्रवृत्तिस्तथान संप्रसारणं इत्यत्रैव निरूपितं न च संप्रसा
रण रणग्रहणसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानेपुनरित्यादावस्तु प्रवृत्तिः प्रकृते प्रवृत्तौ न किं
चिन्मानमिति वाच्यं ईजाघ इत्यादेरेवव्यावर्त्यत्वात् न त्वहिकित्वनिमित्तत्वात्संप्रसारण
स्यादेशोपकृतेषु प्रवृत्त्याऽज्झिमित्तत्वात् न चलावस्थायां किन्त्ववृत्तिः परेत्वित्वादिमिवोधा

श्रा॰ श्लो॰ नि॰ २७

37

त्तु पूर्वसाहचर्येण लादेशेष्वेव प्रवर्त्तेत स्यश्च तन एव संयोगादिरिति सूत्रेऽपि दित्यनुवर्त्ति स्तुरित्यर्थ इति
दिक्. नत्रापि दित्यशुण्णहले दित्यन्निमित्तं चीति स्यादेशविशेषणं तत्र निर्दिष्टपरिभाषया परस्मि
न्नित्यनुवृत्त्या वाचिपरत्वं इत्यर्थः निषेधपक्षे तु ज्ञातस्य निवृत्त्ययोगात् प्राप्तस्यैव निषेधेन
पौर्वापर्यासंभवान्न निर्दिष्टपरिभाषायाः परस्मिन्नित्यनुवृत्तेस्तु न विषयः एवं च क्ङिति चे
ति सूत्रस्थ इव निमित्तत्वपर्यवसानं स्यात् पक्षेपि प्रत्यासत्त्या द्वित्वनिमित्तान्नत्निमित्तक एवा
त्वादेशो गृह्यत इति बोध्यं उरत् ऋवर्णो नाभ्यासस्येति त्वस्याद्युक्त व्याख्यानेपि न न्नेद्द्वि।
त्यादौ सति हलादेः शेषे स्य परत्वेन त्वभेदे न पुनर्हलादिशेषप्रवृत्त्या सिद्धावपि निर्दिश्य
मानानां त्यपरिभाषालद्दफालितार्थमाह अभ्यासऋवर्णस्येति न चेक्क्रियत इत्यादौ पा
श्चात्त्यानन्तुकोपि निवृत्त्यापत्तिः ज्ञगत इत्यादिसामर्थ्येनाभ्यासं प्राप्य प्रवृत्तिकाले स्थित्या।
निद्धारासालाद्वासे निहित हलामेव तेन निवृत्तेरदोषात् वस्तुतस्तु चकृदन्तुरित्यादौ त्र
भ्यासविकारे बाध्यबाधकाभावाभावेन पूर्वं हलादिः शेषविलतोन्तरंगत्वान्न किउरद्
य त्वसिद्धैवे यधिकरणेनान्वय एवावधपक इति बोध्यं प्रत्यये किमिति अंगेन प्रत्यये प्राक्षेपः
किमर्थ इति प्रश्नः वक्ष्यति स्त्र्यन्ययोरदन्तस्योपरिनिमित्तकत्वात्स्थानिवत्त्वाभावेन सं राम॰ २७
प्रसारणेऽत्र इति निषेधानापत्तिः अत एव प्रागभ्यासविकारेभ्यांगाधिकार इति पक्षे परि

वनिमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणात् अत एव वयोधावनमित्यादौ समासेपि न दोषः एवं झलोझ
लीत्यत्रापि बोध्यं इदं च परेश्चेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं पदाधिकारस्त्वासत्तिन्यायफलितार्थक
थनमिति वाव्याख्येयं रूपतिनामसु रसोलोप इत्यत्र स्तासत्त्योरिति वर्जने सस्यार्धधातुक
इत्यतः सइति च लोडादेशस्येत्यर्थः आडजादीनां भाष्ये त्वजादीनामटासिद्धमित्युक्तेस्तस्या
पभावः आटश्चेत्यस्य स्थाने ऽटश्चेत्येव सूत्रं कार्यं उपसर्गादतीत्यतो धातावितिषष्ठ्या
जादौ धातावितिव्याख्यानात् अस्वपोरूरेत्यमित्यत्र अडागमे त्यादिनवृद्धिः चकारस्य तु न
वृद्धिविधानार्थत्वाच्चानदित्यादौनातोगुणइतिपररूपं नचास्वपोरूतीत्यादावनवज्ञावेनो
कारस्याट्त्वादजादिधातुपरत्वाद्दोषः आदित्यनवर्णे अकारत्वपाठ इतिव्याख्यानात्
अ एतेनाटोगेनाविन्त्यस्याटमित्यादिरूपे दोषइत्यपास्तं अंतरंगत्वात्प्रागेवादिवृद्धौ अस्य सारज्ञो
प इत्यस्याप्रसक्तेरास्तादौ न दोन दोषः वाण्णादागमितित्वनित्यत्वान्न क्कोदसवसेरावइ
त्यादौ तु आड् प्रश्लेषेणापि निर्वाहः सिद्धांते हि तत्र केदस्यापि रश्पनइत्याद् इति द्विक
सलोपइत्यनेन यत्वमिति लक्ष्यभेदात्तु नः प्रवृत्तिरिति भावः एधिषीधमिति षीध्वं भक्त
स्येडागमस्य तत्रग्रहणेन ग्रहणान्न इणं नादंगात्परत्वाभावेन नढत्वं रुस्येति अकारउच्चार
णार्थः इट्मित्र इति विभाषेटइत्युत्तरसूत्रे इड्ग्रहणेन गोवलीवर्दन्यायादिति भावः टध

योरिति मतभेदेन शेषं तु दृष्टं तैरिति यद्यपि भाष्ये उवर्णान्ताश्चानुदात्ता इति सामान्येनोक्तं तथा
पि ग्राह्यादिपर्युदासान्नु स्योवर्णान्तपरं तदिति बोध्यं अत एव वृभूधातावनेचेति संगच्छते ऋ
दन्ता इति तपरकरणाद्दीर्घऋकाराणामुदात्तत्वं स्पष्टमेवोक्तं योनिरुक्त इति श्चत्रानिस्तुव
धकपरिभाषया साहचर्याच्च पुमिश्च एणकृ इत्यादि इति लुग्विकरणयोरेव ग्रहणं तत्तु रुङ्गतौ रे
षणे त्यस्य पुञ्च्चधन इत्यस्य च ग्रहणाय तेन लुग्विकरणपरिभाषया रुङ्गतावित्यस्येव ग्रहण
मित्यपास्तं परिभाषाद्वयविरोधेन तस्याप्यागात् न च पोतीति लुकादिदिशा च तत्र पादे ग्रहणं भा
ष्यानदभावात् केचित्तु परिभाषणामत्र प्रवृत्तिरिति न पुत्क्रमपाणिनिपठितानुदात्तदर्शने
पाठस्यैदावीमपत्वेन तत्संग्रहरूपाणां ह्यारिकाणामनुवादरूपत्वात् रुङ्पुञ्जोस्तु न
ग्रहणं धातुपाठे तयोः पूर्वत्रानुदात्तदर्शनेन तयोरनुदात्तानापाप एवोचितत्वात् तत्याकुं
अत एव सन इत्याम्यप्योर्हुकिं न रोब्य सत्वहीनवदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते ध्वनितं चेदं।
रुङ्गतौ रेषणे च इत्यपि केचित् इत्यनेनात रुचिबीजं तन्मनोरमायां एकाच इति लेनोऽर्णु इत्यागदी
र्घोविवीदरिद्रानाव्यावृत्तिः न चोर्णोतेर्नुवद्भावेन एकाच्त्वमस्त्येव अत एवोर्णुनावेत्यत्रानेका
च्त्वप्रयुक्तम् आम् ऊर्णोनुवदितित्यत्र पठ्ङ् सिध्यतीति वाच्यं तेनैव नुप्रयुक्तपर्युदासस्यापि
सिद्धेः शाकलिति भाष्ये त्वनुबंधरहितपाठो दृश्यते पचिति प्रसिद्धत्वात् टुपचष् पाकइ।

त्यस्यैव ग्रहणान्नतु पच व्यक्तीकरणे इत्यस्य दुर्गवर्धमानाद्यभिरिक्ममते पच इति तस्य शुद्धि
त्वेन भाष्यादिषु पचितिश्च निर्दिष्टपाठे न तस्य ग्रहणसंभवाच्च तन्पूर्वोत्तर त्रयानुपाठे सेटामेव
दर्शनाद्व्यञ्जन एव पचि विस्तारवचन इत्यस्य चुरादेर्न ग्रहणं द्वावपीति मनोरमानुदुर्गोरी
ध्या त्यावोन्त्यौ युजिनिरोधादिकदैवादिकचौरादिकानां युजिर्योगे युज समाधौ युजके इत्येतेषां
ग्रहणं बोध्यं दैवादिकरोधादिकयोरपि पूर्वोत्तरत्रानुदात्तस्यैव दर्शनेन मध्यस्य पोरपि त
थात्वस्यैव युक्तत्वात् भाष्यादौ युजिर् इति धात्वेकदेशाकारविशिष्टस्यैवानुकरणं नचिका
निर्देशाद् इति त्व युक्तस्यकानिर्देशस्यैव प्रक्रमादित्याहुः भुजि सौदादिको रौधादिकस्तस्य
निर्दिवादिस्तु दादिस्थ खिदितिखिद्यते खिनत्तेः खिंदतेश्च ग्रहणं खिंदतेः पूर्वोत्तरत्र
सेटोदर्शनेन तद्ग्रहणं चिन्त्यं खिनत्तेस्तु विनदसाहचर्यादनिट्त्वमुचितं बुध्यतीति
यद्यपि भाष्ये श्यपनाबोधक निर्देशो नास्ति तथापि भौवादिकस्य पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनेन
तथानिर्देशः कृतः एवं तपद्पोरपि श्यपना निर्देशो बोध्यः अत एव शौरवादीनामितिसू
त्रभाष्ये तौदादिकयोरप्यनोदपि तदुदाहृतं लुपृ तौदादिकएव नदैवादिक तस्य पूर्वो
त्तरत्र सेट्दर्शनात् शापि नि शापउपालम्भे शापश्चाक्रोश इति भ्वादेर्दिवादेश्च ग्रदाहृतं लुप
तौदादिक एव न दैवादिक तस्य पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनात् शापि नि शापउपालम्भे शाप आक्रो
क्री

इति श्वादेर्दिवादेश्च ग्रहणं क्रुश आह्वाने रोदने चेति पाठान्तरं श्लिष्यतीति षय
पत्र षपनानिर्देशो भाष्ये नास्ति तथापि श्लिष आलिङ्गन इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्कृतः
षांतेषु मृषिरपि कविवभाष्यपुस्तके दृश्यते तथापि सोपि पाठः मृष तितिक्षायामिति सोपि च
लुपाश्च वित्वविधानादित्याहुः कृश विलेखने तौदादिको भौवादिकश्च तौदादिकस्यापि पूर्व
त्रानुदात्तदर्शनात् कृषिकर्षतीन ये ति व्याघ्रभत्यतेस्त्विषिश्लिषीन्नोहेत्वादिकरोधादि
कावेव विषविप्रयोग इति क्र्यादिरपि गृह्यते न्यासकृत् तत्र तस्य पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनात् त्वि
षविषमिषमत्वेष श्लिषेति दंडकस्थो भ्वादीनु न गृह्यते तयोः पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनात् व
सतीति तौदादिकस्यैव पूर्वत्रानुदात्तदर्शनात् भ्वादादिकस्य केचिन्मते पद्यमानदेवादिक
स्य च पूर्वत्रोत्तरत्र सेट् एवदृश्यते इति नतयोर्ग्रहणं अत एव सिः प्रसारणीति भाष्योक्तं सं
गच्छते रुहिंदुहप्रभृतेर्द्रुत्यस्यैव ग्रहणं दुहिरिति भ्वादेस्तु पूर्वोत्तरत्र सेट्दर्शनेन न ग्रहणं
एवं च कांत एकः चांताः षट् कांत एकः जांताः पंचदश दांताः षु धांता एकादश नांतो द्वौ पां
ताः स्त्रयोदश भांतास्त्रयः मांताश्चत्वारः शांता दश षांता एकादश सांतौ द्वौ हांता अष्टौ
अष्टौ षपनानिर्देश इति शोमुचादीनामिति सूत्रस्थभाष्यव्याघ्रभूतिकारिका चात्र मानं राम
श्लिषः षपनेति विषतेरप्युपलक्षणं तत्र त्विषिप्रसिद्धमत्वा विद्येति षपनानिर्देशो भाष्यस्य षः ४२

स्निष्यते वृध्यते वीजं प्रागुक्तं णेर्निविज्ञिरा यो न निवृपुगात्वो पूर्वोत्तरत्र सेट् दर्शनात् तिप्ये
ति शप श्यना निर्दिष्टाः वसिः शपेत्यादि एवं हीदं प्रागुक्तं णेर्निविज्ञिर प्राप्तं इति व्यावर्त्या।
स्तु णेर्निश्रुद्धेडो विज्ञी प्राकर्षणेड् इति दिवादिः अत एव डो विज्ञीत्यस्य इदित्वं चरितार्थं धा
तु पाठे सेट् मध्य पाठश्च संगच्छते एवं णेर्निश्रुद्धा विन्यदादेरपि वोध्यं प्राप्तं इति तु च
ड्गो मिमते न वस्तुतस्तु भाष्ये व्याघ्रभूतिकारिकायां चन्द्र इत्याद्यभावेन दिवादेरपि पू
र्वोत्तरत्वानिट्त्व दर्शनेन च वस्तुतस्तु भाष्ये व्याघ्रभूतिकारिकायां चन्द्र इत्याद्यभावेन दिवादेर
पि पूर्वोत्तरत्वा निट्त्व दर्शनेन च तस्याप्यनिट्त्वमेवोचितं विद्यते विन्दति विकरणेदिर्देशस्य
व्यावर्त्यं व्यावर्त्तनस्यं डनव्याजेन दर्शयति विंदति रिति इष्टः अनिट्त्वे नत्यर्थः भाष्येपीति
अत एव कश्चिद्भाष्यप्रयुक्ते विद्यति विंदति विनत्ति विद्यति इति पाठं दृश्यते सांप्रतमनुपलभ्य
माने विंदि विद्यतीति पाठे विविंदिषु ग्रहणे नोभयोरपि ग्रहणं विनिगमना विरहात्तस्यापि इका
निर्देशाप्रस्तावाद् विंदिदीन्यपि तथैव निर्देशाः तत्र तु मुग्नमोरुभयोरप्यप्रादयानिर्देशानु
पपन्ने भाष्यप्रामाण्यादेव विकरणः कल्पः कृतविकरणस्यापि तन्मध्यपतितन्यायेन धातुत्वा ए
त्तदनुकरणे हा प्रत्यय इति तत्र व्यावर्त्त्यपेकल्प्यं एवं च कृतानुमूकस्यापि ग्रहणं विनिगमना
विरहेण डुवरिमिति वोध्यं किंच विंदते सेट्के विभाषागमहन विदविशामिति इड्विकल्पस्यापि

प्रा॰ शे॰ नि॰
५२
53

विषयेऽभावेनासर्वधात्वन्यविषयेऽनुभावेऽनित्वेन्द्रव्यप्रसंगो गौरवं च स्यात् नत्वहि विशिना साह
चर्यात् लुग्विकरणपरिभाषयाच नोदादिकस्यैव ग्रहणं एवं चाश्रूयमाणविकरणोदादिः
सेट्कृत्वनिधनितं अत एव नोदादिकस्यानुदात्तमध्यपाठोथानुपाठे संगच्छते एतेन नोदादिकस्या
निट्त्वेऽयस्य विभाषाऽविदेरिति वक्तव्यं दृह माभूत्तविदितः नन्वहि वक्तव्यं नवक्तव्यं यद्गुपोर्विभाषा
तद्गुपाधेः प्रतिषेधः श्नाविकरणस्य विभाषा लुग्विकरणस्यात्राप्यमिति यस्य विभाषेति सूत्रस्य भाष्य
मुपायवेत्निरत्र विरत्र विवहितः विदल्लाभकृत्यस्यानुप्रतिषेधोभवत्येव विन्नद्वृति विद्यातिविन
त्योस्त्वनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेध इति कैयटोक्तं विरुध्येतेति परास्तं श्नाविकरणे विकल्पस्य स्प
त्वेन लुग्विकरणे यस्य विभाषेति न निषेध इत्येतन्मात्रार्थेनन्नु घटितत्तत्प्रत्याख्यानभाष्य
तात्पर्यस्यावश्यकत्वेन श्नाविकरणस्यानेनैवेडुभावइत्यत्राप्यर्थे कैयटोक्तेत्वान्यर्थकल्प।
नेमानाभावेन तस्यासंगतत्वात् किंच नोदादिकस्य सेट्त्वेऽविदेरिति वार्त्तिकेन स्यापि ग्रहणे
दुर्वारं एवं च तदर्थवार्त्तिकस्य यद्गुपाधेरित्याश्रयणे प्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यानभाष्यासंगति
व ममनुत्वपाणामप्यनुदात्तत्वेन वार्त्तिके लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न कश्चिद्दोषः अत एव
त्वोर्धपरित्यक्तदारानयोश्चिलब्धवानित्यर्थपरिवेत्तेतिरक्तं न प्रयोगः संगच्छते अत एव विदेर्लु
क इति चांद्रसूत्रे संगच्छते न वेत्तितेनकं रागात् तदस्मिन्नत्रं प्राप्येक्तो कृतमिव प्रतिपत्त्रा ॥ मृष्ठ्क

राम
५२

ष्ट्यौक्तेन तत्र विशिष्टेनेत्यादिनिर्देशात् नुत्रोमग्रः पृष्टः मेकामं क्रव्यं इत्यादिभाष्यव्यवहारा
दाद्यवसतित्तु धातोरिद् नुदविदोंदत्रामस्निन्नशोमलि इत्यादिगमकाद्येतिभावः नुदभाष्यानु
क्तइति पतेनतनवद्वानु त्रवद्वेति भाष्यप्रयोगोगोगमकोबोध्यः अकर्मकइति देवदत्तोयज्ञदत्त
स्पर्धतइत्यत्र स्पर्धापूर्वकशब्दनादौ स्पर्धधातु एवं चा एरइ मा कृयतेइत्यत्रापि बोध्यं स्पष्टं चेदं
स्पर्धायामाङः इत्यत्राकस्कैश्चित्तु अभिभवे छेवथात्वर्थेः क्वचिदकर्मकप्रयोगस्तुकर्मणोऽवि।
वक्षयाबोध्यः इत्याहुः शर्पूर्वाः खयइति शर्पूर्वाः इत्यतत्पुरुषसंविज्ञानोबहुव्रीहिः तेनशरोर्ध्वः
अत्रादिरित्यनुवर्तनेनैवशश्चेत्यत्र चकार[redacted]स्यनशोषः खयः किंसस्तंभ शर्पूर्वाः किंतु चौकेइत्य
त्रांत्यककारस्य माभूत् नचादिग्रहणमनुवृत्यानिस्तारः स्तत्रवैयर्थ्यापत्तेः अत्रस्यस्पइति द्वित्वं
रेफस्यनंद्राइति द्वित्वनिषेधादित्याहुः गाधप्रतिष्ठा० आस्पदं स्थापनावाग्रंथ्यसंदर्भः आद्यैक
मेकोन्ययोःसकर्मकः अवस्थानमपि प्रतिष्ठेतिमते तत्राप्यकर्मकोबोध्यः नाध्रउपतापो रो
गः उपघातइत्यन्ये अनुदात्तेत्वादेवसिद्धे नियमार्थमित्याह आशिष्येवेति आशीः प्रतिपाद
कनाध्यएवेत्विवाच्यार्थः अतएवार्थान्तरेशोषत्वेन शोभादिति परस्मैपदमेवअतनएकएव।
पाठोऽसत्पचवनः द्वित्वनांतेन समासः द्वयोरेव मध्य संभवादित्याशयेनाह असंपृक्तेत्या
दिलिटीति वादेशाविशेषणं एकदेशान्वयेपि सौत्रत्वाद्दृत्तिः अतएव लिटीति चरितार्थं।

नशे

५५

नदाहल्लिटि लिनमि त्रेति नन्निमित्रादेशादिनिन्नमित्यर्थः अंगाधिकारे णागमनेन्यत्नः सप्रयोज
नतयानुवर्त्तकिनीत्यस्यार्थाधिकारेणप्रत्ययपरतयावधत्वपेपुरेच्छ्यर्थालत्रुः सचप्रत्ययः प्रा
त्यासत्तिन्यायात आदेशविशेषणत्वेनोपस्थितेलिडेवग्रहणनेच्छ्याश्चायेनाहकिनिलिटीति
एतेनलिटीत्यस्याग्रन्थापतनदर्घुलाभश्चत्यपास्तंवक्ष्यमाणरीत्याआवृत्तौफलाभावाद्ब्रस।
त्वेवाएकदेशान्वयोन्यायेनदुर्लभएवस्यात् अभ्यासलोपकृतिष्ट्वप्यभ्यासमुद्दिश्यलोपवि
धानात् अत्रैकसारतामंगेनसमासोनुचितस्तथापिधसोरेद्धाविनिसूत्रकृतौविशिष्टवि
धाभिप्रायेणनप्याकरणेननत्यत्तिः प्राप्तावाप्राप्तविवेकेनलोपमात्रविधेयतापर्यवस्यतीत्यन्य
देतनसूत्रेलुप्तषष्ठीकंएष्यकादमित्यपेलिटीतिकिंपापद्यतेनचपरत्वाद्दीर्घत्वंवाधकं अ
भ्यासविकारे वाध्यवाधकभावायोगात्तनचेदंपत्रएकतरेकृतेसर्वेषांप्रवृत्तिस्तद्विषयमिति
कैयटोक्तंयुक्तं दीर्घकृतेकृत्वस्याप्राप्त्यामुचीकरनत्कृतिगुलोपद्ग-लुकोरिति सूत्रोक्ततदुदाह
रणपरभाष्यविरोधापत्तेः पुनः प्रसंगविज्ञानेएदोषात्त्रपत्वलोपयोर्नित्यत्वात्चेत्याकुः ज्ञाप
कमिदस्यासार्वत्रिकत्वात् अभ्यासविकारेवाधकानवाधंनरत्यस्यात्राप्रवृत्तिः एलोपस्याशाद्वो
तरप्राप्त्याऽनित्यत्वाद्धलिटीत्यस्यनफलमितिभाष्यध्वनितंपरंतुज्ञिएमेतदितिप्रत्यासत्याभ्यास्यया
णामेवसत्त्वलकताआरुतं पत्त्रपेड्लुगंतायकिदोषरूतितत्र अभ्यासास्त्रितप्रत्ययांगाल्लिटत्र। राम
५५

त्ययो। अभ्यासस्यैकाएवैतन्त्रस्त्या तत्राप्राप्तेरितिदिक्। यलि च सेटि सटीति सूत्रसामर्थ्यादेव
किद्विषयत्वे लब्धे यल्ग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः नचेदं सेड्ग्रहणं नियमार्थं स्यात् योगविभागवै
यर्थ्यापत्तेः विधित्वस्य न्याय्यत्वात् ननु नादेशादेरित्यत्रादिग्रहणं व्यर्थं विधिसामर्थ्येन
प्राप्तिदशः प्रतिषेधवचनेन चवैतेरूप्य संपादकादेशावत्त्व हलादिः शेषानिरिक्तादेशाग्र
हणे नैव सिद्धेरितिचेन्न देभतुरित्यादौ मध्यलोपएत्वाभ्यासलोपानापत्तेः नचास्य
नकित्वं दंभेः संयोगांतत्वादिति वाच्यं श्रन्थिग्रन्थिदंभिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणां
तरस्यास्य हाप्यन्यत्वेन किंत्वस्य सुलभत्वात् अत्र चादिग्रहणमेव मानं अत एव तमि
तुः परिषस्वजे इति प्रयोगः स्वदेः परस्य लिटीति सूत्रस्य परिषिस्वजे इति भाष्यप्रयोगो देभतु
रितिप्रकृतसूत्रस्य भाष्यप्रयोगश्च संगच्छते नच नलोपस्याभीयासिद्धत्वादसंयुक्तहल्म
ध्यस्थत्वं दुर्लभमिति वाच्यं आदिग्रहणसामर्थ्येन श्नोनासंयुक्तहल्मध्यस्थस्यैव ग्रहणात् यं
प्यादेसस्तु विन्यपक्षे नलोपेऽपि न रेफमाश्रित्य संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात् एवंच दंभेश्चेति प्रवृत्त
सूत्रस्यादिग्रहणं सिद्धार्थानुवादकमेवेत्याहुः तेपुरिति वहुमाणेष्वदेयेरित्यादिषु दकारप
कारादिषु सत्स्वपीत्यर्थः एवेत्यादि किमिति आटतुरित्यादौ तु मध्ये रत्वे तावतापि वारणसं
भवादिति प्रश्नः विशिष्टव्यावर्त्यं दर्शयितुमाह ननु स्तरतुरिति च काणातुरिति नैवं वं भणतु

रित्यत्राभ्यासे चचैत्वस्यासिद्धत्वादेत्वं स्यादिति वाच्यं फलिभजि ग्रहणेन एत्वाभ्यासलोपयो।
रभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात् उन्दत्व नमिति उन्दत्व गमनमिन्द्ये इदित इति
कर्मधारयः धातोर्विशेषणं तेनेदिदं न स्यधातो नुम्विधानाच्च हिडादौ न दोषः अत एव वेदादौ
प्रत्येकमिन्नुसंज्ञामाश्रित्येरइन्नुसंज्ञा च कौत्येति वार्तिक प्रत्याख्यानेपि न दोषः धातोरिति
नु धातूपदेशावस्थायां नुम् पयास्यादित्यर्थेन न कुण्डेत्यादौ गुरोश्च हलः इत्यकार प्रत्यय सि
द्धिः अत एव धिन्विकृण्व्योरच्चेति निर्देशः संगच्छते इकानिर्देशोपमित्यपि कश्चित् अमेत्ते
त्यादौ हनः सिजिति किधानाज्ज्ञापकाश्चिच इदित्वाभावेपि न लोपस्य वारयितुं शक्य
त्वादिदित्वाभावान्न दोषः अंतेदित्वाभावाच्च न चाददते त्यादौ अनुदात्तोपदेशेति तल्लो
पार्थत तत्र इहि कृते समन्ताश्रयत्वा नलोपस्यासिद्धत्वाद नोलोपोन अनिदितामि
ति नलोपेनु तस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं नेति वाच्यं उपदेशोऽदंतत्वाभावे नैवानोलोपवा
ते रणादित्याहुः श्विदि इति श्वेतो भवतीत्यर्थः अभिवादनं नतिः नमःपूर्वकमाशीःप्रवा
चने तदित्ये वंदिः हृच गृहीन महिलायां वंदीत्यस्यैव वपूर्वाप्यकारणे त्वत्रापभ्रंशाद्दृति मा
धवः भदि कल्याणे मंगले सुखे मानमनुराणः मदि स्तुति मोद हर्षः मदो गर्वः स्वप्नश्चा
लस्यमिति माधवः निद्रागतावस्थाविशेषः इत्यन्ये स्पदि चलनं कंपनं [illegible] हि

लं

सायां दृष्टत्वात्ः तालव्यान्तपाठस्तु सूत्रेत्याकारविरुद्धः अवयवत्वेषष्ठ्यर्थः गुणशब्दो नादेङ्
मात्रपरः विधिनिषेधयोरेकविषयत्वापत्तेरव्यवस्थानापत्तेः प्रसिद्धदि गुरुत्वैव पर्यापत्तेश्चे
व्यपदेशिवद्भावेन गुणव्यपदेश्यत्वात् तस्माल्लक्षणया गुणशब्देन तन्त्रावितपरः भावितत्वं च प्रयो
जनत्वं साक्षात्परंपरासाधारणं तत्र प्रथमे इति सूत्रेत्यादौ गुणशब्देन तद्भावितोऽवयवोऽकारः लुल
विषयेत्यादौ तु गुणशब्देनोकारः बोधोत्तरमुच्चारणपरत्वेन तदेकानस्यावत् तद्वयवोऽकार
तदाह गुणशब्देन भावितस्य चेति यद्यपि ऋकारान्तस्य गुणो भवतीत्यवान्तरवाक्यार्थबो
धोत्तरमुच्चारणपरत्वेन तदेकवाक्यतया उस्थानेऽपि एवं नीतिलस्यसंस्कारकवाक्ये संभवात् गु
णशब्दस्य संबंधेनावितत्वं न गुणशब्देन भावितस्यापि अवान्तरवाक्ये उरणपरत्वेन
तद्वत्त्वार्थे गुणशब्दसंबंधस्यावश्यकत्वेन नावत्तैव गुणशब्देन भावितत्वं बोध्यं अत एव
।ह फलेति सूत्रे ह ग्रहणं चरितार्थं कार्यकालपक्षे एकवाक्यतयैव विधानात् तत्रापि गुण
शब्दसंबंधोऽस्त्येव अदेङिति तु सर्वसाधारणेनानो गुणत्वाद्यर्थे केवलोच्चारणं विधेय
व्या समभिहृतं गुणसंज्ञानुविशिष्टस्यैवेत्यन्ये ध्वनितं चेदं दाम्यामिति सूत्रे भाष्ये तत्र न श
सदद्वादिक्करणमित्येव सिद्धे गुणग्रहणसामर्थ्यात्परंपरया गुणशब्देन भाविते नतु
नविषयेत्यादावपि प्रवृत्तिः ध्वनितं दं यलिच सेटीति सूत्रे भाष्येण दा सर्वत्रास्वादनमनुभवः

46

यथास्वरूप्यानिश्चयानुभवेनार्थः रुचाविति धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः यथार्थो पां हि स्वन्नायन
वारिधारास्वादुः सुगंधिः स्वदतेनुयारेस्मत्र रन स्वदेनरोवनरुत्यर्थः धात्वादेः धातुग्रहं षडित्य
र्थस्तु पूर्वधातुव्याववृत्तये उपदेशग्रहत्वनुवर्त्य एवंच धातुग्रहणं व्यर्थं षडित्यादेरपि तेनैव वारणान्न
तु क्तंभाष्ये उपदेशग्रहणंप्रातिपदिकानां नोपदेश इति न्यादेरिति लघत्वार्थं षोपदेशफलं तु अस्मिन्
टदिति धातूनामेवदंत्यादीनां पाठनुसिषेधेत्यादो षत्वं नस्यात् पे षां तु मत्वं नेष्टं तेदंत्यादपएव
पठ्यंते स्मगलाविति यथा उर्दमाने रूह्मानं स्तु रवमि ति संमताक्तन् चादास्वादने उपधायां च।
सिपिधातोरित्यतो धातोरिति वेरुपधाया इत्यतो वो स्विक इति हलिचेत्यतो हली तिचानुवर्त्ते
तेतदाह धातोरित्यादि धातोः किं कुरूः कुर्वौ अत्रदीर्घो माभूत् नच यणादेशस्य स्थानिवत्त्वे
दीर्घविधो तन्निषेधात् यथा द्वेशो ऽसिद्ध परिभाषायाप्राप्य प्रवृत्तेस्त्व किं च धातोरित्यस्याभा
वे पदाधिकारस्य सत्वेन वदोपधाभूतयोरित्यर्थे कुर्दते इत्यासिद्धिः स्यादित्याहुः सूत्रादेर्दी
र्घोच्चारणादयं दीर्घो नित्यते न कुर्चतीत्याद्यपीति केचिदिति माधवस्मृतः सदीर्घपाठो ले
खक प्रमादात् कुर्द खर्द गुद क्रीडे इत्यर्थानि र्देशात्वे के गुदेति षष्ठ्या धातुरित्यत्वतन्मते
नाहमोदन्त इति साधारिषु दंत्यादि पाठस्येव दर्शमानत्वेन पाठस्य संर्णत्वान्न त्वातेन बो

पदेष्टानु बोधयति सेगित्यादिभाष्यं क्वचित्तु ङस्यान्तस्य क्वाचित्स्य इति दीर्घान्तस्य पाठदर्शनादु
भयोपदानं दंत्याचोऽत्र व्यवहितो यस्य स सकार आदिर्येषां ते एकाचः षोपदेशा इत्यर्थः पर्युदा
सस्य सदृशग्राहकत्वात् अव्यवहितत्वांशलाभः एवं च ष्वागतिनि निरुष्टौषिध गन्यामित्यादौ पठ्य।
मानः षकारः शुद्ध एव साधादौ तु सोपनमपठ्यमानोपि प्राक्स्थितत्वात् नु मेयमिति भा
वः ढत्येत्यादिकं तु स्मृते एकाचः किं सोस्यते इति व्याप्तिवारणाय सेगित्याद्युक्तं यथघ्वे।
काच इति षाष्ठभाष्येन दृश्यते तथापि यद्धि धापके सूचि सत्रीतिवार्त्तिके सोस्यते इति भा
ष्योदाहरणानुसारितं सेक सृवज्रं मिनिप र्फ दासाद्यानन्नाभः त्यो पर्युदासे ष्वे इति हि पाठो
पि मूलं उक्तलक्षणेनासंगृहीतान् षट्धातून् अग्र ग ग्राहकतया संगृह्णाति षष्केति यथप्य
सौ भाष्येन पठितस्तथापि सत्वप्रतिषेधवार्त्तिकवलादस्तीत्यनुमीयते इत्याहुः अत्र ष्ठिवु।
रविवोध्यः प्रतिषेधवार्त्तिकवलात् टवर्गद्वितीयत्व पक्षेलक्षेल क्षणेनासंगृह्णात् न च तन्नप
क्षे नायं षोपदेशः किं तु सोपदेश एव ष्टुत्वानि षाज्ञश्च षर इति न दोष इति वाच्यं मधुलिट् ए
वती त्यत्र धुट् प्रसंगात् स्यष्टं चेदमत्रैव भाष्ये पादित्वमाश्रित्य च भगवता निषेधवार्त्तिकं

47

प्रत्याहारं नास्मिन् घटितं स्थापयन्निरिति वाच्यं स्त्र्यालिङ्गं ष्टीवतीत्यत्र धुट् प्रसज्येतेति भाष्यविरो
धात् न चेदं भाष्यं द्वितीयप्रकारकत्वानुमादाय प्रवृत्तमिति न दोष इति वाच्यं अस्य घुटितस्यैव
कल्पिकत्वेन रूपद्वयस्येष्टत्वेनापत्त्यसंगत्यापत्तेरिति दिक् ॥ क्ष्लादी अस्येदित्वं श्वीदित उतिनि
ष्ठायामिउभावर्थं आक्ष्लान्तः क्ष्लादो क्ष्णु निष्ठायामित्युपधा रूस्वः स्वादः अस्योपदेशात्वादसि
स्वदसि स्वदात् ग्रथि कौटिल्ये कौटिल्यं शाठ्यं वक्रता वा श्लाघायामिति अविद्यमानगुण
संबंधनायनं श्लाघा अथा छात्रिंशादिति अष्टात्रिंशादिति पाठभिन्ने पदे अत्र च त्रिंशाच्च
नवमीश्रयां तायस्मिन्निति वक्तुत्वी हिर्वाउन्न नावयवभेदः समुदायोन्यपदार्थः ॥ रुद ईदि ।
संयोगांतस्य न्यतो लोप इत्न रात्स न्यन्यतः सस्येति चानुवर्त्तते वदवत्त रुलंतत्वादेव सिद्धेने
टीति निषेधवाधनार्थं वदिव्रज्यो र्ग्रहणं हलग्रहणे ज्ञातिग्रहणे तेन वांलीदित्यादि सिद्धिः
नदंविधिनैव सिद्धे न ग्रहणं स्पष्टार्थं नन्वत्त ग्रहणसामर्थ्यान्नेटीति निषेधाद्बाने त्वा चो ग्र
हणे सिद्धे हलंत ग्रहणं व्यर्थं अरो लीदित्यादावपि सिचांगस्य विशेषणेन सिद्धेरिति चेन्न
शतत्रारम्भवृद्धिभात् एव सिच्यरत्वेन विशेष्यंत रत्वर्थं ज्ञापनार्थं नन्नु सत्वात् अत एवापा।
लीदित्यादवरो न वृद्धि नचाडागमः सिचि परतोपरंगं नेङ्क्रोनेति वाच्यं लावस्थायां।
मडागमस्त्वनिपत्तेन इक्त्वात् अतेति [illegible] शाल्यतिभ्यः कनिति कनि अल्कशावृत्रा

इ ... श्रीकापा मर्चि

राम ८७

म-३

सत्त्ववाचीयत्वेचेन्मधुविदिनेति प्रयोगः इदद्यति इदं सन्यजंतप्रत्ययेकमिकारेकयोरित्संज्ञैवसि।
द्धेः नचनुमापत्तिः चक्षिङः ख्यञ्ंस्येदित्त्वाभावात् इत्याहुः यकाररहितत्वोपीति मधुश्चतेश्च
नमिवस्तुइतमिति प्रयोगादितिभावः मथविलोडने लोभसंलोभिष अथ इदितिवस्त्रिमा
धवादिसंमतं अतएवानिटकारिकासु सिध्यतीति श्तानानिर्दिष्टात्सिद्धितमितिवत्त्रावदा
हृतं उदित्वे तुल्कायामिड्विकल्पाद्यस्य विभाषेति निषेधः स्यात् निषेधेप्राप्तइति इदमुपल
क्षणं अवष्टभ्नाति अवष्टब्धानीत्यादावप्राप्तस्यैव विधानात् उपसर्गात्सुनोति सुनोत्या
दीनां पंचानां श्तिपानिर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थ इति प्राचः नत्रस्तौति स्तोभत्योः प्राक्पूर्वाद् इति
त्वपः शेषेणतयोः फलाभावेन यंवानामित्यस्यासंगतत्वात् स्थादिष्वभ्यासस्य षत्वं
नसुनोत्यादिष्विति निमित्तेनैव वारणं संभवेदुत्तरे षपि फलाभावाच्च नचगुण निर्देशात् स्था
दिष्वितस्य यङ्लुक्प्राप्तिः पाणिनिपठितप्रसिद्धगपठितनिर्देशग्रहणात् नह्यत्र तप्याउ
पसर्गात्सुनोति इत्यादिसूत्रस्थस्यादीनामेव तत्र ग्रहणात् अनुबंधसाहचर्येण धातुग
णपठितानामेव निषेधाच्च नचाभ्यासनिमित्तकार्यमभ्यासनिमित्तप्रत्ययेपरतएवप्रवर्त्तत
इति ज्ञापनार्थेरितयानिर्देशः एवं च स्थादिष्विष्यस्याप्रवृत्तिरितिवाच्यं यङ्लुकाभ्यास।
कार्याणामभावापत्तेः केचित्तु श्तिपानिर्देशसामर्थ्याद्यथाकथंचिदुपनिर्दिष्टस्यापिय

ड्लुक्त्वप्रवृत्तिः तेन न संज्ञोदेर्यड्लुकि ग्रभ्यासस्य व्यवहितोत्तरस्य षत्वं नेत्याहुः सेनयेति णिजन्तं
तेनामधातुरेव गृह्यते प्रातिपदिकत्वात् णापानिर्देशस्तु श्तिपानिर्देशवत् न च यङ्।
लुग्विरत्वर्थः अनेकाचत्वेन यङ् संभवात् न च तनः क्रौ णिलोपे तन आचार क्रौ यङ् संभवः
आचारक्विबन्ताद् यङ्लुगभावस्य आभान्स्त्वे भाष्ये ध्वनितत्वादित्याहुः सघेति श्तिपानिर्देशो
दैवादिकनिवृत्त्यर्थो यो यङ्लुकि वृत्त्यर्थश्चेति हरदत्तः षत्वस्य यङ्लुक्प्रवृत्तौ सघतेर्गेना
विति सूत्रे श्तिपा निर्देशो व्यर्थः स्यात् सहि यङ्लुकि षत्वपरित्राणे नार्थवानिति माधवस्तु
त्र गत्यर्थे षत्वप्रवृत्त्या तस्य चारितार्थ्ये न गतिभिन्नार्थे श्तिपा ज्ञाप्यते निषेधबाधे मानाभा
वात् अत्रानित्यत्वात्त्रिरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते तेन निषिध्यते श्तास्त्विरस्य प्राप्तिग्रहणे अत एव
विष्टतिषिद्धमित्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते इत्याहुः कर्वस्यासंभवादिणेरस्य नु इत्यत्र उपसर्गादित्य
स्याव शेष्यतात् स्यात् तां कुर्वामित्याह उपसर्गस्यादिति इणन्तादुपसर्गादिति व्याख्याने तु निः
षेधनीत्यादि न सिध्येन्न सि ड्डाते तु नु मृ विसर्जनीयप शर्ववाये पीत्यधिकारात् षत्वं भवत्येव
न्तु विरोधात्तत्संबन्ध एव तु स्यादिति वोध्यं यत्क्रियायुक्ताः इति न्यायेन निर्गता सावको यस्मात् निः
सावक इत्यादौ नः एवं तेन अभीसादीनां प्रकृतिवाच्यार्थविशेषणत्वेमिष्यावपत्ति णिवाच्यं
यातं वायतिविशेषणत्वेस्तु नोपसर्गत्वाभावात् षत्वं एवं सनादिषप्रसं स्यादिति चेन्ना।

दैसोत्रक्रमस्योपलीयोन्येन तत्क्रमेण षष्ठप्रकरणव्याचष्टे सदिरथते: षष्ठ्यर्थे प्रथमासदि
रथते: षष्ठ्यर्थे प्रथमासदिरिति सन्ने ऽमान्यौत्र नकार: सोत्रसंभुस्तुंभइति निर्दिष्टेपि व ८
पुनिपदोक्तत्वात् गृहणष्ठाभिरूपसमासान्तस्य न्य इति रूपं स्यात्रस्लिाकं इतिभाव: उदसंयत्र
नुमान्स्यौ मकार: तेन त्रीभयोरपिग्रहणं लाहन्त्रिकत्वाविशेषात् उत्तरार्थेइति अव्ययं।
तत्र सदरसंबंधायेत्यर्थ: ननु सदे रालंबनाविदूर्ये योर्वन्यभावादसंबंध: सिद्धांतयत्राह किं
चेति सन्ने रित्यत्रेतिभाव: अव्ययं चकारश्चिंत्यप्रयोजन: अतेवनमाधूयणं ननस्
वोटितिनिषेधेपि अविदूर्ये निपातनादेव प्रत्यय: अविदूर्यं सामीप्यं अयेभावे ऽव्ययी
भावस्य नस्याप्तुरूपेण सहविकल्पादव्ययीभावान्नित्यमलभ इति कश्चित्तत्र धर्मिप
भावे राविदूर प्राद्वेनाव्ययीभे यसंगते: धर्मपरेण तस्मिं स्नुप्यनोवै पर्यापन्नेरिस्याद्धः
नत्तु प्रयोगोपाधि: अवष्टुभ्या गो: निरुद्धा सती समीप आस्त इत्यर्थ: वेशस्यनोवि
हलांति मांसं सप्राहं भुंक्ते इत्यर्थ: भोजने किं विस्वननति परिनिविभ्य: सेवसेत्यत्राका
रउच्चारणार्थ: षेवृ सेवने स्तु डागम: स्तुस्वंजोः पर्यादिपूर्वत्वे सिवादीनां वाद्धावाय
इतिविकल्पार्थं पुनर्वचनं सितः षिञ् बंधने क्तोंतनम्नुषोंतकर्मण्येसप साहचर्यात्

प्रा॰ शो॰ लि॰
५९
५१

विधिनस्यान्यायात्तु प्रत्ययविशिष्टग्रहणान्नेह विसिनोतीत्यादौ प्राक्सितादिति यत्तदर्थ
मेव प्राक्सितादित्युत्तरं स्यादिष्विति पठितं इदं च वस्तु विनिर्दुर्भ्यः सूति सूतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं
इहैवाके स्यादि अभ्यासेनेत्येकं अचक्रियापेक्षायां व्यवायेपीत्युत्तरं स्यादिष्विति प
ठितं इदं च वस्तु विनिर्दुर्भ्यः सूति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं इहैवाके स्यादि अभ्यासेनेत्येकं अचक्रिया
पेक्षायां व्यवायेपीत्यनुवर्त्तते न तदाह व्यवायेपीति अपिना ऽव्यवायेपि नेषेध लाभ इति।
अपितष्ठौ अभिषिषिक्षति इत्यादि सिद्धिः एतेनादेशप्रत्यययोरित्यनेनैव सिद्धे इदं व्यर्थमित्य
पास्तं आद्ये तेनाप्राप्तस्याप्युत्पन्नत्वेनादेश सकाराभावात् द्वितीये कृतः परत्वाभावा
त् स्तनीयस्तौतीत्येयोरिति नियमेनाशङ्क्य न च पूर्वत्रासिद्धीय स्यस्थित्वेनिषेधात् पूर्वं धातु
रुपसर्गेणेति पक्षे तरं त्वात्सुटं सत्वे कृत षत्वानामेव द्वित्वेऽपि निष्ठावित्यादि सिद्धिर्विना
प्येतद्वचनमिति वाच्यं स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादित्यादि इत्यादि सार्थक्याय पूर्वं धा
तुः साधनेनेति पक्षस्याव श्यपवत्वेन तत्पक्षे सार्थक्यादित्याहुः आभ्यासस्येति द्वितीयं व्या
चष्टे एषामेव चेति प्राक्सितान्नद्वेषामेवेत्यर्थः तेन अभिसमसुसूषति अभिसिषासतिः
त्यादावभ्यासस्य षत्वाभावः अचायेउक्ते नियमादभ्यासस्य न स्तौतिण्योरिति नियमा
द्वितीयस्य न द्वितीये षत्वेऽभावात् अभ्यासान्तरस्य षत्वं पूर्वस्य तु न उक्तनियमादिति।

राम
५६

वोध्यं गं गांवि सेधतीति विसिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं भवत्येव सेधतेरित्यनेनाभ्या।
सादित्वाद्वाये: व्यवायेन प्राप्तस्योपसर्गात्सुनोतीत्यादेर्निषेधोपि आदेशप्रत्यययोरित्यस्यापि
सिद्धत्वादित्याहु: सिचो यङीत्यादि साहचर्यात् सर्वषत्वनिषेधः तेन न गं गावि सिसेधेत्यत्र वेत्य
परे विधुप्रशास्त्रे मांगल्यं मंगलक्रिया स्वार्थे ष्यञ् प्रशासनमिति अन्ये तु प्रशास्त्रविषयकं ज्ञा
नमित्याहु: स्वरतिसूतीति ष्वितयानिर्देशो गुणाभावाद् कृस्यां न त्वमव्याप्त्यर्थः सौत्रो वाच्यः
सूङ् इति विकल्पो सूतिसूयत्योः एकाच उद्युक्तः [illegible] श्नां लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति परिभाषा।
ज्ञापनार्थ इति प्राञ्चः न च साहचर्याद लुग्विकरणस्यैव ग्रहणं भविष्यति सूङ् इत्युक्तेपीति
वाच्यं तद्धनित्यत्वस्यापि ज्ञापनात् लुग्विकरणपरिभाषायां लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तेऽल।
त्यानुरोधेन व्याकरणांतरपठितत्वपाचनप्यैवज्ञापनादित्याहु: अलुग्विकरणस्य पूर्व
मुपस्थितत्वादित्यन्ये धूञः सानुबन्धकनिर्देशो धूञ् विधूननरत्येव [illegible] इत्यर्थः इट् सनि वे
त्यतो वेत्यनुवर्त्तमाने वावाग्रहणं लिङ् सिचोर्विकल्पार्थं न च स्वरतीति ग्रहणसामर्थ्यादेव न
त्विट् [illegible] सिद्धान्तर्नेष्यतीद्विकल्पस्य सिद्धत्वादिति वाच्यं स्वरति ग्रहणं नित्यार्थं स्यादिति
तस्या ज्ञापकत्वात् इति केयटः गतो गत्ति अत्र पदस्येति वर्त्तनेन तत्र पदस्यत्वेकत्वस्याविवक्षणा
त् प्रत्यासत्त्याच गतः सस्येति निर्दिष्टानां तयाणामखंडैकपदत्वे विधिरियं तेन न सोमसुत् सुत्स्या।

१

नमित्यादेव अनश्वोदस्याकंभोरिति सावर्थकं अकार इति तत्फलं तु नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः अ
नाल्लोपः अत्रांगांत्येऽकारासंभवाद्धलादेरिति सामर्थ्यादंगस्याकार इति व्यधिकरणसंबंध
एवाश्रयणीयः लघोरिति सामानाधिकरण्याद्धलादेरित्यप्यत एव विशेषणं आदिशब्दश्च पूर्ववृत्ति
वाचीनावयववाची हलः इत्येव सिद्धे आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं हलादेरिति कर्मधारयात्सप्तमी
बहुव्रीहिः षष्ठी षष्ठी वा न चाद्यपक्षे क्रमादौ दोषः वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् नामधातोर्लुनेदं
प्रवर्तते सिचा धातोर्व्याप्तेव सिद्धे अनन्तरत्वात् धातुग्रहणानुवृत्त्या धातुरेव यो धातुर्न तु नामधा
तुरिति व्याख्यानात् हलं नेभ्य आचारक्विबभावाद्व्यधनितं चेदं वदव्रजेति सूत्रे भाष्ये अवका
सीदित्यादौ तु चकारोकारे नातिप्रसंगः सिधारत्वेनाकारविशेषणात् न च केवलघोरित्यर्थं
अतत्तीदित्यत्रापि येन नाव्यवधानन्यायेनैव वारणसंभवादिति चेन्न सिचा स्थाने तयैश्राश्रीयमा
णेव च सामर्थ्याद्रूपसंज्ञातविरोधन्यायेन अतो लोपं बाधित्वान्त्यस्यैव वृद्धिः स्यात् अनन्त्ये तु नैव
वृद्धिः स्यात् लघुग्रहणे त्वंत्यवृद्धोत हद्वकेघाभावेन सामर्थ्यादनंतस्यैव वृद्धिरित्यर्थेन स्यावश्य
कत्वादित्याहुः नेर्गदनद अत्राड्व्यवायेऽपीति वर्त्तते तेन गदादीनां नेस्त्वं प्रणिगदत् प्रणिगददित्या
दौ आडुङ् व्यवधानेपि णत्वं भवत्येव स्पष्टं चेदं भाष्ये कुर्यादयस्तु नानुवर्त्तते व्याख्यात इत्याहुः
अत्र च प्रकृते निमाति-ति पठित्वा प्रणिदयते प्रणिमयते इति सिध्यतीति घ स ता सूत्रे भाष्ये स्पष्टं

व

ननु मूले नृत्यन्त्यार्थकस्य घटादित्वमुक्तं नाद्यार्थस्य न घटादिभ्यः पूर्वे ये आदयस्तत्पठितत्वमुक्तं तथा च तस्यापि घटादित्वेन
दीर्घाहत्वात् कथं चुरादेरेवेति सौधारसो किं ... न च पूर्वपठितस्य घटादेश्च पाठे आनुपूर्व्यै स्यात् इति निर्मूला
पूर्वस्य नाद्यार्थकत्वं परस्य नृत्यन्ते तौ भयार्थत्वमिति मूलोक्तेर्थस्य ... तथा च द्वयोरप्येकार्थत्वेन घटादेः पूर्वस्यैवानुवाद इति भ्वादिर्न दीर्घार्ह इति

म्रत एव माघवेन मेङ्माङोरेव ग्रहणमित्याहुः धात्वादेरित्यनुवर्तनादाह धातोरादेरिति णोप
देशास्त्विति नाटीति नटश्च व स्पंदन इति चुरादेरेव नट नृत्ताविति घटादेर्भ्वादेरनुवादस्य नु नय
गृहणं दीर्घानिर्देशात् न च यणो चुरादेर्वानुवाद इति वाच्यं नान्ये मितो हेतुताविति तथा ... तः मि
पूर्वपरादित्यनुवर्तनौ नटादिति ग्रस समास एव स्यादत आह ... न पे समासेपीति न स्यात् न कं ... ना
नश्चादेरिति कृतदीर्घः परान्त इत्यते उपस्थितत्वान्नदादाह दीर्घो भूतादिति दंदशूकस्याक्रियात्वे
न धातुत्वं न स्यादत आह दंदशूकादिकं निविलेपाय कर्तृकक्रियायामित्यर्थः वद नैकादेशार
ति नक्रियायामित्यर्थः आदिरिति उपदेश इत्यनुवृत्तेर्णिकारोपनिरस्यादोनकिरिपरिदवनेस्या
स्यानुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः स्यादिति नतु पाठेन कर्तुः क्रियाफलस्य कर्तृगत्वे
विपरस्मैपदं यथा स्यात् प्रथमं महाव्याहृतिस्मरणं प्रमंगलार्थं वृद्धिरन्यापत्तिपाटनेनाधि
कमंगलार्थं च प्रथमे पठितौ नटनुरोधेन तवर्गीयांतान् पठित्वा मातृकापाठक्रमेणाह स्त्वेति
द्विचत्वारिंशादिति विभाषा चत्वारिंशत्यस्य तावितिविकल्पनादत्वाभावः श्वेषोपदेशान्तादिति
सकः पर्युदासादनयोर्दन्त्यान्तत्वं न सादित्वाभावादित्यर्थः अरदुपधेभ्य इति ययापिविमिदन्तुरि
त्यत्र कित्त्वनित्यं तथापि अरदुपधेतदनित्यं गुणे संयोगात् परत्वात् गुणे प्राप्ते इदं किन्त्वावकाश
इत्तलुरित्यादिगुणावकाशश्चेन नीत्यादिनिषेधाश्च वलीयांस इत्यनेनापीदं सिद्धं किन्तु स्यगु

आशय इति वाच्यम्
तथाहुति पूर्वपाठस्य
व्यर्थतापत्तेरि
तिचेन्न घटादयः
षित इति षित्वेनाद्य
नेस्यै ... ति श्रा
वषिषठितिरिति
क्तिनन्तासिद्ध्ये पू
र्वपाठसार्थक्ये
वकुंशाको त्वात् इ
ति ध्येयं ... व
घटादेर्भ्वादेरनुवाद
स्येत्युक्तं मूलोक्त
विवेकस्तु निर्मूल ए
वेत्याशयः
गङ्गाधरीयेयं क
ल्पना

णनिषेधकत्वादित्याहुः स्वरूपात्वविति अत्र सूत्रे धातुग्रहणेन नामधातुर्लभ्यते अत एव षष्ठ्या
माद्युपाद्यादाचारक्विपि सत्वं न नच तत्र सत्वेऽप्यादेशिरेवास्त्विति वाच्यं प्रत्याख्यानभाष्य
विरोधात् तत्र हि धात्वादेरित्यत्र मद्रुः कस्तुन्याउपदेशग्रहणमनुवर्त्यात्र सूत्रान्तु ग्रहणं सूत्रस्य
धातुग्रहणं च प्रत्याख्यातं णोनः इति तु नामधातौ प्रवर्त्तते न एव योगविभागकर्त्तुः सूत्रकार
स्य सत्वे निषेधं ब्रुवतो वार्त्तिककारस्य चेष्टत्वात् इत्याहुः वस्तुतो योगविभागो लाघवार्थः
अत्राप्युपदेशग्रहणे अनुवर्त्तते न एव अत एव णोनः इति सूत्रे स्य किमर्थं णकारमुपदिश्य नस्य न
कारः क्रियते ननकार एवोपदिश्यतां लघ्वर्थमित्याह इति भाष्यं संगच्छते नामधातौ प्रवृत्तौ
तु न तत्संगतिः स्यैव अत एव धीत्वादेरिति सूत्रस्य धातुग्रहणं प्रत्याख्यानं संगच्छते ऽनो
घाप्राप्तिपरिहाराय व्याख्यानेऽप्येतत्रार्थं तदावश्यकमेवेति दिक् आयामः इति आयामो दैर्घ्यं।
कदर्थयन्नमिति स्वामी प्रतिकरवतीति आपेषविभाषेत्यत्राकरवादावितिपर्युदासान्नेर्णत्वं।
नेति भावः उवोचेति द्विर्वचनेचीति निषेधात्पूर्वोद्विःत्वे पश्चादुकारस्य वार्णादांगस्य ब
लीयस्त्वात्सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणे कृते उवउ नचगस्य स्थानिवत्वेनांतरंगत्वात्सवर्ण
दीर्घः स्यात् पूर्वं स्यैव विधौ स्थानिवत्वात् उवउ तु न स्थानिवत्वं अत्र सवर्णग्रहणसामा
र्थ्यादित्याहुः संनिपातेति आमिसति धातो लोल्परत्वव्याघातः स्यादिति भावः पर्न्न। राम ५१

न्यवदिति एतेनाभ्यासमात्रासत्वे नान्तरंगे ह्रस्वे बहिरंगः सवर्णदीर्घः स्यादिति सिद्धत्वान्न ह्र
स्वेनेति माधवोक्तमपास्तं हि मात्र बाध्यबाधकभावे पि पर्जन्यवदिति न्यायेन ह्रस्वस्य दुर्वारत्वात्
ह्रस्वस्यांतरंगत्वेन बहिरंगत्वाच्च पूर्वं प्रवृत्तिस्तु वर्णादांगन्यायेन पन्नूनाज्ञानं नर्थ इति निषे
धाद्बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति तत्र उत्तरकालप्रवृत्तिके ह्रस्वे असत्त्वं नर्थाभावात्
इति दिक् ननु दाह वार्णादांगमिति अत्रत्याप्रवर्कमिदमेवा सवर्णग्रहणमिति परिभाषा
प्रकरणेषु दयादिव्यासे पि तन्यवस्तिरिति न चैवोक्तं च ननु ने नान्तरंगपरिभाषया न्यत्रापि
त्यमेव ज्ञाप्यत इति मतेनाह परत्वाद्वेति यद्वा परत्वाद्वेति यद्वा परत्वादिति परकालप्रा
प्तिकत्वादित्यर्थः एवं चाभ्यासविचारे बाध्यबाधकभावाभावेन ह्रस्वे तत्ता हलादिः शेषे
युगपदेवाचोभयोः प्रवृत्तौ ततः परिकालो दीर्घ इति अंतरंगत्वा दीर्घत्वं स्यादिति पूर्वकालनका
र्येत्यर्थः त्वमिकं पनेइति गत्वेदंडक पठितस्य गतिविशेषे पि वृत्तिं वो धयितुमिदमनतिम
यो ज्ञत्वं सेव ने चेति यंचूरवोत्त्वग्रहणे सवंत इत्यादो भट्टभास्करादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वा
त् पवित्रीकरणे अयमनिदितिङुधोदयः अनिदित्परस्मैपदी चेत्यत्राप्यसत्त्वात् इत्यत्र
गति अर्जनं प्राधान्येन उपार्जनं प्रासंगिकं अर्जने छिति पाठ इति स्वामीत्युद्विधावित्यादि
धौ लग्रहणस्य गोणत्वेप्याद्यलपरिग्रहार्थत्वादिति भावः न चाद्विहल्ग्रहणाभावप्रसं टिसा
द्ध

मादेवेदं दुर्वारत्वेन नक्रकौण्डिन्यन्यायेन चकारवर्णू संभवो येऽप्याटनुरित्यत्रातिप्रसंगः अश्नोतेश्च
न्यनेनाद्भिहल्लोपदृष्टिभवतीति न र्षभ्यासे रेवेतिनियमात् अभ्यासेति निवृत्तिमात्रार्थत्वे हि नाश्नवत्येव
रूपात् नैव मश्नोतेर्यङ् लुकि नुट्स्यादिति वाच्यं सूचिसूत्रीतिपङ् विधायक वार्त्तिके सानु
वंधकत्वात् स्यादेरग्रहणे यङ् लुकोऽभावात् अनेकाल्त्वेन प्रत्ययांतत्वेन लिटि अभ्यासो दुर्वारत्वा
त् प्रत्यासत्त्या लिटि एनिमित्ताभ्यासस्यैव ग्रहणे न अत आदेरित्यस्यापवरत्यानुटोऽप्राप्ते स्येति
टिक यदाद्भिहल् ग्रहणेन कार्ये अश्ववर्णो यस्य चेदमश्नोतेवेति नियमेन सर्वेष्टसिद्धेरिति भाष्या
दोस्यादं आनंजां चक्रे इति यत्वान्नेन इतितेष्विष्टं न च गुरुमत इति मतुपा औपदेशिकगुरुम
तो ग्रहणमिति नात्रामिति वाच्यं अनछ इत्यस्यासंगतेः नु किं हि नत्र गुरुमतेत्याहुः एतच्चा
नृ आदितामात्मनेपदमात्रलक्षे भ्राजभासेत्यादिना चङ् परेणो हृस्वस्य विकल्पितत्वात्
वस्तुतः फणादिषु पिभ्राज इति पठ्यते एवं चास्यानुवंधोत्तरमेवास्तु एवं च भ्राजभासेतिसू
त्रे भ्राजिग्रहणं नाकार्यं धात्वनुभेदेन जरूपित नद्यनयत्राह ज्ञुरूपद्वयस्य सिद्धत्वात् इत्याहुः
न च फणादिपाठेनैव सिद्धे इह पाठो व्यर्थः ञस्येति षत्वाभावायेह पाठात् अनिदितामिति
इदं च कुंच धातुविषयं कुंचौ त्वनिदितामिति न प्रवर्त्तेते नोपपत्त्यादिति हि लंनशोषोक्तं स्यादि
ति नकाररहितपाठस्यपाठः इत्यत्ते मत्तुल्लं ज्ञोरन्यतरोपादानमकर्तुं शाकां अर्थभेदो

पाकिंचित्कारः धातूनामनेकार्थत्वादिति स्पष्टं भाष्ये अत्र त्वस्मिन्पक्षे पीसिदेनु मतिचेलिस्तत्रैव
गित्वायष्टुसक्लनेष्ट्रु नि भाष्यप्रयोगादिति भावः मत्वेति लिनुनाम् चिर्व्याधितानद्वीत्वे स्पष्टमेव पुक
प्रमादे अन्तरंगत्वात्त्रुक् लघूपधत्वान्न गुणः पुगागमस्याभावेन समानकार्यिकत्वाभावेन
चवार्णोदीर्घमितिन प्रवर्त्तते या दवइति वदराल्लुकनिवादरिकइतिवद्रि स्वरस्याद्दुच्चा।
पनमात्र मर्थइत्यन्ये धृतधृति यडव्येते नत्वगेचनुर्ध्यादयः केचित्तु योदंत्यो बुद्धादीन्याहुः
अत्रेवीदीर्घानन्त्यादेशः संवीतिक्ति जंतेऽसंगेत्वापांक्ति नंतेवाग्रवणापहं त्वायां समन्ते।
कराभाव्यं स्त्रीलिंगे भावादावितिवाच्यं न चेदं वीगतीति यत्वं तरेण सिद्धं एवमपि कृत्स्वा।
घटितप्रयोगवारणार्थत्वात् अत्र चालिटीत्यनेनवेत्यनुवर्त्तते साच व्यवस्थितविभाषा ते
न घञ्चपुक्यप्तनल्युट्विावलादा वार्धधातुकेवात्र न्यत्त्वानित्यं एवं चचिकल्पविधानसा
मर्थ्याद्धी धातोरजपर्षे सार्वधातुके पवबयोगः एतएव प्रतिबंधेकापउपसंख्यातेनवक्त
व्यं अत्र योकारात् अर्थकापः यकारादपितिप्रत्याहारेणासिद्धं यदि प्रत्याहारो संवीतिनेसिध्य
तीति भाष्यं संगकं नेनचरथिसूत्रसंवादभाष्येण प्राप्तितेतिन्त चिविकल्पलाभेपि सर्वत्रा।
वलादौविकल्पमानाभावइतिवाच्यं भाष्यस्योपलक्षणत्वात् पादस्य पदात्यालीतिनिर्दे।
शादिति गिरिरुचनभविष्यतीति समानग्रउदत्र इतितमर्थं भाष्यस्योपलक्षणेन याख्यातं +

स्यावश्यकत्वाच्च स्पष्टं चेदं शब्देन्दौ कैयटादौ च यद्यपि समञ्जनमिति भाष्यात्तत्स्यु प्रादेशाभावप्रवृ
त्तीयत्तौ यतेन व्याघ्रिन न ह्यीदानीमिदं वा यावितिव कव्यामित्युपसंहारभाष्यता विकल्प एव प्रती
यते अन्यथा वायावित्यसंगतमिति वदेत विषय इति तेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव वीभावे हल्ला।
दित्वा घङि वेवीयतेः स्यादिति स्थानि परिसत्व्यमानु हलादित्वाभावाद्यङि वेन स्यात् धात्वंतस्य
लुग्वाह्वं धातुके श्रयोग एव नास्तीत्याहुः इदं चार्धधातुक इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं यङ्लुकत्व
स्मान्न भवति लुकायङो विषयस्यैवापहरणात् आर्द्धधातुकानभिव्यक्तेः न च तदर्थं सप्त।
प मीमान त्वेन कथं विषयापहारः भाविसत्तायाएवात्र विषय शब्देन विवक्षणात् लुकानुत्प
त्तेरेवान्वाख्याने नोक्तत्वमात्रस्यैव लुकोज्ञानत्वेनोच्चारणसाध्यभूतसत्ताया अप्यभावा
च्च प्रत्ययलक्षणं तु न न लुमतेति निषेधात् इति भाष्यकैयटाद्यं निर्लयप्रङ्नाद्य प्रत्ययविव
क्षायामपिनादेशः अन्त धातु प्रकृतिकार्धधातुकविषयाभावादित्याहुः स्पष्टं चेदं न लुम
तेत्यत्र कैयट इति दिक् स्थानिवद्भावेनेति पूर्णाः देशस्य बहिरंगत्वेनाप्यलत्युसमाधानं त्र
त एव च तत्तुर्यितेत्यादावुपधायां चेत्ति न दीर्घः स्वरदीर्घेति पूर्वत्रासिद्धीयेति निषेधस्या
प्यं प्रति यम इति भावः कासम उक्ष इन्द्रिं सायामिति द्वयोरपि ग्रहणं अत एव निरूपंकरो
तेरित्यादौ विकरणानिर्देशाच्चरितार्थः भ्रस्जादुच यद्यौञ्च एतेन प्रसिद्धत्वात्करोतेरेव ग्रहणं

पुंक्तमित्यपास्तं भरतीति भरतीति विभक्त्योः हरतीति हृञ् हृञोः क्रादीनां चतुर्णामिति कृत्वादिना चतुर्णां ।
नियमार्थमिति व्याख्यानं एकाच इति प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्येकं तु पर्यस्य आक इति प्रत्यर्थस्यं षष्ठ्यन्त्वेरि
त्यर्थः नवाष्टानामपि नियमार्थं स्यात् एव सूत्रोपात्तानां एकत्रानीयार्थस्यैव युक्त्वादि
तिवाच्यं तु षोप्येत्यादौ भारद्वाजनियमेनेडागन्तेः स चनेष्ट इति नेड्वृशीत्यत्र भाष्ये स्पष्टं कृस
भवृ इत्येव तु प्रपष्ठीकं एकाकपदं नियमाद्विधेर्वलीयस्त्वाच्च न चैवसम्भग्रहणमपि विध्यर्थं
सात्त्विति वाच्यं मध्ये वृजः पारेनान्तावत्पर्यन्तं नियमार्थं त्वबोधनाकृसभवृविनिगमना
विरहेणसर्वेषामेव नियमार्थत्वाद्यवग्रहणं तु विध्यर्थं नियमस्य सन्नातीयापेक्षत्वेनप्र
कृत्याश्रयस्यैव नियमेन वधातो प्रत्यया श्रयप्रतिषेधस्यैवासिद्धेः नचप्यतिनिषेधनिध्यर्थं
वग्रहणमिति प्रत्ययाश्रयनिषेधनियमासंभवः नह्यत्रप्रकृत्याश्रयःप्राप्तिरवत्रउदात्तत्वा
त्य तू नापि षष्ठ्याश्रयः पालोकित्वात् एवं चवभूविवेत्यादौ थुकः किनीक्षिट्वीरमितिवाच्यव प्रा
भूयात नं पचेति निगमेव वर्ण्येति निपातवैयर्थ्यापत्तेः भाषायां वृञस्थलइट् स्वीकर्त्रे व्यत
यावग्रहणप्यत्तू विषयत्वायोगात् वमादीनां च कित्वेन नियमस्य सुप्रत्वतान् भूनेनरस्य
तिन्यायेवाधित्वाच्च तो भारद्वाजस्य स्यापि स्त्वादिनिषेधेवाधः पुरस्तात्प्रतिषेधकां
डारंभसामर्थ्यात् स्पष्टं चेदं नेड्वृशीति सूत्रे वस्वेकाजादिति सूत्रे भाष्ये प्रकृत्याश्रयः

न्त व

एकाचतुष्पदेशोऽस्तीति शब्दस्याप्ययः शूकः किंलीति शब्दपाश्रयो वेति अत्र चवस्यग्रहणमेवमानंस्या
त्पिन्षेधस्तीति नेदं शीतिपक्रमात्नुक्रादिषु आपि नाभावस्यैव प्राप्तत्वेन चवत्स्यैकार्यं नियमोनन्नुवि
भाषावलत्वस्यापि तेन सिषेधिष्यसि चक्रुत्यादि सिद्धमिति कश्चिन् अभावत्वेन सादृश्यग्र
हणात्तदुभयोरपि नियमः तेन सिषेधिष्यत्येकमेव रूपं पुनर्न चैतत्तदुपदेशत्वतः स्तिस्तेति
मानिटश्चत्यस्याप्यर्थावत्त्वेन भाष्ये प्रदर्शितात् अन्यथा तत् ग्रहणात्तावत् क्रतोभारद्वाजस्य
मतेन विकल्पः स्यात् ननु सन्त्यपादित्वप्रयुक्तविकल्पस्यैव सत्त्वेन तदसंगतिः स्यैव मम
त्वक्रादिनियमेन तत्सत्वेनित्यरद्धि निविशेषास्मे वेत्य परे अत्रापि पक्षे नियमस्य सन्नाती
यापेक्षत्वाद्दुपसर्गानिमित्ताभावस्यैव ग्रहणं तेन निरःकुषः इति विकल्पस्य सत्त्वेन निष्कुको
षिष्यति निष्कुकोषितेति रूपद्वयं भवत्येवेति केचित् नन्वेषां नामपि विपरीतनियमएवास्तु ।
क्रादिभ्य इत्युदिराननर्हिलिङ्येवेति नचक्रतोभारद्वाजस्येति नियमनिषेधापत्त्यादि ग्रह
णं विधार्थमिति वाच्यं नयात्हि सति स्तुद्रुस्नुश्रु क्रतोभारद्वाजस्यैव पठेदिति चेत्र कृते
गृहेष्वपरितोरथ्यः तमधीष्टोभ्नोत्स्नुतस्तोमयोरित्यादि निर्देशो स्तह्वारणात् कृत्रादी
नामनुदात्तपाठे वैयर्थ्यापत्तेश्च किं चैवं विधविपरीतनियमेनोपक्रमसंकोचापत्तेः अव
स्ता स्वरतित्यादेर्नियमार्थ्यं तापत्तौ गौरवं चेति दिक भारद्वाजेति एतद्धीतन्नु प्रागेवो क्रम

ह्रदं नद्धुपीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं च वस्त्रास्वत उपदेशोऽङ्गं न इति एतच्चोत्तरसूत्रादिहापकर्ष्यं।
तेऽइति करतोभारहाल्लस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं च तत्र ग्रहणे चापकर्षसामर्थ्यं अन्यथ्योपदेशो पतं
नानाभामान्त्वयि धानेनैतन्नान्यत्र त्रानास्यलोरसंभवेनाकग्रहणमेव कुर्यात् एवं च योगवि
भागो वैचित्त्यार्थं एवं वेति वेध्यं नन्वक्यग्रहणमेव कार्यं तत्राकारमात्रग्रहणेऽकर्तृत्वे शत्या।
हार् ग्रहणसामर्थ्यादिकारत्वकारात् पेशेभूलपूर्वं गतिरास्त्रापिप्यते एवं च सूत्रस्याप्यद
मुपदेशावद् त्यपकर्षस्त्व वर्ष्येति वेपत्याहारग्रहणेनोपदेशापदाकर्षणस्यापि वक्तुं शा
क्यत्वेन भूतपूर्वंगत्याश्रयणेऽटटनर मानाभावात् तदपकर्षे वृधे डोदर्दधिप्ये त्यादि सि
द्धये ऽन्त्यग्रहणस्याप्यावश्यकत्वात् नित्यग्रहणमनिटो विशेषणं अजन्तस्य धातोः प्रा
योगमात्रावच्छेदेनेडभावाप्रसिद्धेः क्वानि डिन्यपेतावां सेनि धानात्रासावेवेत्याहत्ता
सोनित्यानिरद्यतिस्यादिति सन्नमांताहृतिः पप्यानां

प्रा॰ कोलि
५५
55

रामं
५५

सोनभवतिनप्राप्तस्यपीत्यर्थः तेनतासौदृष्टस्यैवभावस्यप्यल्पतिदेशः तेनादेय +
स्त्वादेशोऽपिसिध्यत्यत्र उवपिध्यत्यत्रचनित्यमेवेट् नचानयोस्तासेरभावेनविशेषणाभा
वप्रयुक्तविशिष्टाभावोस्त्येव नास्तिचेत्यनस्तासीत्यस्यनवकाशः स्यात्तोतं न कृष्णानुवस्यैव।
सिद्धत्वादित्यनेनपस्यन्तासोऽदृष्टभावोदृष्टस्तत्त्वेवप्यत्यतिदेशात्तदोषः स्यात्तिवङ्गावे
ननुनतासौनिसत्तानिवृत्तानिटशोपतास्त्रीयत्वादित्याकुः स्वतंत्रस्य घसेस्तु थलिइड्वि
कल्पएव उपदेशोत्व तत्र निरस्त्रस्पभाष्यमप्याद्यादेशः घस्यरमेव ध्वनितेचेदंकैयटे।
विसत्तानिटः किंतु घविध्य स्वपंस्वपतीति सूत्रेण तासौ विकल्पितेट् विकल्पनिबंधनस्या
पिक्रादिसूत्रेणदृष्टनित्यग्रहणाभावेस्वरतीति स्यतली) निवृत्तिरितिचस्यथलिनित्यमि
ट नित्यग्रहणाभावेतु भारद्वाजनियमेनविकल्पः स्यादितिवृत्तिः निषेधनिबंधनस्यैवेति
पैत्ततु नित्यग्रहणाभावे स्वरतेस्थलीडु विकल्पोनस्यात् उक्तनिषेधात् भारद्वाजमतेपि
निषेधात्तस्वरत्येत्येवस्यात् नित्यग्रहणेतूभयोर्निषेधयोरप्रवृत्तौ स्वरत्यादित्वाद्विकल्पः
उक्तार्थेच नित्यग्रहणंतेन चक्रमित्येत्येवक्रमेऽस्तुक्रमोरितिनियमेनात्मनेनानेपदप
रतासावितभावात् परस्मैपदरत्वस्येवइट् एवंच प्रसन्नविधेयेतिप्रत्ये* सत्रेपिपन्नदा।
त्वर्थेउपदेशेत उपदेशोकिंकार्ष्णेचंकार्षेप्यन्नतः। किंमेत्राविप नपरः। किं राद्धारता

यिप्यतासौ किं च तत्र नित्यत्वमित्यत ऋतो भारद्वाजस्य दीर्घान्तेषु नास्यस्य प्रवृत्तिस्तपरकर
करणात् उपदेशग्रहणपक्षे नित्यश्चलास्यादित्येव सिद्धे नियमोयमित्याह ऋदंतादेवेति
न च ऋदंते विकल्पेनानिषेधार्थमिदमस्तु इति वाच्यं एवं स्तास्यादिति सामान्यसूत्रग्रहणे
यनेन भारद्वाजातिरिक्तैरपि ऋदंते निषेधस्येवांगीकृतत्वेन स्मृत्यंतरानुसंधानद्वारेण।
विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात् न च ह्रस्वादिषु परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे ऋदंतत्वाभा
वात्कथमस्य प्राप्तिः उपदेशग्रहणानुवृत्तेः नन्वस्य तिविध्यर्थमेवास्तु किं दर्शितवर्थे
त्ति निपातेन भाषायामिटोऽवश्यंभावात् नियमफलितार्थमाह तेनान्यस्येति अत्रापि
भारद्वाजस्येति संबध्यते अन्यस्येत्यस्य ऋकारांतभिन्नस्येत्यर्थः विधिमुखेन प्रवृत्ता
वपि योर्यतास्य स्थलीत्याद्यक्षार्थरूपेण शेषः सभारद्वाजातिरिक्तमतेनेत्येव संकोचकं
वाल्पं नन्व जनत्वादिघटितं यतेन यपियेत्यादौ निषेधप्रतिबंधद्वाराऽजंत संनिपातेनना
तहर्ष्टसंनिपातपरिभाषया आलोपे निमित्तं न स्यादित्ययपास्तं अस्तु वोपदेशेऽजंत घटितं
तेन न दोषः इडागमितिलासौ नित्यानिडित्यर्थः ननु स्तु द्रु स्तु श्रुवां प्यत्ति भारद्वाजनियमा
द्विट् स्यात् क्रादिसूत्रस्थ स्तवादिग्रहणेन तु येन नाप्राप्तिन्यायेन अजंतस्येति न्यायेन
च मादौ क्रादिनियमशापितस्येव बाधो वित्यादित्याशयेनाह नचेति योग इवेति स्वयं।

भावः नास्त्यस्त्यल्यनिटो नित्यामित्यनुवर्त्तते एवं च एतद्वार्त्तिकयोस्सावित्रिनिषेधः सभारद्वा
जमते ऋत्कारान्तस्येवेति नियमादिट्सिद्धेरिति विधानितं चेदं अतो भारद्वाजस्येति ऽत्र भाष्ये
किं च पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारंभसामर्थ्यादपि स्त्वादिनिषेधेन भारद्वाजनयमस्य बाधः
स्यादेवं चेदं नेदृशी नत्वत्र भाष्ये इति दिक् अत्रनं तरस्येति न चैवमुपदेशोत्वत इत्यस्यैवा बाधकं
स्यात्तस्य अदन्तेषु प्राप्त्यभावात् न चैवमप्यचस्तास्वदित्यस्यैव स्यात्द्वयोरनंतरमस्या
रंभे सोऽनन्तरीन्याद्भवोरपिनिषेधात् किं चैसवदपति चतृयेउपदेशोत्व तस्मात्स्वस्य स्यानियेनि
त्यं त्र चः अतो भारद्वाजनस्येवस्तू त्र येन इत्याहुः सिविरद्विः वृद्धिश्रुत्यो पस्थिनमिक इत्यं
गस्य समानाधिकरणं विशेषणमित्याह इगंतांगस्येति इग्ञोस्फूर्जा स्फूर्जे दीर्घया।
दउपधायांचेत्यस्यानित्यत्वार्थः नेन मूर्छेतीत्याद्यपीति कश्चित् कूर्जिनोति अर्थेंकारादि।
तिभावः गन्तगन्तिगन्तालु माद्रागृहं मदनेइति चित्तविकारविशेषेइत्यर्थः वन्तवन्तय
न्तेनुः दानंयइति नप्याच पुत्वस्यासिद्धत्वयाद्दस्य नन्द्वाइतिद्वित्वनिषेधे टिप्प्रारूस्याद्वित्वे
इस्य पुत्वे चत्वे चादिष्ट इति इत्याशिसिध्यातिपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्यस्य पत्नु नविषयः अत्र
स्याद्वित्वानिषेधत्वात् तोपध इति एतन्मते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति पुत्वस्यासिद्धत्वा।
भावेदद्वयसद्धितस्याद्वित्वे टिदिवतीत्यादिमदतीति वाच्यं असिद्धत्वेपि तकारस्वधात्ट

57

कार्यद्वित्वे नेष्टसिद्धिरिति बोध्यं न च हलादिः शेषेणाद्वितीयटकारनिवृत्तौ अत्र कृतमूर्धन्यपरिमा
णपातनकारानकारश्रुत्वमपि निवृत्तेनेति वाच्यं तस्याश्रनित्यत्वादित्याहुः केचित्तु अविशिष्टेति
इत्यपि वेत्याहुः वैठतश्चेति सहायं विनाचरतीत्यर्थः तथा च परिमाणाख्यापामिति सकेरड
श्रुतिसत्त्व उपादाय भाष्यं न तु वाप्यमिति कण्ठवदरण्डाकल्पइति विधाशाकं कुण्डिवरणे ।
स्वीकार इत्यर्थः अत्र सुपुष्टि विकसन इत्येके पठन्ति पुत्रकैचेत कुण्डुह्रिः पारस्यवैयथ्यात्
वरणसंघात यो रिति पाठस्यौचित्यात् शाडि स्लाल क्योश्याटिः शौण्डोसुरषुरोहितः पाडि
धातूनामनेकार्थत्वात्तत्पे डाबुद्धिः बशादिरिति वैश्रश्रव्यात्तयोरङ्गत्वेति पवर्गीयवकारे ए
वनतु हयवेत्यनेन तस्यासनि व्यावर्त्या प्रसिद्धिः स्यात् शाड्डलयोरैक्यात्कालते इत्य
पि पोदयणादिः तपं तलणज्ञाग्रोविचीति गुणविधानस्य गुणविषये सामान्यतो वध्य
मावज्ञापकत्वं स्वीकृत्यात्र ज्ञागृग्रहणं त्यक्तुं शक्यं यद्यपि अस्माटेव ज्ञापकात्तदुपधाव
ध्याभावस्यैव ज्ञापकमित्याकरे उक्तं तथापि विशेषापेक्षत्वे फलाभाव इत्याहुः इडादौ कि
अथाहीन किटकिट चासो भयोत्पादनं इत्यायेति अत्र यत्तदुक्तं तदिको गुणवृद्धीत्य
त्रवार्णादाङ्गमिति परिभाषाख्यावसरे निरूपितं ईयन्तु रिति द्विवेक्तने एरनेकाच
इति यणसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्वार्णादाङ्गमिति परिभाषया दीर्घबाधित्वाय यणुपपा राम
५७

वसमानाश्रयत्वं तथाऽऽरकोगुणोऽन्यत्र प्रतिपादितं व्याख्यायपि प्रवत्त्वांगीकारात् अत एवैतो
भ्यासस्य दीर्घश्चारभ्यते इति टिकके चित्तु अत्र नरंगत्वाद्गुणं बाधित्वा सवर्णदीर्घः तत्रस्त्रिश्चिनी
यङ् तत्राभ्यासस्येति सूत्रस्य भ्यासत्वोत्तरखंडं अवयवावयवत्वं एव सूत्र इति वदितु उदाहरणं तीति
अत्र करति पर्युदासात् दर्शनतस्यासंभवात्वादित्र हुलमनुदोविनापि इत्याहतेषु कमलस्यार्थ
स्य लाभे सिद्धे तयोर्ग्रहणं स्तुत्या ज्ञादिमुखत्वेतु कमलोर्ग्रहणार्थमतो नात्राकू प्राप्तिरिति वाचारु
चितः स्यैव त्यादौ तु संनिपातपरिभाषयैव सिद्धिः एवं चव एष शब्दादिभ्य आचारक्किपि माधवाघ्रुदा
हृतोनेनाम्लचितः इत्याहुः कुडिवेकत्व समाचिवेकः टवर्गान्ततीयांतोयं प्रथमांत इत्येके मुट डांत इत्ये
के यकारादिङिति इत्यन्ये हाव्यायी दिनाविलयन्ये चुडिबुड इत्यन्ये तेन निमध्यमस्या ङ्किडिबतीत्यादि
सिद्धिरपि दौ पद्धत्वे फलं वाच्यं तद्दूलोऽर्दनं दारणं हिंसनं च लत्ता पोस्त्रेति सूत्रे वैकोडूः स्यर्थः सचशि।
तापं वहुचानां च प्रसिद्धः तत्र प्रीत्यत्राप्येकः सएव वोध्यः गडिपूर्वमस्य पाठस्तु अंत्यादि पंचकांतर्गत
त्वेनामह्विप्यत्वबोधनार्थं इत्याहुः लिङ् सिचारकोपलक्षणं तात्त्वेति सूत्रे संयोगादित्यतः क्रिदिति चानु
वर्तते आत्मनेपदेष्विति सिचएव विशेषणं न तु लिङोऽसंभवात् तदाहृह्रकृ समी॥ इत्यादिउपरं तक
तथा विषयसप्तमी माश्रित्य हृह्र साधुत्वमुपपन्नं आत्मनेपदेष्विति किं अहासीत अत्र हि किते प्रवृत्त्यात्
तेव अस्य पूर्वत्र पाठस्तु प्राक्यः केचित्तु पूर्वंत्रदि एदे रति पदेति सूत्रविभागादितिं त्र तन्न।

मर्य्यादात्स्ववोंत्र रार्थैचेनानुकृष्येत इत्यर्थः अर्थभेदादिति दैन्यकं पन्नायर्थो योर्भेदादित्यर्थः मेघरेघ।
हे एहिहृएधे एइत्यपि केचित् हफलगुणग्राहेभावितात् कारवत्वात विहूपादेशादित्वादेक हल्मध्यस्थत्वा।
भावाच्च यथाययमप्राप्ते विधिरयंत्र विरचितंवः ग्राहूः त्रयोऽकारोकारमकारा प्रतिपादिकायस्येतिच्चं।
वकइतिभट्टभास्करस्त्वन्येतु त्रीण्यपिवकानि नेत्राण्यस्येति तद्वीजंत्त्विति एवं सवर्णश्रुतिरित्र्यत्वा
प्रवत्योब्वीजंत्त्विति त्यर्थः गुपूधूप धातोरेकाचइत्यतोधातोरित्यधिकारादस्यार्थद्ध्योपधानुकत्वंवा ध्यं
अर्थविशेषावानिर्देशादाहस्वार्थे इतिआयप्रत्ययोऽकारांतः तत्फलंतु गोपायतमित्यादौ गोपायेत्य
स्य धातुस्वरेणांतोदात्तत्वे प्रावकारे ऐओकादेशस्याप्युदात्तत्वे तमित्यस्य स्वरितत्वमित्याहुः सनाद्यं
ताभूवादय। इत्यस्यानेतरं तु नकृतमसनादीनामिपत्राथाअलाभापत्तेः सनाद्यंताइत्यस्यानं
चिंत्यमिति तरंतु भूवादयश्चेति कृतो नकृतमिति केचित् सन् काच् काम्यच् क्यङ् · क्यषोयाचारक्विप् णिङ्प
ति ङे तप्यायगायईयङ् · णिङ्इति द्वादशामी सनादयः १२ संज्ञाविधौनइदनग्रहणनिषेधादंतग्रहणं
कृतं प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरंशस्य प्रवर्त्तेतएव तेनदेवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ
देवदत्तादेः समुदायस्य नेति बोध्यं एतत्साध्यधातुसंज्ञघटकानामस्वादीनमपि क्रियात्वंतु स्वभा
वादोबोध्यं धातुरिति महासंज्ञाबाध्यस्याऽपि क्रियामात्रवाचकएवप्रवर्तनेवा भूतादयइत्यत्र वास राम॰ ५८
इयाइतिनृपायांतरं बोध्यं आपादयमाविवलायामिति धि ष सप्तमीतिभावः परसप्तमीत्वेपि

अर्धधातुकोपदेशो यदकारान्तमिति गोपायितेत्यत्र लोपो न स्यात् गोमयेतिवन्न सिध्येत पूर्वं क्तिन् एवा
पत्तेरित्याहुः कास्प्रत्ययादाम् अमन्त्रे लिटि धातुभ्य इति शेषः अकृञ्ज्वसीति नोक्तं भूत्र मामन्त्र पामासित्या
दौ व्याख्याने आम इत्यात् कास्यनेकाज्ग्रिति वार्त्तिके अमंत्रे इति न संबध्यते वस्येकाजादिति स्यः।
त्रस्याभाष्य प्रामा त्पादिति कश्चित् नन्वित्थं प्रत्ययग्रहणे मयनीयमिति स्यादेतत् अत्रमानाभा
वः भाष्ये तत्र कर्त्तव्यमित्यनुक्तेः अत एव वार्त्तिककृता अनेकाच इति वक्तव्यं चुलुंपाद्यर्थमिति
वोक्तं नत्वेकाज्व्यावृत्त्यर्थमित्युक्तं अत एवाचारे वगल्भेति वार्त्तिके धातुभिरेव रूपसिद्धिमा पो
क्त्वा वगल्भां चक्रे इत्यादौ कास्प्रत्ययादाम मंत्रे इत्याम् प्रत्ययोपपत्त्या स्यादित्युक्तं संगच्छते न
चावल्गिगल्भि घत इत्यादावाचारक्विवन्तादनुदात्ततः सनियम्ये ऽनामप्रत्ययानुत्पत्तिस्य स्प्रत्ययार्थ
मवगल्भक्लीबेति वार्त्तिकमावश्यकं भाष्यमात्रेण ततः स न एवानुपपत्तेः तत्रकारस्यानुव
धत्वेनानेकाचूपत्वाभावात् कास्यनेकाच इत्यनेन न सिद्धिः किंच भोत पूर्वकाज्झेर्हीत्वानत्रामिति
भाष्यतात्पर्यका स्यनेकाच इत्याम्प्रत्ययास्यादिति विवेदेतत् किंच इत्थं मामंस्थे वार्त्तिकमित्युक्ताव परत्र आहस
वं प्रतिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः एवं तर्हि अवगल्भाद्यनुक्रमणं न कार्यं चानुबंधनासद्भावामीति अ
वगल्भक्लीबहोडेतिभाष्योक्तं न चानुबंधासंज्ञनस्य पूर्वं मते प्यावश्यकत्वेन भोत पूर्विकानेकाच आ
मित्यर्थे मानाभावः न च धातुना मनेकार्थत्वादनुदात्तेत्वादाचाररूपे र्थे वल्गाभतः इत्यादि सिद्ध

त्वेनस्यवगल्भेति वार्त्तिकारंभसामर्थ्यात् भौतपूर्विकानेकान्तग्रहणमिति वाच्यं अत्रैव प्रकरणे स्था।
चारेवगल्भादिभ्यः आम्रिधानेनैव सिद्धे क्विब्विधानस्य वाविकल्पार्थत्वापत्तेः इद शाकुस्रस्थाम्रवैतेभ्या न
ख्यानुक्त प्रत्याख्यानकरणे त्वामासेत्यादिप्रयोगस्तेनैव प्रमाणाभावात् यदि त्वामकरणे आचारः
त्यधिकं कर्त्तव्यं भवति मम तु प्रमानाचारइत्यनेन रत्नैव निर्वाहः किं वाचारवृत्तिभ्य इत्यर्थलाभेपि अव
गल्भनादिकर्त्तृकाचारसरपाचारवृत्तिभ्य इत्यर्थोलाभ इत्युच्यते न दाशचारेर्थ्ये सर्वे इत्यनेन क्विपि
अवंगल्भतीत्यादिव्याख्यानवचनस्याप्रयोजकत्वे न भौतपूर्विकानेकान्तग्रहणमानाभावः न च स
र्वेषामितिपदिकेभ्य इत्यनेन क्विपि न प्राप्रयोगे इष्टापत्तिः तत्र कौडिन्यन्यायेनैव बाधितत्वेन तदप्रवृत्तेः
ना येन नाप्राप्तिन्यायेन तद्बाधकत्वाच्च सर्वग्रहणं तु अवगल्भेति वार्त्तिकाप्येत्य यावद्बुद्धिविषयत्वबो।
धनायेति न तदनुपपत्तिः वार्त्तिकेषु लाघवगौरवविचाराभावाच्च कर्त्त किं वन्तावगल्भादिभ्यो।
हत्वे तेभ्य आचारक्विब्नूनास्त्येव इत्यवनयाइति सत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात् तु अपि चेज्जादेश्चेति सू।
त्रे इयेव इत्यादौ गुणे कृते आमस्यादित्याशंक्योपदेशावचनान्नास्ति इति मित्युक्तं एवं च एतज्ज्ञानशावे।
भ्य आचारक्विपि इज्जादेशेस्त्येव अस्य प्रसक्तौ तस्य न्याय्यत्वाच्च प्रसक्तौ फलभेदापत्तेः मम तु न दो
षः न च कास्यनयादित्येसिद्धेः अतएवोपदेशावचनं प्रत्येकं क्वेरम्याव्ययत्वं वदता पठ्यते
भगवतानन्तु नामधातुभ्योपि वक्तव्यं इति न च कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति वार्त्तिका ह

रवारस्यात्तल्लाभः अन्यथानेकाच इत्येव ब्रूयात् ननु प्रत्ययशब्दान्नकुशब्दावरुद्धकास्युत्तर
भागेनं निवेशयेत् इति वाच्यं न हि कास्य नेकाच इति द्वंद्वः समाहारद्वंद्वे टत्वापत्ते अन्यत्र द्विव
नाद्यापत्तेः तस्मात्कासीति सप्तम्यंतेन त्रुटिन सूत्रेऽर्थः कास्य ग्रहणे च कास उपसंख्या
नमपि तु पदकमस्वारस्यात् किंचैव सूत्रकारस्याधिकलक्ष्याधिकलक्ष्यादर्शनेन कास्याद्यानव
तं एकाच्त्वप्रत्ययोन लक्ष्यविषयेऽप्यामू सन्नाज्ञानेऽपि मत्वकल्पने न मुनेरज्ञानद्वयकल्पनाप
त्तिरिति चेदत्राहुः यथास्थितसूत्रे प्रत्ययग्रहणमनेकाच्त्वप्रत्ययोनयरमेव तद्ग्रहणसा
मर्थ्यात् अन्यथाप्याममंत्रे इति सामान्यसूत्रं विधाय कासि प्रत्ययोपदेशिकधातोस्त्रे ।
त्का स एवेति नियमेनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः न चैकाच् प्रत्ययोन स्येव ग्रहणा
र्थमस्त्विति वाच्यं किंग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः गोपायां चकारेत्यापा
दय इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेश्च अनेकाच इति वक्तव्यमिति भाष्यस्यत्वयमर्थः ।
आमिति सामान्यविधिः कास्य ग्रहणं चैकाचो धातोस्त्रेत्का स इति सामान्यनियमपरतयैव
व्याख्येयमिति एवं च प्रत्ययग्रहणमपनयः स्यादेवं फलाभावात् एवं च स्यामासत्वादिरू
पाणि सूत्रस्वरसविरुद्धानि यदैकाच् त्वाति पदिके भ्यः आचारक्विपो मिधानमस्ति इत्यादेश्च
सूत्रस्य भाष्यं तु नोपदेशवचनपरं किंतु तिन्प्रयोगे मनुष्यव्यारव्येय इत्येवं परमिति न त

श्रा॰ पू॰ ति
६०
60

द्विरोधः यद्यान्तत्वत्वाख्यानप्रत्येष्वनन्तक इति पर्युदासाद्दोषे इत्यौकधातावेव तत्स्वरत्निरिति न तद्विरोधः
किं चात्मनेपदमात्र फलकत्वे किं पुरुकारस्येवानुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञया सिद्धे प्रत्येकमका
राणमनुबंधत्वस्यानुबंधानासंज्ञामीति भाष्यवक्तृवचनध्वनितस्य स्वीकरणं भोनपूर्विकानेका
न्तद्वारामर्थं सत्व प्रय यहणाय नयभाष्य समन इति वोधयति भोनपूर्विकानेकानेकात्वमादा
यामित्यत्रमानं तु इदमेव वार्तिकं न च तद्वान्निकमव गल्भतीत्यादिषु योगत्वात्स्व्यर्थे स्व एव गल्भादि
भ्यः कर्तरि किंवंतेभ्य आचारक्विपि तस्य दुर्वारत्वादिति यावद्वाधं साधु एवं चात्मनेपदानुबंधासंज्ञ
नार्थमिति भाष्यस्यामूर्विवपर इति शेषो वोध्यः यदि तु अनुबंधासंज्ञनार्थमित्यस्यानितिरिक्तो ।
ऽकारः परस्पेणश्लिष्टोनुनासिकः संबध्यते इत्यर्थः क्रियते तदा अनेकात्वाच्चरेवामसिद्ध इ
ति भूतपूर्वादप्यनेकाच्चइत्यापर्यकल्पनस्य न कश्चिदुपयोगः अत एव भाष्ये आत्मनेपदार्था
नुबंधार्थमित्येव नोक्तं किंतु नदासंज्ञनार्थमित्येतावत्पर्यन्तमुक्ते ध्वनितं चेदं कृसंधनयापइति
सूत्रे भाष्ये इति प्राहुः आर्धधातुकोपदेशा इति अनुदात्तोपदेशेति सूत्रात् एकदेश स्वरितत्वप्रतिज्ञया
पदेशा इत्यनुवर्त्य तद्युनिभावाः एतन्ते कोगुणवृद्धीत्यादेभाष्यादौ स्पष्टं तत्र कस्योपदेश इत्या राम
कांक्षायामुपस्थितत्वादार्धधातुक इत्येव विभक्तिविपरिणामेन संबध्यते तत्फलं तु पयादि । ६०

श्वः क्ङिति लोपो व्योरिति लोपाभावः यत्तु वध्यादित्यादौ अतो लोपस्तु आर्धधातुक इति
वत् लिङि लुङी नामपि विषयसप्तमीत्वांगीकारात्सिद्ध इति स्पष्टं भाष्यादौ आर्धधातुके
इति किं वव्रश्चः भ्रूणस्य त्रिपक्षे सप्तम्यन्तपद उपदेशेऽकारान्तान्ते गेन प्रत्ययपरत्वमाक्षिप्यते स
चोपस्थितत्वादार्धधातुकमेव नत्वादौ आर्धधातुके परे इति तत्फलं तु गणयतीत्यादौ प
रनिमित्तकत्वेन लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् ध्वन्यावा आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमीत्येवं परं।
लोपो व्योरिति सूत्रस्थ भाष्य कैयटादिकं तु प्रौढिवादः इत्याहुः अपरे तु विषयसप्तमीत्वेऽपि
परनिमित्तत्वात्स्थानिरित्याहुः घृणापूर्णो न च पूर्णोरूपपाद्यां चेत्येव दीर्घे सिद्धे दीर्घपाठो।
व्यर्थः अस्मात् क्विप् विसोभ्यामादौ न लोपेन तस्य परिगणितत्वेऽपि वा सिद्धत्वे न दीर्घस्यासिद्धत्वे नत्
५५ पूर्णगुणापन्नेः न लोपस्य बहिरंगासिद्धत्वेन तु न कृते तु गृहणानु पि दीर्घपाठसार्थक्यं सारिभाषा
ऽनित्यत्वज्ञापक इत्याहुः स्तुताविस्येवेति यद्यपि एच ङिः ईशो व पासत्यनित्यत्वयेऽस्य
पि वक्तुं शक्यं न व्यापि सं प्रदायानुरोधादेव मुक्तं स्तुतावेवापीति रन्निसेमुतमेवतत् प्रयोगस्तु
न चोवलेभेव णिङ्नीयणोपामिनि व्यवहारे विरूप्यते नत्रायप्रत्ययांतात् प्रत्ययादित्य प्रत्य
येऽपि व्यवहारमित्यर्थः इति दिक् स्तुतावनुवेध संति आर्धधातुक विषये आयादीनां वैकल्पि
कत्वेन तदभावे चारितार्थ्यमिति स्पष्टं चेदं भाष्ये परत्वो पूर्वं वत्सनेइति सूत्रे च हेस इति अ

नुनासिकस्येति दीर्घस्तु न संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् यत्तु किसाहचर्यात् सलादिर
पि कदेवेति क्ङि- न दीर्घ इति तन्न कृत एव क्विपो ग्रहणे बीजाभावात् नच सलादि किंसाहचर्ये
णाधातुविहित एव क्विपू एव गृह्यते सच कदेवेति तत्साहचर्यात् सलादि क्ङित कदेव गृह्य
ते इति वाच्यं आचारक्विमः ककारपकारयोर्वैयर्थ्यापत्तेः पकारमात्रानुबंधे नैव वेरपृक्तस्ये
त्यत्र विचरवास्यापि ग्रहणसंभवात् ककारमात्रानुबंधे तु दीर्घविधावस्येव ग्रहणापत्तिः
अत एव राजानतीति माघवा फदाहृतं संगच्छते गकते किं चैवं क्ङोरिति सूत्रस्यापि विनि
ष्ठप्रत्ययपत्तौ भाष्यादिग्रंथविरोधः तत्रापि न एव तदनुवृत्तेः अर्थाधिकारस्याचितत्वात्
कचित्तु क्विसाहचर्यात्क्ङि अजझलादि क्ङित गृह्यते क्ङोरित्यत्र तत्पात्राधिकारान्नदोषः कृत्व
नघायस्पूतिसूत्रस्थभाष्यरीत्याहलं तेभ्य आचारक्विपो ननु आचारक्विपो ग्रहणे विनफ
लं तत्र ककारोच्चारणं नृस्पर्षास्त्रप्रसिद्धत्वमस्येणेत्याहुः कामयते इति अनिगलक्षणात्वा
नोपधावृद्धिनिषेधः अयामंतेति णिलोपानिषेधे नैव सिद्धे पृथग्वचनं त्वपिलघपूर्वादित्यर्थे
प्रसक्तनयमनसूत्रगुणायो प्राप्नुतः णिलोपापवादोयं पश्चि अत्र ड प्रत्यय एवास्तु चडी ईयस्य
स्यानेड इत्येव वा पर्ये एवं च चकारो व्यर्थ इति तो परत्वादियङादिषु सकृद् इति प ह्लेस्या
निवद्भावे नास्मिन्नेपि लोपोनस्यादतआह एपल्लोपाविति कित्नंत मितिक्नितुङ्लेभः अय

त्ययादित्यनेनवाधान्नेति नु चेन्निरुपणे विषयः रुदमुपलक्षणं ज्ञीप्सतीत्यप्यवकाशः इडभावे
ऽकोऽजसिलिनिकित्वान्नमदित्पुनः प्रसंगस्याश्रीयतेनलद्दाणिलोपावार्निकमनात्वपूर्वकं अतएव
वसच्छ्युनीत्यत्र एयंतान्नु णोपरत्वाद्वृद्धिः वृद्धौ रुतायां लोपस्तत्रा ग्लो ध्यंगमिनिभा छेउ
क्तं वन सामर्थ्यादिति याकिंहीसतीत्यायमर्थे एस्त्रीत्येवदेत्नादौ षादौ चार्धधातुकद्वत्व
र्थः स्यादिति भावः आर्धधातुकमात्रमिति मात्रग्रहणं कार्त्स्न्ये अतएव णेर्णि च्यपि लोपो सि
द्धो भवति अन्यथा तस्य कौङित्यनत्वापेनन स्यादिति बोध्यं णौ चाङि णिचो लोपेना व्यवधानं वहु
तिपरत्वं चङि तु सामर्थ्याद्वा व्यवहितपरत्वं अतएव वृद्धः सुनक्तः ननु ह्रस्वस्य ह्रस्वकत्यो
पस्थितौ चङ्त्वस्यां गाव यकाचरुत्यंग विशेषणकस्य चङपराणि परत्वं विवदन्तां तत्रये
नना व्यवधानन्याये नैक वर्णव्यवधानमवाश्रयिष्यते ऽनेनाचकोऽलदित्यादौ नातिप्रसंगः
ति किमुपधाग्रहणेनेति चेन्न लोपः पिवते रित्यस्त्रस्यार्थमावश्यकस्य प्रतिपत्त्यर्थ
मिहैव करणात् ननु चङि परेऽत्येनाव लैव णौ लाभेणा वितिव्यर्थे श्रिद्रुप्रभृतीनां चङ्य
पधाया अन्न्वापा ह्रस्वभावित्वा अभावादिति चेन्न चङ्युपधाया ऋत्वे वार्थः स्यात् न
चफलाभावः लूइअर इत्यादावंतरंगमपि उपधावृगुणादिकं वाधित्वा वचनसामर्थ्यात्।
ह्रस्वेनालक्ष्मदित्यस्यैव फलत्वात् तथा चापीपचदित्यादौ ह्रस्वस्थापनार्थं न तु पदैरिनु

वचनसामर्थ्यान्न रधादिबाधापेहाप्यंगसूत्रनिर्दिष्टपरिभाषाया एव बाध उचितः किंच णि
लोपे कृते चङ्युपधाया ह्रस्वे स्थानिवत्वानिषेधान्नाग्लोपीप चूदित्यादौ दोषः रधादौ कृते च न न एवाली
लवदित्यादिसिद्धिः माभवानटिटदित्यादौ च रूपानिदेशापत्ताश्च यणान्न दोष इत्युच्यते यदि वा
भ्राजभासेत्यादौ च ङि-यः प्रत्ययलक्षणेन परनोंगस्योपधाया ह्रस्वः स्यार्थस्यावश्यकत्वे नार्थाधि
कारादत्रापि तत्स्थैवोवितिं अत एव नाग्लोपीति सार्थकमित्युच्यते तदा णिग्रहणं स्वार्थणाकृति
निर्देशार्थं वेति दिक् वक्त्रीहिरिति पररूपे सामर्थ्यादिति भावः तद्दिशेश्चेव णिरेव तन्न
ति अङ्गस्येत्यावर्तियोगसंज्ञानिमित्तमिति व्याख्यानान्न अवयवविमतोः सान्नात्यात्परत्र रूपे
सामर्थ्यादत्र अत एव श्रित्तुग्रन्थे नीनान सन्वद्भावः धिनितं चेद मत्रेव भाष्ये न त्वरेपल्लाघिति संनिपा
तात्रु श्यरश्निल घोरेवविशेषणमिति भाव अत एव रहकस्यात्र भवतिपत्र त्रगरल लघुनिचङ्य
र इत्युच्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परे इति भाष्ये संगच्छते चङ्परे पल्लघुनदभ्यासस्य व्यवहितमि
ति तदर्थः एवं चाचचकासदित्यादौ सन्वद्भावो न भवत्येव कौंदिदददित्यादौ च द्यौलघोरिति न दीर्घः
न चाचचकासदित्य चङ्परणिपरत्वं लघोरस्येव अनुवादे परिभाषानुपस्थितेरव्यवधानलाभात्
वर्द्धितिवाच्यं तस्यानित्यत्वात् तदभावश्चेति निरूपितमस्त्रोपानरत्वत्र अविलुणदित्यत्रात्स्वर
त्वेतित्वावायनार्थे न संयोगव्यवधाने प्रवृत्तिः त्वापनान्न दोषः अचित्यपादित्यत्रास सन्वद्भा

वः अत एव अत स्य इत्वरेति निष्ठायां काङ्क्ष वेत्येवं जानीमित्व मिति भाष्ये उक्तं न चात्र पक्षे न ग्लोपः इति वा
च्येऽत्र चक ष्यदित्यादौ अङ्गो पादः स्थानिवत्त्वेन लघोः ककाराकारस्य चङ्ग्रहणेन त्वत्त्वावात् लुघा
कारलुप्त परत्वेनाभ्यासः न चाभ्यासस्य नानादिष्टत्व चः पूर्वत्वं षाङ्खहित्वस्य द्विः प्रयोग इत्या उच्चार
णं क्रियामात्रभेदेनानादिष्टस्य चः पूर्वत्वात् तन्नेरिति वाच्यं अभ्यासस्य कार्ये न दुत्तर रवं डीयधात्व र
पवादेशस्य न त्वनिवं धक धात्व स्थानिवत्त्वेन त्वर्थस्याभ्यासस्या सवर्णेऽत्वस वर्णग्रहणेन ग्रा
क्रिया पितयाऽत्त तेः उच्चारणभेदेनादिष्टाद चः पूर्वत्वाभ्यासस्यैव बोधनाद्धानदोषः अमस्येति तदव
यो वद त्वर्थेः अत एवानन्तागमगरादि त्वपत्रत्वङ्गावापादनं भाष्ये कृते पनु कार्यकालपक्षे पूर्वा
भ्यासः इत्यादेरपमर्थः यत्राभ्यासपदे एवत्रैका चोधानो चे द्वे उच्चारणेन तयोः पूर्व इत्युपस्थितं भवती।
ति तत्राभ्यास पदोत्तरं या विभक्तिः सा पूर्वे शब्दोत्तरं कल्प्यते। पूर्वोभ्यासः इत्यत्र प्रथमा तु साधुत्वार्था
उपस्थित पदानां यथायोग्यमन्वयः एकाचो धातोरिति चांगेन समानाधिकरणं द्वे इत्यस्य। च विशे
ष्य मुच्चारणेऽन्वय अंगस्येति षष्ठी च कर्मणि कारकविभक्तिरेवन्याय्यत्वात् एवं चांगसंज्ञकैकाच।
धातुकर्मके ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वस्य संज्ञेति सूत्रार्थः एवं चैकाज्वेव प्रवृत्तिः इति माधवः तत
भाष्यविरोधात् किं चैव ह्रस्व हलादि शेषचुत्वादीन्यप्यनेकाच्त्वं न स्युः तस्मादत्र यथोद्देशपक्षा
श्रयणमेवोचितं कार्यकालपक्षेऽपि योगस्यैतिषु पच्चेति वेध्यं अभ्यास संज्ञैकवाक्यतयोपस्थि

ते

तथा तोरित्येनत्स्मात् हुच यात् एवं च भाष्यरीत्या अवचुकासदित्यादौ नेवसन्वत्त्वं औ एं नवदित्यत्र
भवत्येवेति तत्वं अथ वांगस्येति नेति चङ्परे ह्रस्व गे स्यांऽपि शेषवणत्वं गसंज्ञायाः प्रत्ययनिमि
त्तत्वेनैव णिच् प्रविष्टोऽपि लाभः तस्य प्रत्यये प्रोद्भूयर्तकानत्वादिति भावः अयं पक्षो भाष्य।
विरुद्धः औणिदददित्यादौ दीर्घापत्तिश्चात्र पक्षे च ङ्परे णौ पदं गं औणिददत् इति तदीयाभ्यासस्य ङ
मादाय णिलोपस्य स्थानिवत्वेन णिमादाय वालघपरत्वेति प्राप्तिः वस्तुतस्तु ङ परे णि वित्तु
पादानात्तत्र कौण्डिन्यन्यायेन तद्भिन्नलघोर्वकार्यित्वात् अत्र दीर्घोन एरनिष्टस्य तत्रानुपपत्तात
त्र कौण्डिन्यन्यायाप्रवृत्तिरस्त्येपोत्तमित्याहुः यत्तु मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति अमीमपत तासिद्ध
त्त्वेति याहशामभ्यासत्वं पेदं ऽनारभ्यास्येवात्रालिदेशः ननु कार्यं न च मीमादीनां सत्यभ्यासत्
पमस्ति लोपस्याभावो न त्वपमित्युक्तांगान्यत्वाद्धासिद्धमिति भाष्यप्रतीकमुपादाय मीमादी
नामंगानामभ्यासलोपो विहितः अयं त्वभ्यासो एषं नानामित्येकं व्याख्यानं कृत्वा अन्ये तु चङ्
रे णौ पदंगं तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते णौ मीदीन्यंगानि तस्मादंगान्यत्वादित्यस्याय
मर्थः येषामंगानामच इस्वादिर्विधीयते तस्यात्र यगुणाल्लोपः नत्विसादिरहितानाममीमपदि
त्यादौ धातोः सन्वद्भावाभावात् अभ्यासस्य ग्रहणमनेन सन्वत्वमिति केपरेषु क्षेतस्यानुनात्र तात्य
येऽग्नस्याभ्यासह्रस्वत्वं गं किनि त्वपितं यास्ते चङ्कि त्वयि तं वा न त्वोपस्थितत्वान्यायात् न्यायाद्धणिनि तु

पित्वमेव गृह्यते इत्येवं परतया पूर्वभाष्याविरोधेन योजयितुं शक्यत्वात् इति बोध्यं सन्यतः अतः
किं पापच्यतेः सनः पापचिषतेन च सनि योऽभ्यासः तन्निमित्ताभ्यासः इति व्याख्याने नात्र दोषः सनि
इत्यस्य विधेयान्वये संभवति व्यवधानात् तथा योगात् गुणेनाच परत्वादित्यादिति न्यायात् न
हि कार्यिणि न्यायेन प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेश्च न चैवं सनि लिटो प्रेरित्यस्य सनि लिण्णि मित्ताभ्या
सस्येति व्याख्यानं मूलेकृतं माधवादिसंमतं चेति मूल मनोरमयोः स्पष्टं अन्यथा यङ् लुगंतात्से
नि कुत्वं स्यात् तदनेन विरुध्यते पूर्वोक्तन्यायेन निगीषनीति इत्यत्रापि कुत्वानापत्तेः द्वितीयान्त
वधिकजिगीसित्यस्य द्वित्वेन सनो द्वित्वं प्रतिकार्यित्वेन निमित्तत्वायोगादितिवाच्यं तत्र सनः शब्दे
न तदंतलक्षणया तदंतत्वप्रयुक्ताभ्यासस्येत्यर्थे इत्याशयात् वस्तुतस्तु अत्राप्येवं वक्तुं युक्तं
षष्ठ्यर्थे च सप्तमी सत्सप्तमी वा इदं च स्तौतिण्योरिति सूत्रे कैयटस्पष्टं अत एवादेताभ्यासस्या
भ्यासावयवा कारस्य वेत्यमिति दीर्घो कित इति सूत्रस्य पक्षयोर्न फलभेदाः अन्यथा चकरी
त्यादिभ्यः सनीत्वभावाभावाभ्यां महान्विशेषः स्यात् किं च भवदुक्तार्थे भ्यासस्य सनपरत्वाभावे
पिपक्षतीत्यादावित्वं न स्यात् सूत्रे तु प्रतीषिषतीत्यादौ चरितार्थे न परकरणं तु स्पष्टार्थमेव अ
तएव दध्यानादिभ्यः आचारक्विवंतेभ्यः सनीत्वं न भवत्येव भाष्यस्वरसात् किं च प्रतीत्यादि सिद्धये
तलक्षकौण्डिन्यन्यायेमा नित्यत्वेनापरत्वेन च नहि कार्यीति न्यायस्यापि सप्येव प्रवृत्तिर्वक्तुं

प्रा॰शो॰वि॰
६७
64

प्राक्तनगुणमपिगुणःकृतात्मसंस्कारइतिन्यायेनकश्चित्परस्यान्वयस्वीकारात्तन्न्यायःदीर्घा
लघोः लघोरित्यभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः ननु सामानाधिकरण्येनाऽसंभवात् न ह्यङ्गत्वमु
दायस्य लघुसंज्ञास्ति ह्रस्वं लघ्विति सूत्रितत्वात् एवं निर्दिष्टस्थानिकत्वादवश्यमितिलिङ्गाभावाद्लो
प्यस्येति च न प्रवर्तते वस्तुतो लघुनोऽभ्यासस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः स एव चः अचश्चेत्युप
पस्थितावच्त्वेनापि लघ्वेव अन्त्यस्य त्यस्य प्रवृत्त्या चेष्टसिद्धिः लघुनीत्याद्यनुवर्तनेन दाह्
सर्वज्ञावविषये इति अत्र हलादेर्लघोरभ्यासस्येति व्याख्यानं केषांचिन्निर्मूलं निष्फलं औरिद्वदा
दित्याद्योऽचद्वयपरतापत्ते परलघुपरत्वाभावेनाऽऽन्तरभावान्न लघोः किं अविशेषणात् संज्ञायाः कालत्वा
दिति अस्याप्यायः ह्रस्वमेवोक्तः ननु पूर्वाभ्यासद्व्यधिकारादेकाचोधातोर्ये द्वे उच्चारणे न घोः पूर्वा
भ्यासपदप्राकरण्यत्यर्थात्परं तेऽभ्यासपदेनैव परार्थस्यैवोपस्थितेऽर्थे द्विप्रोक्तेऽपि प्राप्तुमार्थेलाभः
सुलभ एवेति चेन्न अभ्यासपदेनोच्चारणरूपार्थोपस्थितावाप्युच्चारणपदाभावात्प्रयोगाभावेनां
गस्यैतस्य कर्मप्रत्ययेनतत्संभवेन प्रागुक्तार्थालाभात् धातोरित्यवयवषष्ठ्यंतानुवर्तनाच्चाऽ
तु भ्यासपदस्य संज्ञा शब्दत्वात्कृतत्वकृत्यर्थे क्रियायाः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठीविधानाच्च न तन्निरूपित
कारकषष्ठीत्वमंगस्येत्यादेरिति निर्दिक वस्तुतः इति एतद्वीजमप्युक्तं उर्ल्लोदीर्घ इति स्यादित्यप
कृष्यते सर्वज्ञावस्त्व त्रनोपपद्यतेऽणो वृत्तस्य स्थानित्वे ननु शब्द हित्वे सत्यभ्यासे ऽवर्णाभा राम
६७

गौभावात् सत्वादिति कार्यातिदेशोपि सत्वे कल्पप्रयुक्तप्राप्तिमात्रेणैव चरितार्थः स्यादिति देशस्य नि
मित्तद्वयवैकल्यप्रयुक्तप्राप्तभाषणे व्यापाराभावात् अर्थापत्त्यापि तत्र येशाराक्षिविप्रकृते
रापुगागम इति मते इदं चापुडागमइति भाष्योक्तं पक्षांतरे तु छत्वे नैव न भाष्यमित्यनेयाप्वेसंग
एव केचित्तु भाष्योक्तपक्षाणकलाभेदापुक्तत्वे विसंज्ञापूर्वेकविधेरनित्यत्वमित्याश्रित्यकृ
त्वाभावमाहुः मूले नतु माधवाद्यनुरोधेन वोध्यं न स्यादिति न स्यादेवेत्यर्थः व्यवस्थयेति स्वो
क्तपक्षांतरेणेत्यर्थः केचिदनैवेति एतत्पक्षनिष्कर्षस्य प्रागेवोक्तः अगितान्नितामिति पक्कामि
प्रवृत्तीनामित्यर्थः नहि इत्संज्ञानां लोपाणि वृत्तीनते इति भावः सायान् सत्यादिति ननु
जनसनखनामिति सूत्रे भाष्यप्रामाण्यात् सनोतेरेव ग्रहणमिति नित्यमपने एवं वा कोपि का।
राद्यत्रापि न स्येवानुवृत्तिरिति अत्रान्तविकल्पो नुचितः तथाहि सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं +
विप्रतिषेधेनेति वार्तिकव्याख्यावसरे भाष्ये सनोतेर्ग्रहणस्य कोपावकाशः सनिचयेविभाषाविभा
षा चेति भाष्ये उक्तं उदिनु खनसाइत्यर्थे लोदिन स्नानादिकस्यैव ग्रहणौचित्यादेतिचेन्न सच्चाते
विप्रतिषिधविचारे तथोक्तावप्यस्याग्रहणे मानाभावात् न चात्र स्यावकाशोन्यजननादय इ
त्युपक्रमस्य भाष्यं विरुध्यते गौवाधिके सन् ग्रहणस्यावकाशलाभेन जननादिपर्यंतधावन्नवी
ज्ञानापत्तेरिति वाच्यं अन्यपोर्जे तु खनोह्येपोरेव सत्वेन जननादय इतिवकुर्वचनस्या संगत्येन स

न मा दायेव नत्संगते वीच्याविने न ग्रहणस्यापि भाष्यसमतत्वात् सनिवेति चेन भौवादिकस
न धातोरेव का श्रास्तापदकत्वाच्च श्राधिकरणस्य तु साहचर्येण विनिगमनाविरहेण भ्वादिगृह
णस्यापि सुवचत्वाच्च तनिनितत्वेन साहचर्येण निरनुबंधकपरिभाषया च हो न्यादिकौ दै
वादिकौ द्वावपि गृह्येते एवं ज्ञनिवध्योरितिसूत्रेपीतिदिककौ विलुम्राङोपीनिवत् निर्देशात
न्ने ध्य गुरु निर्देशेनाकारस्य विवक्षितत्वाद्युगादावेवास्य प्रवृत्तिर्न तु या स्तुडा विती दंचेत्त्व
मेवेत्याहुः न च स्मृचः परस्मिन्निति सूत्र शेषऽन्तरिति प्रापांस्वजन्त्पा प्राप्तमित्यादौ षण्णिमे
विभाषेवित्यातं प्राप्नो निभाष्य विरोधापत्तेः वाश्राप्राभ्र म्नुचलने भ्वादिर्न्वेलादिवत्तुम
नोरमायां फणादिरित्यपि क्वचित्पठ्यते सोपपाठः श्रनणवाजन्य मुत्र सामितिश्च मुग्र
हणं चरितार्थमू वस्तुन फणादिष्वेव श्रमुत्रसिं च पठित्वा फणां च नवानामिति सूत्रे वि
धापत्वान्न श्रुति सूत्रे श्र मुत्रसि ग्रहणं न कार्यं न च दिवा घोरेत्वाभ्यालोपानापत्तिः वश्रमन्तु।
रित्यादेरि ष त्वेने घापत्तेरिति वदंति तन्न ननायेदमुक्तमिति वोध्यं रूपं चान वस्थानाच्चेश्च
श्रमिन्नक मित्रसीनां दिवादिवादित्वात् श्रपनिप्राप्तेश्श विभाषेति तत्रत्याप्राप्ताविभाषेति वोध्यं
एवं च प्राप्त विभाषैपाभावमात्रेतात्पर्येण पठुः लुकि गणनिर्दिष्टत्वात् श्र प च एते न त्रसेर्दि।
वादिपाठफलं चिंत्यं श्रमेश्वसिसाहचर्यात्तु भ्वादेरेव ग्रहणमित्यपास्तं विकल्पस्य सत्वेन

साहचर्याच्छ्यणो फलाभावात् शितीति नियमस्तु इषुगमियमामिति सूत्रे इष्यतीशास्तोर्व्यावृत्त्य-
र्थे क्रमः स्यात् चीसतो चीत्यनुवर्त्य इषे श्रुकृत्वम् हलीति वार्त्तिकं भगवता प्रसारयते एवं वाचीत्य-
स्य संबंधात् प्राप्ये वानेन दीर्घो न तु श्यनीति तन्त्रगमि साहचर्येणाकाराविकरणस्यैवेषे ग्र-
हणेन सिद्धेः चीत्यानुवृत्तेरनुपयोगात् वार्त्तिकमतेऽनुवृत्त्यभावेन क्रम्योः फलभेदायत्वा
मण्डूकप्लुत्यामध्येऽसंबंधस्यैव पुनरुक्तत्वात् किं च प्रथमोपस्थितत्वात् क्रमः परस्मैपदेष्विष्यत्रैवा
हलीति वार्त्तिकोपन्यासस्सर्वं चीत्यनुवृत्त्या तत्स्त्यात्येन स्वचकर्तृत्वेन उपस्थितिस्सूत्रप्र
वृत्करणेन मंडूकप्लुतेन बोधनात् एवं च पानुपाठे इषुगमीति सूत्रे वकेषांचिदुक्तिस्त्या।
चेत्यार्थेः तीव्रस्य हृत्यत्राधियप्यास्यतोपयोगत्वप्यावस्यते पदविष्ठिवुक्लम्वाचमिति सिद्धः
क्लमः शमादौ पाठः श्यन्येवामेव दीर्घ इति नियमार्थः तेन क्लमेः श्यपनि न दीर्घः न च न स
र्वेषां विदीर्घः सिद्धो येन श्यन्येवामेवेति नियमः स्यात् किं च क्लमेः शमादौ पाठस्य पिनुग्रण
र्थेन याचारिताप्यर्थेमिति वाच्यं वक्ष्यइति वहुवचवत् शमामिति वहुवचनेनाद्यर्थे लाभे सि
द्धेऽष्टानामित्युक्तिः प्रत्येकं व्यापारबोधनार्थः तेन श्यनि क्लमएवेति नियमः सुलभः।
अन्येषां शमादीनां तु विकल्पार्थे किं च क्लमिमिंमेदेरनन्तरं पठित्वा शमां सप्तानामित्येव सि
द्धेऽष्टानामित्युक्तिः प्रत्येकं क्लमावपि व्यापारबोधनार्था तेन नियमः अतिदपि च ग्रष्टाना

धा॰ प्रो॰ ति
६९

मित्यस्य ग्रहणाभावे मध्यन्नेरेषां ग्रहणापत्तेः वत्करणं तु नास्ति अपूर्वकरणेन पदलाघ।
वाभावात् अत एव ज्ञतेत्यादयः फणां चेत्यत्र षट् संज्ञानामिति चरितार्थं पनेनेकिं चेत्यादिम
पास्तं सप्तानामित्युक्तौ लाघवाभावात्त्वेति दिक् क्रामित्विति उक्तो मेत्यत्र ह्रल्लु किंदीर्घ स्तु दीर्घ
स्तु भवत्येव क्रम इति सूत्रेण वृत्तांगस्योपस्थित क्रमविशेषणस्योपस्थितत्वात् शित्रि सूचिनस्यैव
ग्रहणात् ह्रल्लुक्यपि तन्निरूपितांगस्य कार्याभावे ननु लुमतेत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्यापत्ति न्याये
न लुमतालुप्ते प्रत्यये परं गेनस्य कार्यं प्रतिनिषेधप्रवृत्तेः स्तु क्रमोरग्न आत्मनेपदनिमित्त इति
भावप्रधानो निर्देशः प्रसज्यप्रतिषेधाश्चायं स्तु क्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वाभावश्चेत्यासत्या
त्ताभ्यामेव परस्य वलादेराधेधातुकस्येट् इति वाच्योर्थः उदात्तत्वादिरिट् सिद्धे नियमश्चायं त्वा
ह्रस्वश्चैवेति स्तु क्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वाभावे एवेत्यर्थः अत एव स्तु क्रमोरिति षष्ठी
संगच्छते प्रस्तुतेत्यादौ तु अक्रकः कितीति निषेध एव भवति पुरस्तात् प्रतिषेधकांडारंभ।
सामर्थ्यात् निमित्तं चाक्रफलोपहितं न योग्यतामात्रेण तेन प्रस्नवितेत्यादाविडागमो भव
त्येव प्रक्रंतेत्यादिसिध्यर्थं हि क्रमेः कर्त्रर्थात्मनेपदविषयादिति वचनमेव कार्यमिति कैयटे
स्यऽभाष्ये च आत्मनेपदेत्यस्य स्तु क्रमि विशेषणत्वात् प्रस्नावित्रीयते प्रचिक्रमिषपत राम
इत्यादौ न दोषः वरूः णीचोरात्मनेपदनिमित्तेत्वेपि स्तु क्रमोस्तन्निमित्तत्वाभावात् प्रचिक्र ६९६

दिव्याख्यातं निमित्तत्वं च न हृदेदेव फलोपहितं निवेश्यं तेन विवक्षितेत्यत्र तत्त्वेते न दोषः
यद्यप्यत्र भाष्ये वृत्तादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् भवतीति व्याख्यामित्युक्तं वृत्ता
दिसंबंधिनः सादेरार्धधातुकस्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वक्तव्य इत्यर्थः न चैवं
विवृत्सित्रीयत ऽइत्यत्र दोषः नवेड् इति नियमेनानंतरस्य पदत्वाभावात् इति वाच्यं पूर्वमा
दित्यदोषात् समानपदशब्देनात्रारवं इमे गृह्यते व्याख्यानात् न व्यानि स्मास्तु क्रमोरि।
तिसूत्रस्य वार्त्तिकसमानकारवचकरणेन तत्रस्याख्यानरीत्यैतत्सन्याख्यानस्यापि भाष्ये
ध्वनितत्वेन न क्षतिः एवं च विवृत्सेत्यत्र हेत्वेकापि न दोषः परस्मैपदे परे इत्यर्थेतु न सिध्येत्
न च प्रत्ययलक्षणेन तत्परत्वं न लुमतेति निषेधात् यद्यपि अंगस्येत्यनुवृत्तस्यार्धधातुक
स्येत्यादौ अंगनिमित्तस्येत्यर्थस्य स्फुटत्वेन वृतादिभ्यः परस्य अंगनिमित्तस्य सादेरार्धधा
तुकस्येत्यर्थात् वृद्धि निरूपितांगसंज्ञकस्यात्रोदेश्यकोटौ प्रवेशाभावेन लुमतेत्यस्य न प्रा।
प्तिः अत एव भाष्ये वृतादिप्रतिषेधे परस्मैपदेषु चेत् कृत्युपसंख्यानमित्ययोक्तं न तु हेत्वेकी
त्यपि तथापि लक्षणापक्षे दोषः शंकैव नेत्येतदाभिप्रायेण प्रयोजनत्वमुक्तं यद्वा प्रत्ययेपर
तः पूर्वस्य कार्ये सत्वात् प्रत्ययाक्षिप्तांगस्योद्देश्यत्वाच्च परिभूत प्रत्ययश्रवणे नांगस्य तदं
शोऽस्थितां कांक्षत्वे न तथैवान्वयस्य युक्तत्वाच्चास्त्येव निषेधप्राप्तिः भाष्ये तु कृतीत्यु

धा॰वृ॰ति
१६
76

पलक्षणमितिवोध्यं तदेतदाह तङानयोरभावे इति तङानयोर्निमित्तत्वाभावे इत्यर्थः इदं
च यङ्लुकि न प्रवर्त्तते गणनिर्दिष्टत्वात् तेन नत्रेडेववृहज्झ इति साहचर्यात्तदनवत्पाकाता।
सिचेत्यस्यापि कृपेर्यङ्लुक्यप्रवर्त्तिन अनवतासिवत्क्लृप इति एत्र सूत्रस्यं क्लृपिग्रहणप्र
त्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते एवं गमेरिडिति सूत्रेपि वोध्यं असिचीति नुनानुवर्त्तते अस्वरित
त्वात् स्वरिताभावान्न च गमेर्यङ्लुकि सिचि इडभावार्थं तत्र प्रकृतो प्रवृत्तकार्यस्यैव यङ्लु।
कि प्रवृत्त्यङ्गीकारात् आर्धधातुकस्येडित्यस्य ड्वीरत्वाच्च न चासिचीत्येतत्सामर्थ्यात्तस्यापि
बाध: पूर्वसूत्रे चारितार्थ्यात् इति दिक् अंतरंगमपीड् सकारादिविशेषापेक्षत्वादात्मने
पदेनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वात्तन्निषेधस्य वहिरंगत्वं च तद्ग्रहणसामर्थ्यादित्तिनेनदि +
सर्वेषु प्रत्येकं निषेधव्यापारो ध्वन्यते अन्यथा तत्र ज्झ इत्येतावतैव सिद्धौ न हे पर्थ्यस्य प्रश्ने
व त्वकरणेन घत्तादिसमासैरिव वृत्तादिसमासैरपि वोधयितुं शक्यत्वात् अत एव वृज्झः
स्यसनोरिति सूत्रे संगच्छते नवृज्झ इति वचनं तु येन तु येन नाप्राप्तिन्यायेन न्यायेनार्धधा
तुकलक्षणेड्वाधेन च चरितार्थं कृपेश्च तु नासिचेति सूत्रारंभसामर्थ्याद्दैव विकल्पो नेति
सूत्रापाय: वस्तुतः न स्वतन्त्र्ये इति व्याख्येयं नवृज्झ इत्यत्रेड्दिह्यानुवर्त्तने नेटानड्नेटाने
त्यर्थं सामर्थ्याद् दहिलक्षणस्यापि बाधसिद्धेः अत एव वेडिति वर्तमाने गमेरिडित्यत्रे। राम॰
१६

ड्ग्रहणं चरितार्थं निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायाच्च एवं च तासि चेति सूत्रे कृपः स्यपि न
कार्यं न च वृत्तादिष्विति व्याप्तिः परस्मैपदाभावात् आत्मनेपदनिमित्तत्वाच्च न च तासि चेत्या
पि व्यर्थं न वृद्भ्य इत्यत्र स्य इति निरन्याता स्यपि सिद्धेः वृत्तादिष्विति प्रसंगस्तु परस्मैपदत्यनु
वृत्त्यैव निराकार्य इति वाच्यं क्वचिद्दोषापत्तेः वृच परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्त्या निस्तारः तस्या
वित्यत्र सिते न्यायानुरोधे नात्मनेपदनिमित्तत्वाभावोऽपि लक्षणत्वानुद्धनितं चेदं भाष्यकैट
योः सूत्रमष्टग्राम् अप्राप्तिः विति पर्युदासादिति प्रसज्यप्रतिषेधे समर्थसमासवाक्य
भेदयोरपत्तिरिति भावः स्पष्टं चेदं भाष्यकैटयोः कृपूश्रस्य ल्कारोपधत्वं कृतो न कृतमि
ति निरूपितं पचिमषीति सूत्रे उ इति च्छेद इति स्पष्टं चेदं प्रत्याहाराह्निके भाष्ये तद्धे निरू
पेति पदमित्यर्थः सूत्रमित्यन्ये आवृत्तिफलं च वाक्यभेदः रेफसदृशा इति वर्णैकदेशानां
वर्णग्रहणेनाग्रहणात् एवं च कृपे रो ल इत्यर्वाचीनपाठः प्रामादिक इति बोध्यं तङानयो
रभाव इति तन्निमित्तत्वाभाव इत्यर्थः लुङ्सीहेति लिङ्सिचाविति कित्त्वान्न गुणः वृदिति व
तेः कर्तरि क्विप् पिपतिषतेति अतिदेशाद्येफलं तु वि डिदिट्स्य बुः न्विवरेत्यन्तरं घटादयः षित
इत्युक्ते स्नावनामेव षित्वमिति भावः घटचेष्टायां ये धातवो न्यत्राधीता इह पठ्यन्ते तेषामर्थ
नियमः अन्यथा षापूर्विकरणानां घटादिपाठादेव सिद्धौ ध्वनशब्दे इत्यादेर्वीहिर्भूत न

पाञ्चोनि
११

77

पाठस्यैवैयर्थ्यापत्तिः एतेन धातुपाठेऽर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादिदं चिंत्यमित्यपास्तं अ
न्यत्र तथात्वे पात्रनियमार्थत्वात् तत्र येनाविकरणा अनूद्यंते तेषां निवृत्तिभावे तन्न ग्रहणं प्रयु
क्तावेव विकरणांतरेष्वादिस्था एवानूद्यंते स्वतंत्रा पठ्यंते तेषां तदभावे श्यावेति वोध्यं ये
त्विहैव पठ्यंते तेषामुपसर्गादिना र्थांतरपरत्वेपि मित्वमस्त्येवत्र अर्थनिर्देशस्य क्रियापावा
चित्ववोधार्थत्वाच्चारितार्थ्यादिति माधवादयः तद्धय सत्रारु विघटयतीति ननस्येति पदाभि
तदनुवादेप्याशोकिता स्थलेन सत्तिः अर्थभेदात् तथापि चेष्टयतीत्यर्थे घटनीत्यादौ
मित्वे न स्यादिति शांकायां नान्ये मितः इति अस्य तु णिज्ञिन्यः चिति स्मरत्यामित्या
देर्विशेषापेक्षतापावदप्रमाणत्वात् अत एवापि त्वार्थे चुरादेरनुवादः इत्यपास्तं हलादिः
शेषापवादः इति यस्यानिक हलादिः शेषापवाद इत्यर्थः न चात्मा सविकारे वाधवा
धकभावाभावस्यदीर्घो किन इति सूत्रे ज्ञापितत्वेनेदमसंगतं अजीगणदित्यादौ हला
दि शेषे ईत्वस्य ज्ञाप्यार्थप्रयोजनत्वेनउपन्यासात् यस्यापि विकारग्रहणेन ग्रहणात्
एवं च यकारस्यैव संप्रसारणं निरिति वाच्यं विप्रभ्यासस्येत्यनंतरं व्यथ इति वक्तव्ये प्रक
रणांतरे पाठे न मह्रूकप्लुत्याहलादिः शेषः इत्यनुवर्त्ये तद्विषयेऽस्य प्रवृत्तेर्वोधनेनातः
संप्रसारणं तदाश्रयं च बलवदिति न उभयेषां ग्रहणेनैव यथाप्यान्यात्लिट्यभ्यासस्येति

राम
११

स्त्रे भाष्ये एव वृत्याख्यातमिति नत्रुपन्यासः केषांचिदयुक्त एवेत्याहुः मित्व सामर्थ्यादिति ।
गुरोश्च हल इत्येवाङ्‌ सिद्धे षित्वार्थं पाठ इति न शंक्यमिति भावः अत्र त्वं जीति एवं नात्रेत्थि
ति नस्य लुक् हलां जे हलांजमिति एवं नादाभीहलोणा मुलूक्षि पासमभिहारे द्वित्वे त्रित्वदा
आदित्वमात्मने पदमात्र फलकं रूप्यमत्व रेतिनिष्ठायामिटावैकल्पिकत्वादिति हरदत्तः
आदित्व रूप्यमत्व रेतास्य भावादिकर्मणोर्निष्ठायामप्रवृत्तिज्ञापनार्थं एवं च विभाषा भा
वादिकर्मणोरित्येतदर्थमपि न दित्यन्ये उन्नसष्टानुबंध इति उकारे अकार इ च्चारणार्थ इ
ति भावः न चोन्नस्पष्टानुबंधत्वादन्य एवास्तु लाघवार्थेन पासत्वे नाप्रयोजकत्वात्
परस्मैपदमिति न चैतदर्थं पाठस्यैवारितार्थ्येऽर्थे विशेषे नियमो न स्यात् विजातीयार्थ
पाठात् न चात्रैव परस्मैपदमित्यर्थे तत्र विनिगमनाविरहात् घटादिषु पाठवैयर्थ्याप
त्तेरिति भावः भाष्यकृतानाटीति अन्तर्ह्णो येनेति वर्तनीयांतं निपात्यते इति न च नत्रका
र्येति घञंतमेव श्रूयते पूर्वोत्तरसाहचर्येण धातुनिर्देशस्यैवोचितत्वात् स्पष्टं चेदं वृत्तौ
न च धातुपाठे ह्रस्वोच्चारणे वैयर्थ्यं दीर्घेणोच्चारभावे चारितार्थ्यात् न चात्र पाठवैयर्थ्यम
तस्याहु दूमित्वमिति निपातनं च चिरस्समुन्नतिरिति क्तविषये चरितार्थमिति भावः उ
दित्कारसामर्थ्यादिति विशिष्यार्थो नोच्यते इत्युक्त्याऽनेकार्थत्वान्नियमस्य वक्तुम तम:

शक्यत्वेन तद्वैयर्थ्यमिति भावः न च पूर्वं पठितवनषणसंभक्तावित्यस्यानुवादाभावार्थमु
दित्करणमिति वाच्यं पूर्वोक्तरीत्याऽर्थनियमासंभवेन तत्रैव पाठस्य वैयर्थ्यापत्त्या तदनुवा
दासंभवात् उदित्त्वफलं तु णिभावबोधं न च सामान्यक्रियावाचकत्व एवमित्वं न विशेष
वाचकत्वे इत्येवं नियमः सुलभः इति वाच्यं अनेकार्थत्वादिति पक्षेऽस्यार्थान्तर्भावेण न
स्पष्टवल्लत्तया तत्पक्षे न स्य दुर्लभत्वात् इति आहुः अपरे तु पूर्वं पाठस्यैव मपि वैयर्थ्य।
मेव अनेनैव वनतीत्यादिसिद्धेः तस्मात्पूर्वपठितस्य लानादिकस्य चानुवाद एवायं
उदित्करणं तु नस्यैव वैकल्पिकोदित्वबोधनार्थं तत्सामर्थ्याच्च निष्ठायां यस्य भावेत्य
स्याप्रवृत्तिरपीत्याहुः वि[redacted]कल्पोवत्यपने इति श्रावस्त्रावनुवमावेत्यनेनेऽति
भावः दरतीत्यादीति क्र्यादेरनुवाद इति मते तु णिज्भावेऽप्यप्रत्यये दृष्णादि इति भावः
केचित्तु अयं दिवादावपीति कौलिकां तप्रकरणे अन्यभ्योपि दृश्यते इति सूत्रस्य भा
ष्यस्वरस इति तस्याप्यनुवाद इत्याहुः माधव इति तस्यायं भावः सूत्रे दीर्घोन्त पाठ एवा।
विगीतः किं च कुर्वतस्याप्यभ्युपगमे मृदुद्राभिति दृष्णा ते वैकल्पिकह्रस्वविधानं
व्यर्थं स्यात् धातुरूपेन दडकतुर्देदरन्तु रूपद्वयसिद्धेः न चार्थभेदः धातूनामनेका राम ७८
र्थत्वादिति परिभाषाभ्यामिति परिभाषयोः परस्परविरोधे उभयोरपि अप्रवृत्तिः

अवधारणे एवापरित्यागेन समुच्चयो वेति बोध्यं क्रमास्त्यागम येत्यत्र नु परिभाषारूप
स्यापि याने इत्यत्राविरोधसंभवान्न यादृच्छयेनेन स्म मन्यते: यामात्र गृहणं मारणेति ।
मारणार्थे संपूर्वकस्यैव प्रयोग इति पुरुषकारे उक्तं माधवस्तु लिङ्‌ ग्रामस्तत्त्वमालोचने
इत्यस्य त्वेन रूपं आलोचनं च चाक्षुषमेव ज्ञाने यथा पार्थ आनालोचने इत्यादौ न स्या
दृष्टत्वादिति तद्भावः ज्ञापनमात्रमिति आघघ्रु डि-न्निस्वत्रे ङी मयामान इति प्रयोगादि
ति भावः बोधयितुमिष्ट इति रित्तदर्थः माधवमते ऽस्योपपत्तिमाह तपमिद्धेनितत्याच माध
वमते बोधने धातुभेदन रूपद्वयमिति भावः कथमिति माधवान्यमते आक्षेप तद्वनय
त्राह माधवेति कंपने चलिरिति कंपनार्थे चल धातुर्भिदित्यर्थः एवमन्यत्रापि बोध्यं
स्वार्थे णिजभावे इति आघघाढेतिवैकल्पिकत्वादित्यर्थः हेतुमण्णो नान्येमितो ऽत्ता वि
त्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः स्वार्थे णिचैवेति नान्ये मित इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः ज्ञिकामि
ति तां ज्ञापयतीत्यर्थः ज्ञिकयेति तया पदार्थोत्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः लड इति शत्रुमि
मिति उन्मयानीत्यर्थः दधीति ज्ञिकात्यापारे णलेटीत्यर्थः केचित्तु आघस्य गौण्यनी ल
त्यर्थः द्वितीयस्य विलोऽपनीत्यर्थः इत्याहुः दैवादिकस्येति न चेदित्वं व्यर्थं दैवादिक
स्यैवानुवाद इत्यर्थं तन्त्रत्वात यङ्‌लुगंतास्मिचिमित्वाभावार्थं मन्त्रवेधनिर्देश इत्याहुः

मित्संज्ञा इत्यर्थ इति अन्ये नदेशोपमित्यपरे मित्त्वं चेति मित्यनुवर्तनं षष्ठ्यन्तरोपात्
भावप्रधानमिति भावः प्राप्तेति ज्वलादीनां पूर्वं पाठान्नूनमोऽमन्तत्वाच्चेति भावः य
जं तान्तत्करोतीति आचष्ट इत्यर्थे णिकारकपूर्वत्वाभावान्न ह्रस्वगादि तत्पूर्वत्वे
तु मघेनोन्नमयतीत्यवेति बोध्यं टेर्लोपे टिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वान्नमितां ह्रस्व इ
ति भावः एतेन संपदादित्वाज्ञावे क्विपि अनुनासिकस्येति दीर्घे णौ प्रयोगसिद्धिरित्य
पास्तं एकाच्त्वे न टिलोपाभावेपि एकदेशविकृतन्यायेन मित्त्वाद्ध्रस्वस्य दुर्वारत्वात्
इत्याहुः कथं संज्ञेति घञन्तात्णिच्यपि नोदात्तोपदेशस्येति निषेधात् वृद्धिर्दुर्लभेति
प्रश्नः प्राप्तेति कन्योः पूर्वं पाठान्नूवमोऽमन्तत्वादिति भावः यमो वेति परिवेषणं भो
जनानुकूलं पात्रेऽन्नस्थापनादिरूपो व्यापार इति बोध्यं नियमवचकव्रूरादिति न च मन्तु
पूनोपेटेरित्यस्य प्राप्तौ वृद्धौ युगागमः शंक्यः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन वृद्ध्यभा
वात् अत एव समर्थसमर्थ्यसूत्रे स्वारपि व्यमिति प्रयोगः संगकते तत्राह स्वरवक
द्ध्यास्चि चु अन्यथाऽर्थोसंगतिः तथा च कारे एनात्रु लोपसिद्धमिष्टमिति भावः अर्थो सं
गतिमियानियमशब्दादिति नोक्तं वृत्तिन्यासादिति रोधादिति तथा दमीति सूत्रे आपाय
त इत्युदाहृत्य यमोपरिवेषण इति मित्त्वं प्रतिषिध्यत इत्यविरताद्युक्तं न्यासकृता तच्च कमीत्य

तोनेत्यनुवर्त्तेत इत्युक्तं अत एव नकमीति निषेधानंतरं तेषां पाठः अन्यथा नकमीत्य
तः प्रागेवात्र सूत्री पठ्येतेति बोध्यं असंभवादिति प्राप्तिं विना निषेधासंभवादि+
त्यर्थः फणां प्रागेवेति पोवतीरफाणं पन्नगपुत्रा मृपदाश्रुषे इति श्रौ प्रयोगो त्रानुकू
लइति बोध्यं सामर्थ्यादिति तपरत्वांशस्य पूर्वेत्र कृतार्थत्वादिति भावः अकारस्यस्था
निवत्तु नत्यज्यते तत्प्रागेमानाभावानु अत एव दीर्घोपधानां फणादौ पाठस्स्वरितार्था
र्थः तत्रहीति षत्वविधावित्यर्थः टलहलवैक्लव्यं भपादित्न नितोद्धियतान घ्यारद
ति वंधुत्वनुकूलो व्यापार इत्यर्थः अधुषीदिति पदित्वात्र वृद्धिः डुवम वांतइत्यत्रा
दितश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिडभाव इति वृत्तिकृत एवं चास्योदित्या।
ठो ताकारः एवं चत्का पां वमितेत्येव सूथाकार इति चुहू इत्यादि सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्या
द्वात्वर्थनिर्देशो प्यार्ष इति भावः केचित्तु उद्धरण इत्येव पठंति भागवत्नाविति अत ए
केति सूत्रे एवानादेशादि शासददवादिगुणानामितिसि द्वे योगविभागेन नन्त्रद्वयो।
पादाने च निषेधस्यानित्यत्वमिति न दोषाय वेमुश्च केचिद्रुधिरमित्यादि प्रयोगास्वानु
कूला इति भावः तज्ज्ञाव्यादौ नदवमिति वेमुरिति प्राग्युक्त प्रयोगस्त कांदसत्वाद्बोध्यः
अमुचलने नन्वस्य ज्वनादौ पाठोव्यर्थः नचलणयत्यर्थः नोदात्रोपदेशस्येनिवृद्धि

पा॰ वृ॰ टि॰
८०
80

प्रतिषेधेनाचूप्रत्ययेनैवसिद्धेरिति चेन्न अचिरिति अमहत्प्रत्याकावयात्कार्वितत्वं तो द्वा नत्वं
स्यात् योऽनु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण घञ्दातत्त्वमिति विशेषात् तत्र टलोपकृतिर्बहुव्रीहिप्रत्ययनि
मित्तत्वेनाश्रवणादेव कुलादीनामसिद्धत्वं नेतिबोध्यं रलोप स्यात्वसंभवान्निवृत्तिः ननु
रुषपत्सेप्येवमेव ध्वनितं तचैदमत्रैवभाष्ये स्फोटः नरपरेत्यतो नेतिवर्तते स्फोटः किं परिब
ह्रतोसिवादीनां सिवुसहु सुट् स्तु स्वंजः सिवादयः एमत्रसपोदित्वमनार्थमिति माध
वः तथा च त्वापामनु नासिकलोपरत्वे त्येव पाघ्रापाने ऽयमेवा त्रुग स्यते भक्तेकार्त्तट
[illegible]लाग्विकरणत्वात् येऽत्यस्य ध्विनि पानूपत्वाभावाच्च कृष्णन्तीतिपाठे द्वश्चीतिसो
त्रोनिर्देशः अन्यथा शद्बपरत्वेन पुष्पदीत्याद्यविवामागमो न स्यात् भवतेरित्यादि
वत् गुणश्च स्यात् विकरणस्थ त्तापक सिद्धत्वादनित्यत्वेननेत्यपि वक्तुं शक्यं अत एव
वप्रकृतेर्न्निस न्नीतिप्रयोगः संगच्छते शाकारात्सादिनि शितीतिकर्मधारयवृत्तिभावः ने
न यये स्यादौ न न त्वत्र न दोषः पूर्वोत्तरसाहचर्येणलादेशस्यैव शितो ग्रहणात् ।
तएवज्ञादेशे परो दीर्घोच्चारणस्यांगवृत्त परिभाषाज्ञापकत्वमाकरोक्तं संगच्छते अन्यथा
पड्लुगन्ताच्च कर्तरि तस्यचारितार्थ्येनासंगतिः स्पष्टैव किं च पिवेर्गुणप्रतिषेधस्या धम
दंतत्वाश्रयेण प्रत्याख्यानं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् ह्रलंतत्वे पड्लुगन्ता च्चकर्तरि । ट॰

पिवादे सोक्षायोर्लुकि शीनघोः परयोर्न्नमोप्रवृत्तिः अवंतत्वे तुन्निरि फलभेदात् प ।
त्या ख्यानासंगतिः स्पष्टैवेति चेन्न कर्मधारयाभावेन्नि सत्यों ज्ञों हो त्यादिकयो रप्यादे
शापत्तेः शापः अनापत्ता रपिचानशः शितः संभवात् कर्मधारयेतु नदोषः अशादि
शित्वाभावात् शानरितु नेदं प्रवर्त्तत इत्युक्तमेव शाध्येप्रत्ययेतु पगुर्वारः नच शा
वाहित्येसार्वधातुके लुग्विधाने न परनिमित्तनया स्थानिवत्वेन शापमादिशित मादा
यकर्मधारयेपि दोष इति वाच्यं अनुमाने नोपस्थितसार्वधातुकस्य वत्त्वानुपस्थित
त्वेनादिप्रभृतिभ्य इत्यादौ शाब्दान्वयाभावेन शाप् परनिमित्तत्वाभावात् उरदित्या
दौतु कार्यकालपक्षे संज्ञासूत्रैकवाक्यतया प्रत्ययपदूतिपदोपस्थितस्य शाब्दान्वय
संभवान्न दोषः अत एव जुहोतेरित्यादौ गुणोनऽलुकिनेति स्थानिवत्त्वनिषेधः लुका +
लोरपुपलक्षणादित्यन्ये नच चक्षिवप्यादे शापत्तिः शान्निशास्यन्निभ्यश्चेति निर्देशो।
नक्षितयादे शाप्रवृत्तेः ज्ञोपयानू केचित्तु दाधिशादि साहचर्यात् ज्ञौ हो त्यादिकयोर्न ग्र
हणं जानातिर्पिबतिर्भ्यां पऽ लुक्सत्वे तदंतादापात् सत्वेनमानं एवं च साहचर्यान्न
यणोन गुरु भवत्तं [illegible] यणा पेक्षयाकर्मधारयोलघारित्याहुः सादिरप्रवृत्तेः किंच
ति ससाहसदेः परस्यांसदि स्वं ज्योरिति पाठस्तु भाष्यानगुणः संज्ञेरुप संख्यानमितिवा

त्रिकात् परिषस्त्वन्ते विपरीणीनामिति प्रातनं हितदनुकूलो व्यापारः प्रादेरेवेणि चि
प्रादेर्गतावि ति तत्वेऽदं रूपं तेनेन च केवलस्यार्थ्यकथनसंगतिः स्यादिति भावः विषयत
येति तथ्याच नहिष यभूतं विषारणमर्थं एतद्ज्ञातुत्वेन प्रत्यासत्तेः प्रातनस्येव नि
देशः कृतः गमन्लृ गलौ उपचष्याक इतिवत् अन्ये तु स्मादेव निर्देशात् त्वार्थेणि चं निर
नुपेषणात् प्राकृतेऽर्थे वाणि चमाहुः शादेः शितः प्रादेः सार्वधातुकोत्पत्तेः पूर्वं शितोऽ
संभवात् शितः इत्यस्याशिद्धिविषये लक्षणात् दाहशिद्धावित इति शिद्धिशिष्टलक्षणापां
तुषितः शावादेः सार्वधातुकाश्रयत्वेन पूर्वं परस्मैपदेनानेभनुवंतमिति न्यायेनास्य
स्यैवेयर्थ्यापत्तेरिति भावः कुचं संपर्चनइति कुच शब्द इति पठितस्यैव पुनः [illegible] पाठएव
र्थे येव त्वलादेः कार्यार्थं इत्याहुः बोधितेति अनिकारिकास्तु वुध्यतीति श्यनानिर्दे
दिति भावः वदिति वतेऽकर्त्तरि क्विप् इत्वलिति कसंतेभ्य इति निरस्त्वा दत्र वत्करणमनार्थ
अन्यथान्वलादिभ्यो णइत्येव सत्र यदिति केचित् अचीति अचीति अस्यां व्यादिति
रूपं मेधसंग्रहे दीरैमें धंते संगकते गृहमेधिनः पूर्वोत्तरेति देवादिके नित्यात्मने
पदमिश्र साहचर्यात् प्याभूतस्येव ग्रहणादिति भावः पत्वकर्मकैः साहचर्यादिति।
मा धवः तत्रक्रमाद मु नारदइत्यबोधीत्यादेः सकर्मकादपि चिरादर्शनात् ज्ञानमि

ति चाल्लघमित्यर्थः अवुदिति नचेरः प्रत्येकमिति पत्तेरुदत्वात्रलोपानापत्तिः। अनि
नामित्यत्र कर्मधारये ऐत्वं तेकारांतनमित्वानामित्यर्थोत्र दोषः। यदितोरुयोः कस्य मिषे
धकेनन दिरुत्वनेनांदित एवेदित्कार्यत्वापनात्व अन्यथानुमिरुगुपधत्वाभावात् कस्य प्रा
प्तिरेवनेव नेति किं तत्रिषेधे नेतिप्राहुः नचसमुदाये त्वप्रत्लेरुधे इत्यादौ स्वरितेतर इ।
त्यात्मनेपदानापत्तिः समुदायस्य कार्यारंभकत्वे वयवानां एयाकृतदनारंभात् अत
पवान्नपत्तेनन्नुमिवाच्यं स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येनावयवगतस्यतस्य समुदायेप्या।
रोपात्सिद्धेः वादित्रग्रहणेति वादनार्थेनग्रहणेरित्यर्थः यविभाषाग्रत्र येऽस्तिविष।
यसप्तमी अन्यथाजायतेस्यय मेवेत्यत्राचः कर्त्रेयकीति स्वरेणनस्यात् नत्राहिस्त्रीर्यत
इत्यादिसिद्धये तास्यानुदात्तेदित्यत्र उपदेशो जंतत्रतिव्याख्यानस्याचययकत्वेन परसप्त
म्यांसनस्यादिति स्यष्टमवः कर्त्रेयकीति स्तवेभाष्ये एवं चात्र सत्रेगंस्ये त्यस्यासंबंधः
भाविनुधाश्रयणं वास्यष्टा। असमाद्यड्. तादवि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वादभ्यासदी
र्घाभावे दापिपृस्यघ्रावोध्याउभयतः स्याशोत्यप्यस्येव ऊदुपधायाउपधायग्रहणमनु
वृत्तार्थे प्रकृतेत्वोः सुपीन्यत्यञोरित्यनुवृत्त्यापिसिद्धं गोहः इतिविषयार्थं तदाग्रहणं गुण
हेताविति तेनजुगुहतुरिति सिद्धं अघस्त्वदिति एतदर्थमेव प्रालइति सरत्वेऽस्तिद्रु

सितेर्विशेषणं व्याख्यातं धातुविशेषणेन तु धातोस्सेट्त्वात् कस्मान्न स्यादेव पाक्षिके ड
भाव मात्रादयानिहेतु नित्यमेव स्यात् इंत्ये तड़ीति वर्णग्रहणात् यस्मिन् विधिरिति न्याया
त्तु इंत्यादौ न ड़ीत्यर्थः अंतलोप इति अत एवाकृत्ताम् इत्यादावानो ड़ित इतीयादेशो न
त्रु नोः एका च इति निषेधे प्राप्ते इदरिड़ःप्रा प्रपञ्चीत्यतो पीति अवृत्तस्ता वैति सूत्रं चा।
नुवर्त्त्यं लिंड़ एव विशेषणं शोः संभवात् पक्षि वैयर्थ्यात् तदाह यादाविति उभय इको
स्य लित्यतो मलग्रहणं लिङः सिचा विति सूत्रं चानुवर्त्तेनेत्तदाह सिच इति नेनास्ति हि
एमामित्यादौ न फलांतरमाम प्यस्य वहत्यनेन च ह्रस्वासिच इत्येवास्तु अलाविषा
मित्यादौ लोपापत्तेः न चागमेकाने तत्साहित एव एवं प्रत्यय यत्वादिवत् सिचं त्वम।
थि विशिष्ट एव स्यात् वपवेन च यो वीर्यो भाव इति वाच्यं तर्हि पदलाघवाभावेन विशे
षाभावात् त्यान्तं नेति बोध्यं शापणमित्यादि भा ग्रामं हरति अंशं हरति स्वपं पर
स्य स्त्वर्णं हरति पापं हरतीति क्रमेणोदाहरणानि लिटि धातोरित्यतो रित्यतोनु
वृत्तं धातोरिति एवा विशेष्यतेनतदाह उपदेशे एजंतस्येति ननु धातोरितिवर्यर्थ न चैजं
तस्येत्यर्थे सपादकत्वेनतौ विनेत्येत ध्यावत्यर्थ यत्तु पदेशसामर्थ्यात् समुदायोप
देशाय पर वपवानां नां तरीय कतयोच्चारणेन तडपदेशाभावादेतिचेत्तडो व्रत्ययो।

योपदेशात् उपदेशोद्भवः सत्त्वे नगोभ्यामित्येतद्यावत्पर्यत्वात् आकारोच्चारणं तु।
सर्वनामस्थानविषये णो नोऽणिदित्यस्य तन्निमित्तकवृद्धेश्च परत्वात्प्रवृत्तौ चरिता
र्थं नचोपदेश इत्यस्येत्त्वविशेषणत्वादत्र न दोषः धातोरित्यस्याभावेन तदलाभात्
न च चोपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तस्यैवेच इति विशेषणं तेनैत्त्वं तस्योपदिश्यमान।
स्येत्यर्थात्र दोषः धातोरित्यस्याभावे न तदलाभात् न चोपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी
तस्यैवेच इति विशेषणं तेनेत्त्वं तस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थान्न दोष इति वाच्यं माना।
भावात् उपदेश इत्यस्य कारकविभक्तितायान्याय्यत्वाच्च यत्र गोद्यच इत्यादौ समुदा
यस्याप्युपदेशोस्तीति नात्र तस्यानुवाद्यत्वात् ज्ञात ज्ञाप्यत्वाभावेनोपदेशत्वाभावा
त् स्यैवेदं ष्ठाउ विधायक सूत्रेभाष्ये प्रकल सूत्रेप्युक्तं भाष्ये उद्देशाश्च प्रातिपदिका
नां नोपदेश इति उणादीनामव्युत्पन्नत्वपक्षे तु फलं चिन्त्यं उपदेशो किंचेता यस्य
प्य पेला ह्रणिकस्य पापि वर्णग्रहणेऽप्रतिपदोक्तपरिभाषाः प्रवृत्ति ज्ञापनार्थमि
दं अत एव क्रापयतीत्यावादं तलस्य एणपुकृ सिद्धि एतेन प्राधान्येन वर्णग्रहणे
वास्यात्र भावो ज्ञाप्यत इत्यपास्तं प्रकृते उपदेशग्रहणवैयर्थ्यानुद्धरान्च सर्वे विभाषा
गोत्रादौ न तु गतिरुक्तैवेति दिक् अन्ये तु लहणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्व

शा॰ शे॰ ति॰
८२
८३

मात्रमानेनज्ञाप्यते धानितं चेदमोन्त्र दौ भाष्ये इत्याहुः एवं ते भ आचारकिन्तु आनमि
धान्ने निवोध्यं ननु ष्णितीति कर्मधारयात्सप्तमी घातुग्रहणाद्धि न प्रत्ययस्यलेनवि
कृष्णवत्तदाविषयोरसंज्ञक णाकारदाविर्त्यर्थः नेनज्ञग्ले इति सिद्धं प्रसज्य प्रतिषेध पा
श्रायविषयसप्तमी च पर्युदासे हि सन्नाग्लान इत्यादौ आकारान्तालक्षणः काङ्-पु
चोनस्तु प्रत्ययनिमित्तं ह्यात्वं आदंताश्चैतेप्रत्यया इत्यन्यो न्याश्रयात् पूर्वमनिष्टप्रत्य
यवते आत्वे [illegible]नु परदेशस्यावष्टब्धत्वादेषामशादौ अनिष्टस्यष्टमेव अनपवादं त
ल्लक्षणकवाधनार्थं घावामस्थेत्यत्र विधानं चरितार्थं एवं जग्ले इत्यत्र द्विर्वचने +
चीतिवचनात् अभ्यासे इकारश्रवणापत्तिः केचित्तु परसप्तमी पक्षेपि आत्वभावि
न एजंतदाकारांत निमित्तकः प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वकाममश्नेन्त्यणापुनः वतिघटि
तानित्यत्वादेतद्विषये द्विर्वचने चीत्यस्या प्रवृत्तिरिति जग्ले इत्यादि सिद्धिः मीनात्या
दिसूत्रेपि एच इत्यनुवर्त्य एवं तानामेषां लपि अशिति च परत एत्वमित्यर्थः तदुक्तं
घासंज्ञा सूत्रे भाष्ये आकारान्ता नामेजंतानापि प्रकृतत्व एजन्तानामपीकारान्ता इत्या
दि इत्यादिन चात्र पक्षे प्रणिदीन इत्यादावात्वानापत्तिः दीङ्यस्य घुप्रकृतित्वाभा राम॰
वादितिवाच्यं इष्टापत्तेः एतद्विषये आत्वमिति पक्षेपि एजिविषयविशिष्टैकारान्त ८२

स्येव प्रकृतित्वं न तस्येति न तन्मात्रासिद्धत्व तएव वार्त्तिककृता प्रकृतिग्रहणं ऽस्मिन् द्वये।
मित्येतत्फलं संज्ञासूत्रे ऽष्टाध्याय्यां भाष्ये च णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणेन प्रत्याख्यातमित्यन्यत्र
न चैवं प्रणिदयतेऽत्यत्र न स्यात् एतन्न तस्य घुप्रकृतित्वाभावादिति वाच्यं दीदृत्य
त्र तत्र रत्नावेकदेशविकृतन्यायेन देङ्त्वत्रापि तदंगीकारात् यद्वा एत्त्विषये आत्वमि
ति पक्षेनित्यं णत्वं साध्यमित्याहुः आनोऽलोपदीङा वृङि त्यलोऽचि क्ङितीति वर्त्तन
ह्ह आ नाघोरितिनितिः ङाम म एवान्यस्यासंभवात् जगेऽस्यादौ तत्रादि क्ङित्वा।
दिवसिद्धं तस्यार्धधातुकात्वं तदवयवत्वात् इट् गाङ्गे नेड्वादिर्वोऽग्रहत इत्याहुः आ
र्धधातुकयोः किंपाणि व्यत्यरे कर्मव्यतीहारे तङ् लिङ् त्वमेकवचनमिट् आनाघोः
किंस्यायनेदासीय इट् क्ङितीति चटो न विशेषणं इङ् ग्रहणसामर्थ्यात् दधात्लुग्विकर
णदाधोरभावात् लुग्विकरणालुग्विकरण परिभाषाया न विषयः यद्यपि लाक्षणि
कत्वाद्दोघेट् देङ्कृतानां न प्राप्नोति तथापि गामादाग्रहणेष्व विशेष इति परिभा
षया न दोषः तत्र च दाप् इति धाप्त्यस्याप्युपलक्षणं अस्यां च देपः पित्वं सामान्यावे
तज्ञापकमिति बोध्यं धाप्पाप्इति प्रयोगामि प्राये एव बहुवचने अर्थवत्परिभाषात्
प्रवर्त्तन एवानेन प्रनिदारयति प्रतिधारयतीत्यादौ न दोषः देपः पित्व सामान्या

येत्वज्ञापकत्वात् धात्वग्रहणेन येटोपि ग्रहणं टोदत्वद्यौरित्यत्र दधातेर्हि । विधाने नये
नि वत्त्यर्थं दायग्रहणेन तस्यापि ग्रहत्वज्ञापनात्त्र यलिङि· एकमात्रस्येत्वादिवर्त्तते किती
वविभाषा धेट्लुङ्शीन्यतः कर्त्रीत्यनुवर्त्तते विभाषाग्णति स्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति चानु
वर्त्तते यमरमन्नतयोः सन्निधानमयं सीयुट् इत्यत्र नेटीति चाद्विनिषेधायेति बाधं अयं सिद्धामित्याय
र्थं च अधासीदिति अत्र सिचइटि तस्य सिचश्चित्व सामर्थ्यादुदात्तत्वे एकादेशाउदात्तईकारः सि
ध्यति अन्यथाई उनुदात्त एव स्यात् द्विवचनादेव स्पष्टमेव फलं न दाहृ अधासीद्यामिति मि
ति वा स्पष्ट अन्य स्येति अन्यथास्या धातोः परत्वादयमेव विकल्पः स्यात् किति लिङीति यद्यपि
क्ङिती त्यनुवर्त्तते तथाप्यर्थानुवादः नुवत्या विधि लिङ्य प्रवर्त्तते ङितीत्यनुवर्त्तनो फलाभाव इत्या
शयः घ्रामोलिङ अत्र व्याख्यानमेव शरणं विभाषाग्रनिर्देवादिकशाका साहचर्यादितिभावः
एवं शाक्रासेति घुमृविधावार्धावोध्यं पिवादेशास्तर्हि अस्याघ्रादात्वं निपात्यत इति स्पष्टभा
त्यक्तं तच्चेतपरणं स्पष्टार्थं अकारविधानेनैव गुणग्रहणं चित्यत्र योगेन गुणोत्ति संयोगा
दोरित्यन्तरमेव लिटि चेति तुनोरोक्तं नत्वनित्यग्रहणानुवर्त्तमानं संस्कारानुवित्यादसिध्यापवि
उपधावृद्धिरिति न च परत्वाद्गुणेउपधावृद्ध्यभावस्यास्तापनादोषइति वाच्यं जागृधातोर्गुणो

त्वं शब्दाधावस्य बोधनेपि सावकाशत्वे मानाभावात् अत एव यङ्क्धात्वादौ भावकर्मणोः षत्वाङ्गुणे
उपदेशग्रहणं श्विशावङ्गावेकादिष्वनेकान्त्यादावुपधावृद्धिः अत एव स्पसिकृत्रेउपदेशग्रहणं च
रितार्थं एवं च अतो लिङ्ग्रहणान्न वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकं निष्फलं बोध्यं नच पूर्वविप्र मिति
तिषेधाभावे परत्वाद्गुणे सकृद्गताविति न्यायाद्वृद्धिर्दुर्लभेति वाच्यं गुणपरत्वेः पूर्वमनउपधायाद
त्वस्याप्रवृत्त्योक्तन्यायस्योक्तिसंभवाभावात् स्पष्टं चेदं कैयटे गुणोर्त्तिसंयोगेति भ्वादिकार्ययोः सा
मान्यग्रहणं विकरणस्तु न पितपितस्पत्वापकसिद्धत्वेनानित्यत्वात् अपउत्रान्ततोपीत्यनुव
र्त्तेते नचलिङ्गेविशेषणत्वेनेह न सेस्त्वषीढ्ढिसितयानिर्दिशोयङ्लुग्निवृत्त्यर्थः अकः किति एका
वउगेत्वादित्येकारवः किं जागरितः नच गुणे रत्वे चानुगन्तत्वादकृतव्यूहपरिभाषयानिषेधा
प्राप्तिरिति वाच्यं उपदेशोद्दत्त्यस्याप्यनुवर्त्तनात् अत एवानिस्तीर्षतीत्यादावकृतव्यूहपरिभाष
यासन्निग्रहेलिनिषेधो न स्यादित्यपास्तं अतस्तीर्णमित्यत्र परस्य विभाषेति निषेधः अन्यथा इट्स
वे निग्रहेनेनइट्लोवेत्यधिकारात् ऋकारान्तत्वोपाधेरेव विकल्पनेनत्वेकृते न उपाधेरभावेन सन स्या
त् पउपाधेर्विभाषात्वदुपाधेरेव निषेध इति तत्र सिद्धान्तात् अत एव श्रीदितइति सूत्रे श्विग्रहणं चरि
तार्थं अन्यथा संप्रसारणेउगेतत्वादेव नित्यत्वेनासोप्रशिश्वयतेलेनभूल्लुरिति सिद्धं स्तुप्रत्ययोर्हि
गिदित्युक्तं पुरस्तादिति अत एव सनीवंतेतिसूत्रे सग्रहणं चरितार्थं परत्वादिति स्वरतीतिसि

गत्यस्तु मध्येपवादन्यायात्तस्य बाधक इति भावः। अकृत्स्तां अयधातोरिति बहुवचननिर्देशा
दकारोपि प्रश्लिष्यत इति भावः। अवर्णान्त धातुमात्रस्य तु न ग्रहणं अतन्न संयोगादेरित्यस्यैवेय
ण्यापत्तेः इंदं चेनादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अन्यथा अर्तेः अत्तु सितिस्यिते द्विवचने चीत्यनेन णिपि
डे द्वित्वे आसनमसमास्संगाधिकारे णोरदन्तस्य बहिरंगत्वं पान्तरं गत्वात्तु णौ दीर्घप्राप्तित्वात् धा
तुत्वे कृदंत ल लत्वेण गुणोऽरन्तुरिति स्योगे प्राप्नोति पूर्वोत्तवत्वे नाभ्यासत्वे तु उरदत्ता दिशोषेऽन्त।
आदेतिदीर्घत्वे अतो लोपे अन्तुरिति स्यात् न च वर्णाश्रयगन्यायेन दीर्घे बाधित्वा रूपत्वे रपरत्वे
ऽभ्यासलोपे न आदेरिति दीर्घत्वे उत्तरखंडे णिआरन्तु रित्यस्य सिद्धमर्थः। अल्लोप इति वाच्यं दी
र्घोत्तरमंतरंगत्वेनाङ्गुणे कृतेरित्यस्यापत्तेः न च यणादेशस्यापि प्राप्तत्वे नान्तरतम्यात् परिभवया।
गुणेन अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वं नं नतु न पूर्वस्यैव विधेरभावाद्द्विन्ति वाच्यं ईदृशो विषये नास्य
प्रवृत्तेः अत एव लघूपधगुणप्राप्तिसत्त्वेपि रियतीत्यादावपि यङादिसिद्धिः प्रश्लेषेत्व।
न सामर्थ्यात्पूर्वं गुणो द्वित्वं मितिनदोषः इकारान्तं न विः ग्रहणं व्यर्थं न च विकल्पनियमार्थं
भारद्वाजनियमेनेन व्यत्यो विकल्पस्यासिद्धत्वेन तद्ग्रहणसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः न च निषेध
निवृत्त्यर्थं अग्निग्रहणसामर्थ्यान्नैव तन्निवृत्तेरिति चेन्न इडेवेति नियमार्थत्वात् तेन ज्ञो होत्यादौ
नेरपि नित्यमिट् एतत्सामर्थ्याच्चान्नीन्तु भयो ग्रहणं पूर्वोत्तरे साहचर्यादेनिति दिक् इष्ट्वा अत्र

घयानोर्घ्रेतय मिघणो मोऽन्यत्र न प्रयोग इति तज्ज्वादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अन्ये तु वरीत्याघ्रयोगा।
नुसारादन्ये घमप्लुतं संघे नरं गत्वा रुचयिति एवं श्रयतां वं नरं गत्वादि पद्धितिवोध्यं श्रुवः नच श्रुधा
तुः स्यादावेव पाठ इति वाच्यं यङ्लुगर्थत्वात् तेन यङ् किम्प्रणोनीत्येवेत्याहुः अन्ये तत्र पाठसाम
र्थ्यात् प्रत्ययेऽपीत्याहुः इणश्वोः एरनेकाच इत्यतो संयोगपूर्वस्येत्यनुवर्त्तमोः सुपीत्यतो नुव
र्त्तस्यौ दित्यस्य विशेषणं न तु प्रत्ययस्य तेनानुवंतीत्यत्र परत्वान्नदादे अ संयोगेत्यादि अचिश्नि
त्यतोऽचीत्यनुवर्त्तते तेन दादृ अजादावितित्व नुहृश्रुवोरिति यङ्प्रयुवन्ति इत्यादावडागमस्याभी
घतयाऽसिद्धत्वादेव यणभावसिद्धेः तत्सत्याख्याने तु एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येत्यत्र एरनेका
च इति योगं विभज्य एणो यणित्यनुवर्त्य योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् व्याख्यानेन त्वोत्तर सूत्रा
रंभेण चाडादिसहितानेकाच्श्व यणं तर्हि इवर्णान्तस्यैवेति नियमात् अत एव लावस्थायामडा
गमे प्रयुवनित्यादौ न दोषः अत एव नत्यसोऽध्येयातां अपि यनित्यादौ न यणा ठिनीयं तु पदद्वयानु
वर्त्तनेनु विध्यर्थं बोध्यं नच भानुदानुशाद्धाभ्यामाचारक्विपि भानवतीत्यादौ दोषः परेण गुणेन वा
कि॰ धातूक्तिङित्यरत्वाभावाच्च अत्र पंचमध्ये पवादन्यायेनोवङः पवापवादः नच योयुवतीत्यादौ दोषः उवङ् लु
किदोषः नस्य कार्देसत्वेन प्रत्ययस्यार्धधातुकत्वादेव यणभावसिद्धेरिति चेन्न भाषायामपि प
ङ्लुक् सत्ताज्ञापनार्थत्वात् अनेकाच इत्यनुवृत्तिरपि ज्ञापकतानिर्वाहायतेन हियुवंतीत्यादि राम॰

पू॰ श्रो॰ ति
८६
86

व्याहृत्तौ सत्यां स्थापतानिर्वर्तिनीदिकृत्स्न संयोगपूर्वैत्वि किंच्छ त्वं ति इडादेशास्यैवेति स्यानिङि॰त्वेनै
वसिद्धेश्चादेशङ॰कारस्याचरितार्थत्वात याप्रयोजनाकांक्षत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादिति भावः स्फु
तएव सूत्रेनुबंधविशिष्टोच्चारणं नचासंदिग्धत्वान्नुबंधेनैवापनिवृत्तिसिद्धौ गाङ॰ग्रहणा वित्यनेन सा
मान्यग्रहणार्थं एवापङ॰कारइतिवाच्यं तदभावेपि सामान्यग्रहणस्यगामादाग्रहणेष्विति सिद्धत्वा
त्. तस्मात्सानुबंधानुवादः प्रयोजनाकांक्षङ॰कारस्यैव ग्रहणार्थः एतेनकुटादि साहचर्येणना
देशागाङ एव ग्रहणमित्यपास्तं तन्मात्रस्यकुटादिपाठेनैवसिद्धेश्चस्पष्टं चेदं गाङ॰ लिटीति सूत्रेभा
ष्यकैयटयोः फलेतुनभेदइति नचगाङ्ग्रहणेत्तेइत्यत्रवर्णीपरिभाषयासवर्णदीर्घेवाधित्वाम्नानो
ङि॰तइतीयादेशः स्यादितिवाच्यं तस्याः स्थान्येकत्वएवप्रवृत्तेरितिभावः नेर्गदेतीतिनत्वग्रहणं
दुर्लभंष्विति मानत्वाभावात् किंचाश्रितत्वात्वेपि लाक्षणिकत्वाणत्वे दुर्लभं गामादाग्रहणेष्वविशेष
तु मीनातिमिनोतिदादाधात्वामपि कृतात्वानां प्रसंगइत्यतस्त्राहृतत्रेति फप्रकृतिमाङिति त्रिपदोपेत्तद्वन्द्वः प्र
कृतिश्च तत्सात्यापूर्वोत्तरयोरेवशिष्यते ङ॰कारानुबंधग्रहणान्मीनात्यादीनामग्रहणं अत
एवप्रणिदयतेरित्यादौणत्वसिद्धिः एतच्च स्फुटं संज्ञासूत्रे भाष्येस्पष्टं भाष्यानुरोधेन सूत्रमतेविशेष
विभाषेत्यत्र व्यवस्थितविभाषामाश्रित्यपाविरोधोवोध्यइत्याहुः दिग्पादेशेनेति दयतेर्लिटि द्वि
दिग्पादेशयोर्योननाप्राप्तिन्यायेनादेशेन छित्वप्राप्तस्य वाधनेसत्यपि संभवेवाधनंभवती

राम
८६

वचूपकत्वेनात्तत्वेऽन चैवं मीसनङ्त्यत्रानुदात्तेतश्च हलादेरिति युक्तं स्यादिति वाच्यं प
रत्वे सनाशंसेत्तु प्रत्ययेनतत्स्य बाधेनेष्टापत्तेः अत एव तितिक्षुः हमेताह मीत्यमरोवीस
त्तवित्यर्जुन नामच संगच्छते नचैवं तत्रादिग्रहणं व्यर्थं अनुदात्तेदजंताभावेन व्याव
र्त्याभावाद्धलग्रहलसामर्थ्यादेव हलादेरित्यर्थसंभवादिति वाच्यं वेदसंदेशाद्यवचनदु
तिचुरादावदंतेष्वेकीयमतेनानुदात्तेतः संग्राम युद्धइत्यस्य चानुदात्तेतः सत्त्वात् त
स्यह्यनुदात्तत्वं नित्यणिजंतत्वेनाणेंतोपकारकमेव अनुदात्तेतश्चेति सूत्रस्य वृत्तिस्थे स्त
किंत्येव क्वचिद्धावरूपत्वेतु वा कुलकात्वस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्दा साधनीयत्वभाष्याम
पि आदौचमाङ्मानइत्येव पाठं अस्य सत्येव प्रयोगः चुरादौ पाठाभावात् पुनर्भ्वादौ
ङ्करणसामर्थ्यात्सनं नादात्मनेपदं माने स्तु विचारे वृत्तिरेव नेतिन विचारे मानन रत्यादी
नामापत्तिरिति किं भाष्योदाहरणादिति अत एवेति सूत्रस्यादि ग्रहणमप्यत्र मानमिति श्रा
गेवनिरूपितं रभराभस्य मुपक्रमः वेः स्कदेः अषोपदेशत्वाद्यत्वान्न विभाषेयं भाष्यमिति
संप्रसारणाच्चेत्यादि सूत्रे स्थिति श्रोषऽ पूर्वसाधनेति तु नारुचिर्वोधयिता न दृष्टांतं नु पत्तदूष स्थल
त्यानुरोधाद्ध्वस्यांगीकारेण त्वनरपत्ताश्च पण स्येवांगीकर्त्तुमुचितत्वं तत्राभिषिषेणापि

धा॰ प्रो॰ ति
८६
89

घातिश्रमित्तु एतएवइत्यादिप्रयोगाणांभाष्येदर्शनायपत्तएवाश्रयणीयइत्याहुः एतमप्र॰
उदित्याठोत्रानार्थः इषगतिसाहचर्यादकारविकरणस्यैवग्रहणं ध्वनितंचेदमत्रैवभाष्ये
सन्निधापकेवगमेरिट्य्यत्रापिपरस्मैपदमात्मनेपदनिमित्तत्वाभावेलात्तएकं नरद्वारति
वत् अनुदात्तस्यच आदेचइत्यत्रउपदेशाइतिस्फजिदृशोरित्यनोसत्यमकितीतिवर्तिनेन
दाहउपदेशोइत्यादिश्रस्तपदिति त्वदित्वादडु॰ स्पृशपाकृषेतिवार्तिकेस्पपिप्रक्षेपस्तु प्रामा।
दिकएवेतिवोध्यंपमउपरमेकेचिदमुमिदितंपठंति स्फजिदृशोधात्वाहित्रस्याकितीतिव
र्तुदासलब्रुस्यवाधातोः स्वनूपइतिसंनिधापितस्यवाप्रत्ययस्यग्रहणीतिविशेषणंतदाह
गलादाविति अनुनासिकलोपइति ननुत्त्रवमेदंधानोमितित्रमरधामाएपात्रलोपाभावोपिवो।
ध्यः कश्चिदिति पएवंविधानूचिकित्सतीत्यादिप्रयोगविदोधात्राकृचिः धातुपाठसंदर्भविरोधश्च
पाश्रुतभाष्यात्वात्मनेपदमेवलभ्यतेइत्याहुः यजदेवपूजेहदेवतोद्देशेनत्यागः लिघभ्यासस्य
वचिस्वपिग्रहिज्यतिसूत्रोपात्तपोरुभयेषांग्रहणेनग्रहणमित्यात्याह वच्यादीनादीनामित्याह
वच्यादीनामनिवचिंस्वपि उकारउच्चारणार्थः इकानिर्देशेतुसंप्रसारणंस्यात् आदिशब्दाद्वचोनसंव राम॰
ध्यतेस्वपिग्रहणात्तचुरादेसंप्रसारणयोग्यवच्याद्यभावाच्चपरत्वात्संप्रसारणेकृतेसकृत्गतिन्या ८६
येनद्वित्वाप्राप्तेराह यनादिति परस्परसंप्रसारणेकृतेपर्वसंप्रसारणेनतु नसिद्धिः नसंप्रसारण

इति निषेधात् विरणमिति अत एव वयिः प्रकरणार्थ इति सत्यङोरिति सूत्रे स्वर्णं विकरणमित्युपपा
ठः ह्वि नः ह्वाः अप्रिः मं तु वयिनि नु काचित्कोपपाठः आदेश प्रत्ययत्वाभावादशास्त्रे विधिरियं शासि
वसीति अत्र घुमासिद्धय। मपि गृह्यते आशिषि लिङि· त्यानिर्देशात् इकार इति इत्संज्ञत्वे नुमस्यादिति
बोध्यं उवायेति अत्र यस्य परत्वाल्लोपो वोरिति लोपेन निरस्तो लिघ भास स्येत्य स्य वकार एव शास्त्रे।
लिटि वयोपश्वति नो पत्र संयहिन्या अत्र वव्यादि साहचर्यात् पूर्वोत्तरसाहचर्याच्च परस्मैपदिन एव
वयेर्ग्रहणं न त्वपवयेति दंडकपाठित स्य वयेः एतेन नैव सिद्धे केनोवापि विनिवर्य्यर्थमित्यपास्तं न
स्यात्मनेपदित्वात् वस्तुतो ग्रहिज्येति सूत्रे वयिग्रहणं व्यर्थं वेञ्तातुर्वे सूत्रेण वसिद्धेः वेञ इति
निषेधस्तु लिटि वयोपश्विति ज्ञापकात्रेति बोध्यं प्रस्येति नैव स्य भवत्येव तदा हृ ऊपतुरिति वश्वस्य
ऊवतुरिति कारेकत्वेन स्य संप्रसारणं तु न उश्वासस्येत्येव सिद्धे वादेशविधानसामर्थ्यात् चकारे
ण संप्रसारणनिषेधस्याप्याकर्षणेन तन्निषेधाच्च अन्यत स्याकितिवे जह न्येवं संप्रसारणविकल्पे
नैव सिद्धे वश्वास्येति व्यर्थमिति न्यत्वेनालोपं वापि त्वा पूर्वं संप्रसारणं वा लोपपरिभाषया अनित्यत्वाद
नरंगत्वेन पूर्वं त्वे च कृते हि त्वेवार्णादागममिति न्यायेन सवर्णदीर्घं वापि त्वा वडि· ततः सवर्णदीर्घे ऊव
तुरिति सिद्धं संप्रसारणाभावे वनुरिति स्य एवं भाष्येतनो ल्यपि चेति च शब्देन लिटीत्यनुकर्षणं।
हवौ वविपेति सिद्धमित्यादिक वयेस्तासावित नव तासो नित्यानि हृत्वं स्थानिवत्वेन त्वप्राप्त +

य
शास्त्रीत्वात् प्रत्यासत्त्यायन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्त्यावनिर्दिष्टशास्त्रवृत्तिर्निमगपतेन स्य धर्मस्य
शास्त्रीयस्यैव ग्रहणात् एतेनावगमास्वादित्यादिनिषेधः शास्त्रीयोदि शक्तामित्यपास्तं यत्वव
रुग्युक्ते रल्विधित्वात्स्यात्तिनि ष्ठाभावस्य स्यान्नि मि ष्टालाघ्रि नत्वेन नलविधावितिनिषेधं ना
निर्दिष्टमशक्यत्वादिति तत्रयन्निमित्तवै कल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्त्यावनिर्दिष्टशास्त्रगपतेस ध।
मस्त्र व्याघल् वृत्तिस्त्वदेवनिषेधाभीकारादित्याहुः अत्रेनत्वापत्तुनादेशापत्ता उपदेशोहत्व
पकर्षणात् उपदेशात्वत्तरत्वस्यप्राप्तेश्चतिदिक्कि वेजः अत्र किनीतिनानुवर्त्तते इति ग्रहिज्येति
सूत्रेभाष्येस्य हन्तदाह वचाविति साप्याप्यादिति तत्सामर्थ्यात् पुनर्विधानं तेन विध्यन्तरस्याबाध
इति भावः संप्रसारदाश्रयं च बलवदिति तु भाष्येप्रत्याख्यातमेव तस्वीकारे उभयेषां ग्रहणं
स्यावैयर्थ्यापत्तिश्चेत्याहुः विव्यनुरिति अत्र पदत्रयं तदज्ञधातोनुक्तं यद्यपि व्येव्येरिति हि
त्वेहलादिः शेषेकृते विव्यतुरित्यादिसिद्ध्यति तथापि चस्य संप्रसारणेनिष्टं स्यादिति भावः
इत्युत्पत्तीति अन्यथाऽत्रलोभारद्वाजस्येति विकल्पः स्यादिति भावः वीपादिति संप्रसारणे
ऽकृतसार्वेतिदीर्घः अभ्यासस्य च० ननु ह्वित्येऽभ्यासं ज्ञातत्रोत्तरखंडस्य संप्रसारणेो
ऽभ्यासस्य न संप्रसारणमिति योगविभागान्निषेधान्न स्यादत अभ्यासीभविष्यत इति अ
कृतद्विर्वचनस्य न्यर्थः सन्नद्ध परेणोकृतस्याह्नः संप्रसारणमितियोगविभागस्य स रा०म०
८०

पा

स्पर्ध्यायां॥ अभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रकृतेरेव ह्वः पतेरनेन संप्रसारणं श्रोध्याहारकादमाश्रित्याह्वि प्रसा
चिप्राद्बाधेमानं चैतेन जिह्वापकीयिघतीत्यादौ न संप्रसारणं जुहूषतीति द्वारं त्यत्र संप्रसारणा
त्पूर्वं परत्वादालोपे संप्रसारणेऽकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादसिद्धत्वेनाभी
यासिद्धत्वाभावाच्चोवङ् यच्छानित्यत्वात्संप्रसारणे वाल्लोपं गमित्यस्यानिमित्तत्वेनांतरंगत्वात्पूर्वं।
त्वे अवङि स्यात् ऊः अचक्रं वदत्त्वीनीयकगतापूर्वं वदोपि इति गतित्वं उवङादिष्वेति कलेपहूदिष्वव स्तप।
नात्मन्नापाद्इतिल्पामादिकमेवेति निबोध्यं विभाषाश्वेः उभयत्र विभाषेयमिति न वेति सूत्रे व्युदपादि
शुशावेति न चात्र संप्रसारणात्परत्वाद्धूधापोः संप्रसारणेनरूपासिद्धिः नित्यत्वेन संप्रसारणप्र
वृत्तेरंतरंगत्वाच्च पूर्वरूपं न त्वेतदभावेलिट्यभ्यासस्येति दुर्वारं न स्यादवश्चिश्वापेत्यसिद्धिः न च विभाषा
श्वेरित्यनेन बाधः तदभावे श्वापेत्रेः द्वित्वात्पूर्वंतत्प्राप्तिकालेऽस्याप्राप्तत्वेन बाधापोगाच्च उभयेषां ग्र
हणेन यव्यापारबोधनेन हलादिः शेषबद्धत्यस्यैव विभाषाश्वेरित्यस्यापि बाधापत्तेश्चेत्यत आह श्वय
तेर्लिटीति श्वयत्यभ्यासविषयकलक्षणस्यापि चरितार्थत्वेन न त्वापसिद्धमिदमिति प्रकृतं तत्सूत्र
भाष्ये द्विर्वचनेचीत्यत्र कौस्तुभे च स्पष्टं परस्य पमिमिमाधेधातुको पदेशोऽकारांतत्वान्मावात्रानोलो
पः श्वध्यपीदिति नंतरंगत्वाद्गुणापादेशापोः कृतपर्णितत्वाद्वनिषेधसिद्धेर्किं लिङ्ग्रहणेने
ति चेत्र न सिध्यंतरंगमिति ज्ञापनार्थत्वात् अचिराधीदित्यत्र निषेधाप्रवृत्तिः फलं अतो हलादेरि

सूत्रस्य मतग्रहणं चमानं न्यकुटीदि इत्यादौ न च बहिरंगत्वाद्धि बाधकांतरंगगुणस्य क्ङिति चेत्यनेन नि
षेधे अस्यावसरन्यायेन वृद्धिः स्यात् अन्येन नाप्राप्तिन्यायेनापि वृद्धेर्बाधकत्वं बोध्यं अत एवेकः परिभाषा
सं कृत न सिचि वृद्धीत्यास्यांतिः सम्भवतीति दिक् इति भाद इप: सोत्र इति कमेणीङि इति साहचर्यात्ताः तङ्क
कानि दिष्ट इति बोध्यं अत एव दंचिल्लुच्यतस्य इत्यत्र न धात्विति कल्पना न च तत्र दंत धातोर्ग्रहणं स्यादि
साहचर्येण हलंतस्यैव ग्रहणानुवृत्तः इत्यत्र विभक्त्या च वेच्चारणे सरूप संपादनेन चंचिल्लुचीति वक्त
चारणार्थ इकारो नोपात्तः इति र्णीयाकलेनाभ्यर्हितत्वात् नर्वनिपात अत एव सपातु संज्ञाकिंचेका
रांतत्वे ग्रन्नमितिनस्यात् अतः पतमितिचस्यात् किंच इप्रत्यये कृत्साचैत्ति दीर्घेण सिद्धे इप
उ: करणंत्तं तत्वस्तापनार्थं पत्नुई पक्षे दीर्घोच्चारणत्त्रं तोर्यं इदं तत्त्वेऽपि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरि
ति तत्र परनेकाच इति यणापत्तेः न च न कार्यीति न्यायेन इकारभिन्नस्यैव धात्ववयवभिन्नस्यैव वा
ग्रहणान्न यणिति वाच्यं सुधि प्रध्य इत्यादौ यणापत्तेः तस्मादत्र तत्तद्विषये तत्तत्परिभाषाः प्रवृत्ति
रेव वक्तव्यकीर्तिः द्वितीयपक्षोपि न न च पक्षे नास्तु अत्र कृत्सार्वेति दीर्घापत्ते ईकारोच्चारणं तन्त्वे प्रमा
णमिति वाच्यं सन्यङोरिति द्वित्वापत्तेः न च सत्साहचर्येणानेकप्रकृतिकयङो ग्रहणाददोषः य
उ: साहचर्येण स्वार्थिकसनोपि ग्रहणेन आपत्तेरिति दिक् एके इति अतीपनेघ णयो रिति कोशा
दर्षेद्ध प्यमपिन तत्र घणयोरित्यत्र सघकरणयोरित्यर्थः निनामिङि इति अन्यथा भारद्वाजनि राम
८९

यमाद्धिकत्वः स्यादिति भावः कृतम्भो नचरुजहीत्यादावतिप्रसंगः घसिभसोरित्यतो हलीत्यनुव
त्त्या शास्त्राधिकारात्य ष्ठ एव हलादेर्हेरिति व्याख्याने नादोषात् स्वरूपसन्नत्र स्यादेव यस्मिन्विधि
धिरित्येतत्परिभाषाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् यद्वानिर्दिश्यमानस्याव्यवहितत्वादिदं सहितस्य चानि
र्दिश्यमानत्वान्न दोषः अन्नादित्यत्र धित्वात्परत्वान्नातङि स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु न सकृद्गता
विति न्यायात् अत एव पुल्लीनात् जहीतादित्यादौ हलः श्नः शानन्झौ न्याच हा वित्यादिकं न स्प
ष्टेदं स्थानिवत्त्वे तेभाष्ये केचित्तु रुन्धोद्धि धिरिन्युभयत्रापि हकारउच्चारणार्थः हस्यच धः
पर्यायेण प्रत्ययालोपः तत्रापि हकारस्य रूपग्रहणपस्य होतस्य चासंभवात् प्रत्ययावयव एव हस्येत्य
र्थः कृतल्पप्रकृति विशेषणत्वश्रुतत्वाद्धस्यैव एवं च रुदिहीन्यादौ दोषः हस्य ढात्वव ह्निनत्वात्
अल एवान्तादित्यत्र न धिः हल स्यान्विधित्वेनाश्रयस्त्रीपत्वेन स्थानिधर्मत्वाभावेन व स्थानिवत्ता
भावात् इत्याहुः यत्तु शानो हो शानन्झौ अव त्तावित्यादावपि हकारादावित्यर्थोऽस्तु तेन्यात्स्थानिवत्वा
प्रवृत्तौ सिद्धात् पुल्लीनात् जहीतादित्यादौ पूर्वादिकं नेति तन्नत्र श्नाधीत्यस्मिन्यापत्तेः नचहिब्रा
दित्यादौ द्विकार्ययोगस्यासंभवरूपस्य च विरोधस्याभावात्परत्वादित्युक्तिरसंगता एकस्मि
न्पदे कार्यद्वयप्रयोगसत्वेन विरोधस्य सत्वात् इदृशाविरोधग्रहणे च भाष्यमेव मानमित्याहुः
अहः सर्वेषां अङ्गाद्गर्भेत्यतोऽडतिवर्तते प्रणिहन्तीति नेगदेति णत्वं लुप्तषष्ठीकामति अस्मत्

मैत्राम्नाल्लुम्न विभक्तिकं पथ्यकादमित्यर्थः वनतीतरेषामिति वनते स्त्यभ्यामि चासत्र विशे
षणमिति भावः तेन कृत्यवादिव्यावृत्तिः न च ननादि कृज्म इत्यत्र कृग्नू ग्रहणात् कृत्सु ननादिका
र्याभावः गणकार्यमनित्यमित्य ज्ञापनेन चारितार्थ्यात् भवतु कार्यं ज्ञापनेऽपि ननादि गणक
जः पाठस्य वैयर्थ्यानुद्धाराच्च अनुदात्तोपदेशादित्यनुनासिकान्ताऽइति शेषः एवमग्रेऽपि
उपदेशे किं यति क्तिनि तित्वना घृदात्ते तेऽपि न दोषः द्वौ हं ते रिणलाद्यच्च त्त्रमेवाद्धित्वश्च
ते दृढिर्वचने वीजिस्तृच्च भाष्यादिसमत्तनयाद्धित्वान्तर्वर्व परत्वाद्वोहं ते रिति कृत्वमिति भावः तृ
चनित्यत्वादौ त्रिणात्र परत्वाभावादाह अभ्यासाच्चेति इदं च प्रत्यासत्त्याऽभ्यासादिति पञ्चम्य ह
तिनिष्ठां गत्वादित्रिपञ्चस्य च प्रत्ययस्येकत्वएव प्रवर्तते तेन जिह ननीषितीत्यादौ नातिप्रसंगः
अदंत इति तेनावधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिर्न अकारस्येति च्च रत्वेन विशेषणात् व
धिहिंसायामिति स्वतंत्र धात्वन्तरं न सार्वत्रिकः अदंतप्रतिपादक भाष्यादिप्रामाण्येन तत्स्थ
शेषविषये प्रायोगाभावानुमानात् अलिलेति आलइतिक्तः लुग्वेति वाल्लुक अलितानां
मिति क्तस्याचीत्यं तल्लोपः दर्शने शीति विश्वारूपाभिचक्षे शाचीयिरित्यादौ न पाख्याख्या
नत्वादिनि भावः पुजर्पे इति अनुदात्ते तस्य हलादेरिति पुरु नेन विचक्षणः पुष्पपनित्यादावं
तोदात्तत्वसिद्धिः अंतेदित इति पतद्वीजं प्रागवोकेऽकार इत्यिति नचान्त्ये दित्वव्याघातव

त्वेन चारितार्थ्यात्कार्ये ज्ञापकत्वं च तत्त्वेत्येव सिद्धेः अकारेणैव नादृष्टेन पुंवः सिद्धेर्नुमो व्या
वर्तनेस्य प्रायिमिकेत्व सार्वधातुकपएव फलत्वाभावात् स्थानाद्युपस्थितनानुदात्तेत्त्वं प्रयुक्त स्वरोऽ
नित्यइति नोक्तं एवं प्रादिरिति तेन पुंख्यानमित्यत्र रुत्वं न असिद्धकाण्डइति तेन स्तुप्रख्ये
न निर्वर्तने सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीय इत्यत्र धवयोपधादिति वुञ्न किन्तु छ एवेति बोध्यं
तद्वचनेनैत्व प्रकरणानन्तरं बोध्यं तेन पर्याख्यानमित्यत्र रुत्वं चइति णत्वं नयणोम
परइति यस्याद्धित्वं च भवति चकख्यौ इति न च एवरिचेत्यत्र एवरो नितित्त्वेन कार्यित्वबाधात्
एवस्य चर्त्वे दुर्लभमिति वाच्यं भाष्यादिप्रामाण्येनात्र न्यायानङ्गीकारात् अस्यतिवक्ति ।
अस्यतेः पुषादित्वात्सिद्धे नङ्‌ अर्थं यद्ग्रहणं वक्तीति वाच्यादेशार्थं स्वतन्त्रे योरुभयोरपि ग्रहणं
यन्नु ख्यातीति एवमादेरिवानुकरणे लक्षणया प्रासंपन्नं च यत्वं वक्तीति कुत्वं च तत्पदं च यत्वा
भावे प्याङि तिनत्र धातुपाठे प्रयोगमर्थानामनुकरणेन सूत्रपाठेपि तथैवौचित्यात् लौ
पदि किकप्रयोगस्याभ्यर्हितत्वाद्धत तत्प्रयोगस्य प्राकारसहितस्यानुकरणं तद्धितत्रवर्तनेन ।
एवस्यानिवर्तितत्वात् एवं च कतीत्यत्र एवश्रवणं न स्यात् न चानुकरणे पत्वे कृते तन्नि
वृत्तिः अनुकार्येनिष्पन्नस्यानुकरणेनिवर्तनेः कर्तुमशक्यत्वात् एवं च वरान पत्वप्रयोग ।
स्याख्यानामनुकरणान्तयत्वाभावेनाङ्‌ स्याद्याचे पंरीति दीधाध्यदावित्यत्र [illegible] प्रयोग

धा॰ प्रो॰ ति॰
८३
93

स्यधात्वनुकरणात् अस्तु लभएवाकिंचुलप्राप्तोनुविधेयेसूत्रकृतः ख्यात्रोविधानं ख्या
पुरस्कारेणविधीयमानंकार्यमेवमानुपूर्वीकादेशास्येवयथास्यादित्येतदर्थमितिनदोषः
अतएवात्रसूत्रेस्वतंत्रव्याधातोर्नग्रहणंनस्यसार्वधातुकमात्रविषयत्वात् अतएवैतव
स्थापत्वेनासिद्धंविधिसामर्थ्यात्स्वेतिध्विकवर्जनेइति अनेनवाविवक्षणः पुंख्यानंअसिन
न्वत्लोरलक्षणमिपिबोध्यं ईशःसेसेध्वेइतिएदंनानुकरणमविभक्तिकोनिर्देशः तेनए
ड्डमितिसिध्यतिननउदीहरणेकंदसिकेदसत्वात् शपनोलुकिउपधालोपाभावेच
न्नेनिघ्नेन्ननिध्वेइतिबोध्यंवैचित्र्यार्थइति ध्वेइत्यस्यपूर्वत्रापकर्षः सेइत्यस्योत्तरत्रानुवृत्ति
रितिवैचित्र्यंएतेनेशः सेध्वेइडभावार्थेयोगविभागइत्यपास्तं भाष्यविरोधात् ईडजनोर्ध्वे
तिभाष्यसंमतः पाठः एकदेशेति सभवानीशिष्टेशिष्टेत्येवायमीट् इत्यत्र लोड्वावादि
डितिबोध्यं आडः शास्त्रअयंयथानुर्वंवीड नेनरमितिनत्ति त्यादिसूत्रस्यभाष्यस्वरसः
नमोवाकमितिनमस्कारमित्यर्थः रुद्राध्यायमित्यर्थइत्यन्येवशामेतिनयाचाद्कुघडि
तिसूत्रेभाष्ये नुम्विसर्जनीयेत्यनेननुमादिभिः प्रत्येकंव्यवायेषत्वंवक्तव्यंनिस्से इत्या
दीमाभूदितिनत्रातव्यांनपाठेविरुध्येतानदाह्रि अस्यादिषत्वेषटोरितिकत्वेकवर्गात्परत्वे राम
नषत्वं उर्वीरमेवेतिभावः ख्रिजिनुत्तरं शीडनेनैवसिद्धेसार्वधातुके गुणइति व्यर्थमि ८३

निकश्चित् उपधीडोरुदूर्जोतश्रात्यतो जइत्युदम्पन्नादित्यतो दितिचवर्तते साच षष्ठ्यर्थेत्र ।
प्यमातदाह अतइति उससैव हरिलदेशोऽङ्लमः उतोवृद्धिः अचीत्येतदुद्धिनेनाभ्यस्तस्येति
संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते तदाह पितीत्यादि भाष्येपित्रेति इदंवहूलः आः इति सूत्रेभाष्येस्पष्टं
अत्रभाष्ये इत्युक्तावार्तिकमते उत औदिवक्तव्येवृद्धिग्रहणेन संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वा ।
न्नेतिनोपितं ननु पूर्ववाक्येन ङित्वमपिदुर्लभं मतात्राहविशेषेति न चानया युक्त्यालयपदि
त्वेनत्का किल्लवाधे प्रकल्पत्यादौ गुणः स्यादिति वाच्यं ङिच्चपित्रेत्यस्यवाचनिकत्वात् अन
योर्विरोधेविशेषविहितत्वेन निर्णय इत्याहुः वस्तुतस्तु अः स्थानवः श्विनेनक्वचिदनु
बंधकार्येनल्विधावितिनिषेध प्रवृत्तिस्तापेनेनलक्ष्यानुसारेणचतदाश्रयणानाश्रयणाभ्यां
सर्वेष्टसिद्धिः अतएवभविष्यतीत्यादौ लिङादेशोपिङित्वंन एतत्वापमूलकत्वमेवास्याः स्पष्टं
स्पष्टंधनितंचेदं भाष्येइति निरूपितंभाष्यप्रदीपोद्योतेपूपादिति अत्र सार्वधातुकत्वाभावान्न
वृद्धिः स्मरंतीति न्यासवर्धमानादयइति शेषः अत्र वीजंरुस्तुसाहमव्यवहितत्तत्तिउ ईद्धिधा
नेचेतिदिक पाम्पमोस्तु विकरल्तु किवेदेउदाहरणं वोध्यं ऊर्णोति उतोवृद्धिरित्यतोवृद्धिरित्या
द्यनुवर्तते तदाह वृद्धिरित्यादि आम्नोतीति ऊर्णोतेर्नुवद्धावादि जदेरित्यनेकाच इतिचात्र
नुवद्भावेन यङोभावातिदेशास्यापिपरभावातिदेशस्य वोधनात् इतिभावः ननाः अजादे

से वाधितौ

रितिकर्मधारयात्वंच । ण्वंतमनुवर्तते स्त्रादिग्रहणस्य च प्रकृतेनुपयोगइत्येकदेशएवानुवर्त्तते गो
ऐवादित्वमाश्रयणीयं लक्ष्यानुरोधात् अतएवचंद्रिद्रीणिषनीत्यादिसिद्धमित्याशयेनाह अचः
परस्मिन्निति अपेचनिषेधोनंतरस्येतिन्यायादजादेर्द्वितीयस्यैवन्यस्यैव अत्रापिद्वितीयस्येत्यनुवर्त्तेवे
त्तिबोध्यं तेनानर्दत्यादेरेफविशिष्टस्याद्वित्वसिद्धिः ननूर्णुनावेत्युत्तरखंडेपिणत्वं स्यात्
नचनिमित्तविनाशात्कनस्यापिणत्वस्यनिवृत्तिः द्वित्वशास्त्रेणोत्तरखंडेपिणस्यसाधुत्वबोधनादि
त्यतआह नुशब्दस्येति णत्वस्यासिद्धत्वेननुशुध्येवद्वित्वशास्त्रायकृत्याशास्त्रप्रवृत्तिस्तदीयद्वि
तीयप्रयोगस्यैवानेनसाधुत्वात्त्वाख्यानान्नोत्तरखंडेणकारस्यणपूर्वोत्तरेणनव्यवधानात्त्वचो
त्तरखंडेशास्त्रेणणत्वप्रसंगइतिभावः पूर्वत्रासिद्धीयमिति पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारेभवमित्य
र्थः गहादित्वाच्छः यत्पूर्वत्रासिद्धीयंशास्त्रंतत्रादित्वेइत्युपलिष्टतेइत्यर्थः तत्त्वपूर्वत्रेत्यनेना
वेति एवंचद्वित्वभिन्नेपूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थः अतएवद्वित्वस्यान्यत्रासिद्धनाभवत्येवेतिसंयो
गसंज्ञासूत्रेकैयटेध्वनितेअत्रद्वित्वशब्देनषाष्ठमाष्ठमिकंचगृह्यते सन्यङोर्धातोरेकाचइति
सूत्रस्थभाष्यस्वरसात् लिंगादिति अन्यथाऽनितेरित्यनेनकृतणत्वस्याद्विर्वचनेप्राणिणए
दित्यादेःसिद्धेउभावितिसूत्रंव्यर्थंस्यादितिभाव विभाषाणेः माङ्कुटादिभ्यइत्यतोगाङि
तिविज्ञइत्यतइडितिचानुवर्त्ततेगणोपदेके नाभ्यस्तस्येत्यतःपिनीत्यादिरनुवर्त्ततेउत्तोवृद्धि राम
६४

इयकालोऽद्यन्यर्थः। अस्मात्तु स्थविति एवकारस्तत्तत्र पठ्यमाने लिङ्गत्वालिङ्गाशिषीत्याद्यर्थः। एवंनि
त्याऽऽङ्। तस्मात्तु वर्त्तेलङ्। ग्रहणं सार्थसन्तलङ् तु भावेन लङ्गो व्यावर्त्यं स्पष्टं चेदमाकरस्तत्र भाष्ये वि
ध्याशिषो। स्कोरिति सलोपे याया इति त्येवं रूपमिति विशेषयोरेतन्नायद्विवचनमेवोदाहरन्ति यायाः
तामितिलिङः सलोप इति सलोपः। आशिषि तु सुट् सकारस्य श्रवणं याया स्तामित्येव पारस्त
ए गाति स्थाघुमास्येत्यत्र चपिब तेय ह णान्ते त्वसिज्लुकोप्रणिदातीति घुत्वाभावात् के चेकिमा
चेति भाष्ये विकल्पिकं णत्वं सार्वधातुकमात्रेति मात्रपदस्योपधारणे सस्थानत्वमिति इनप्रादि
त प्रयोजनकथनावसरे वार्तिकमिदं पार्श्वे विसर्जनीयस्मृत्तेः सस्थानत्वं जिह्वामूलीयो व्यावर्त्त्यं
तेन प्रयोजनमित्यर्थः। फलितमाह सस्थानत्वं जिह्वामूलीय इति सस्थाद्भिन्नत्वे पाठः। तस्यासं
गतेः। यद्वा सस्थानत्वं सस्थानशब्दः तेन स्ववाच्यो जिह्वामूलीयो लक्ष्यते अन्यथाऽस्मात्तु चि।
जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासंगतिः। स्पष्टेन प्रमाणानां सामान्यपक्षे यातात्र सामा
न्यत एवार्धधातुके प्रयोगाभावोऽप्यापद्यते एवं चाख्याते यत्वस्यासिद्धत्वादेव निष्ठानत्वाभाव
सिद्धेर्नुध्याख्याति सूत्रे ख्याग्रहणं न कार्यमिति लघवं निष्ठानत्वमाख्याते इति भाष्यस्याप्यत्रैव
धा तात्पर्यं अस्य ख्यातेर्निष्ठायां प्रयोगं श्रीकुर्वकैयटस्तत्र चिन्त्यः भाष्यविरोधात् अन्यथा न।
ध्याख्येत्यनेनैव सिद्धे निष्ठानत्वस्य प्रयोजनत्वेनोपन्यासस्यासंगत्यापत्तेः नघ्येत्यत्र तस्य
तिवक्रीति सूत्रोक्तरीत्या स्यग्रहणमस्त्येव प्रख्यानेणत्वाभावोऽपि यस्यासिद्धत्वादेवेति दिक्
यत्तु हरदत्तेनायं स्वतंत्रधातुरपि रवशादिः पाठस्य पवचमपि साधारणमिति उक्तं तत्र मानाभा

वात्‌ नरः स्मातीत्यादावपि निहृत्मस्लीयापत्तेश्च संपूर्वस्येति सार्वधातुकेपिनेभावः टसंस्येति प्रयो
गस्तु चलतु एवनास्येति रूपप्रकृति मात्रेति भाष्येपाठादिति भावः अयमंतीति आदादिकस्त्यर्थः
।स्पिष्टोक्तेति भावः आथर्वणीयस्तु प्रयुज्यत एवस्वरे विशेषस्त्याहुः विदोलटोवा विदइति पंचमी
विदंति विद्यमानस्तु न ग्रहणं विकरणव्यवधानेन लट स्तनं परत्वाभावात्‌ नुवः पंचानामिति साहचर्येण
दादिकस्यैव ग्रहणाञ्च वेत्तिरिति अकारादिनिपातनादिति आम्संनियोगेनेति शेषः विदांकुर्व
न्त्विति इतिः प्रकारे एवंजातीयकेष्वित्यर्थः अतएव पुरुषवचनेनविवक्षिते नचलोडप्यविव
क्षितः स्यादिति वाच्यं लोडुच्चारणे वैयर्थ्यापत्तेः पुरुषवचनयोस्तु नांतरीयकमुच्चारणं
उपविदेत्याभिधानवैयर्थ्यापत्तेश्च नत्वाहिउषिजागृभ्यां साहचर्यात्‌ आदादिकपरस्मैपदि
नोग्रहणं प्रकृतेपि तस्यैवउपस्थितत्वात्‌ यङ्लुकि तु नेदं प्रवर्त्तते आख्यातप्राग्वार्त्तिभागे
गुणाभावातिरिक्तस्यापि निपातनाश्रयणे मौरवापत्तेः पूर्वोत्तरसाहचर्येणोषविदेत्यस्या
पियङ्लुकप्रवृत्तिः ध्वनितं चेदमाप्रात्तेविभाषेतिवदन्ताभाष्यकारेणनवेतिविभाषेतिसूत्रे।
केचित्तु नात्रापूर्वं आम्विधीयते किंतुलिटि विहितस्यलोटि प्रवृत्तिरित्येतावदेव बोध्यते लाघ
वात्‌ एवंच गुणाभावार्थं यत्नांतरं नाश्रयणीयमिति लाघवंच पूर्वसूत्रे आम्संनियोगेनदंतत्वनि
पातनादेव सिद्धेरित्याहुः वेपरीत्यस्यापत्तेरिदमयुक्तमिदमित्यन्येकर्त्ताविवक्षितएव बहुवचनेन
तस्यप्राधान्यबोधनेन विवक्षितत्वबोधनात्‌ परस्मैपदस्यकर्त्तृगामिक्रियाफलसाधरणस्य चि
वक्षैव मनुपयोगविषये आम्प्रत्ययावदिति सूत्रेणतथ्यानिर्णीतत्वेनात्रापितथैवौचित्यात्‌ अतए

रित्यतो हलीतिच ऊर्णोतेरस्ति विचहीति सूत्रं नेटीतिच वर्त्तते। निषेधविकल्पयोर्द्विविकल्प
स्याफलित्वात् नेतिनिवृत्तेर्वींद्र वद्धिर्वैति ब्रुवः पंचानां आदित आहो ब्रुवः इति पंच मध्यंते द्वितीयंच
ष्ठांतं विदोलटोवेत्यतो लटोवेति वर्त्तते चकारमिति न चाहस्तरत्येव स्त्यतां महाप्राण
देशाप्रकरणत्वागमस्यानुचितत्वादिति भावः ब्रुव ईट् हलादेः पित इति सार्वधातुके
त्यपि बोध्यं नाभ्यस्तस्येत्यतः पितीत्यायनु वर्त्तते तेन ब्रुवोव चाव्रुववक्ष्येत्यत्र एनेत्याहुः
अपृक्तं इति तु नानुवर्त्तते ब्रवीतीत्यसिध्यापत्तेः नचोवक्ष्येत्यत्र परत्वादीडागमे तत्त
ईट्सहितस्यादेशेदोषाभावः परस्मैपदशब्देनागमसहितस्यग्रहणादिति वाच्यं प्र
कृतिप्रकृतिप्रत्ययविशेषनिरपेक्षत्वेनादेशानामंतरंगत्वात् केचित्तु गलित्यत्ववि
धानेन स्थानिवत्त्वाभावस्य ब्रुवआदेशे सामान्येन ज्ञापनात्सार्वधातुकरत्यस्यासं
वेधेपि न क्षतिः नचाह्येत्यत्र परत्वादीट् पश्चाद्ब्रुवः पंचानामित्यनेन तस्यादेशे ज्ञापक
मसंगतमिति वाच्यं येननाप्राप्तिन्यायेनादेशानामीडपवादत्वात् पंचानामित्युक्त्या।
तिवादिष्वपि प्रत्येकं व्यापारसत्त्वादित्याहुः वक्तीत्यङिति प्रयोगस्यानुकरणेऽस्य
तत्रस्य च विनिगमनाविरहादनुकरणमिति भावः एतेन शीघ्रोपस्थितिकत्वेन स्वतंत्र।
सैव ग्रहणमित्यपास्तं अष्टाध्यायीस्थत्वेनाप्यप्रत्यासन्नत्वाच्चेत्यलं दीर्घैरणः अत्रलो

स॰

परत्वात्तेभ्यो ऽसीति वा पचत्वस्तो लिटीति चानुवर्त्तते किन्नीनिर्किंकृयाय न च दीर्घे कृतेभ्या।
ससेतौ ऽमाडिङ्रूपसिद्धेस्तस्य पूर्वं परत्वाद्दीर्घे सकृद्गतिन्यायेन पुङ्नापत्तेः अभ्यासवि
कारे बाध्यबाधकभावाभावे तु मीमांसतद्दृन्यादावित्वोत्तरं दीर्घवत्कदाचिदपि पुङ्त्वरं
दीर्घे निष्प्रापत्तेश्चलिटीति एवं रूपप्रयतं ई पत्तु रिति ननु इउ अत्तुसितिस्थिते उभ्यासदी
सवर्ण॰ र्घे यणपवि स्थानिवत्त्वेनैं दीर्घे स्य प्रवृत्तेरकृतव्यूह परिभाषया यणभावे वा सवर्णदीर्घे
विधानसामर्थ्यान्नुरूपं यणभावे ई अत्तु रिति प्राप्नोति तत्राभ्यासदीर्घविधानसामर्थ्ये
न न सवर्णदीर्घे बाधः अनंतरस्येति न्यायेन स्वविनाप्राकत्वेन च यण एव बाधात्
सवर्णदीर्घे स्तु नानंतरो न स्वस्वरूपनाशकः इति चेन्न पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वेन य
णो दीर्घाप्रवृत्तेः बहिरंगकृतनिमित्तनाशस्यैवाकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्तिनिमित्तत्वा
पणं श्रोतदप्रवृत्तेश्च यण दीर्घनिमित्तविनाशस्य संभावितत्वेन सवर्णदीर्घाप्रवृत्तेश्चेति
दिक्. आयनिति यण आभीयासिद्धत्वादाट् लावस्थायामडिति पक्षे तु दोषः पांके वन
न चाजादीनामटासिद्धमिति पक्षे टि अटश्चेत्यपेक्षया परत्वादांगत्वाच्च यणापनित्यसि
द्धिः अंतरंगत्वाद्वृद्धिः प्रवृत्तेः वार्णादांगमिति त्वनित्यं न च वृद्धौ स्थानिवत्त्वेन एत्वायनै
उवारः इण इति सूत्रेण रित्यनुवर्त्तीण इवर्णस्यैव स्थाने नान्विधितया स्थानिवत्त्वाभा

वोऽसमानिमित्तात्मनेपदेविदेर्नामादि कृञ्चतनादिरेवक्रियासामान्यवाचितेनान्यप्रयोगपत्वा
त्कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्येतत्साहचर्यात् च अन्यथोप्रत्ययादीनामपिनिपातनापत्तौ गोरवा
पत्तिस्तु तद्दत्याति पुरुषवचने इतिलोपेलुगि आम इति सूत्रे लेरित्यनुवर्त्तनं इति मतेनेदं निष्क
र्षं तु तेनैव लुगिति वोध्यं गणकार्यस्येति कृञ्ञि सापामित्यत उप्रत्ययापेक्षमिति तु नवाच्यं त
नादिसाहचर्येण तक्षणस्यस्यैव ग्रहणात् यङ्लुगर्थमपि न अनुवधनिर्देशात् धुनितंचे
घि दंभाष्यादिविरोधि इति भावः न च धातूनामनेकार्थत्वाद् उत्पादने कृणोतीति हिंसायां करोतीति चड
वीरं भाष्यादिप्रमाणेषे नात्र तदनंगीकारादित्याहुः अविस्मास्तरन्यत्रे उभावत्रागमप्रासन
स्यानित्यत्वाद्बोध्यः न पर्यरत्वसामर्थ्यादिति इदं स्थानवत्त्वसूत्रे भाष्ये स्पष्टं उद्वोढामिति
वृद्धिवल्लत्पे लक्षणस्येति न्यायेनाप्येन द्वारपि तं शाक्यं लुको सिद्धत्वादिति इदं स्थानाक्षार्वधा
तुक यहणे स्पष्टार्थमिति भावः केचित्तु सार्वधातुक ग्रहणं भूतपूर्वगत्या सर्वधातुकत्तु
कापि विदांकुर्वन्त्यादावुत्वार्थं उत्तरत्र तस्य नोपयोग इति तन्न वैत्यते एवं चेदमाभूत् सूत्रा
नित्यत्वस्य ज्ञापकमित्याहुः दश्च सिपि धातोरिति सूत्रं पदस्येति मलोपः ससः इत्यत्तोन
इति चानुवर्त्तते पदान्तस्येति किं वेत्सि वृत्वस्यासिद्धत्वाद्दो स्सत्र अस्तोर अत उदित्यतोन इ
तिवर्त्तमाने पुनरद्ग्रहणं किंत्यप्रयोजनं न परकरणं त्वसिद्धवत्त्रत्रानित्यत्वबोधानाये

निरस्तं भाष्ये एतदर्थमेव पुनरुक्तं तत्रत्यस्य ज्ञापकतावक्तुं मध्याकरा अस्येत्युक्तौ गौ
रेणैवेणलाघवार्थं तपरकरणमित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः अस्योरिति घ्वाकंधादि
त्वान्यरूपं आम्यस्तयोरित्युत्तरसूत्रसाहचर्येणात्रत्यपूर्वपदार्थस्याविकरणरूपस्यैव
ग्रहणं सिद्धमिति घाकारोच्चारणं तदनित्यत्वज्ञापकमित्याहुः असाहचर्येण स्तेर
र्थार्थधातुकेनेति सार्वधातुकानुवृत्तिर्निष्फला किंच तस्य तत्रभूमावेन भाव्यं ईहामा
सेत्यत्रापि हि त्वेभ्यासविकारे वाधकमावाभावेन हलादिशेषेऽत्यादेरिति दीर्घपरसो
कारस्य लोपेऽत्तत्यभावादित्याहुः आसनिति एवंदस्योपपत्तिः उपसर्गपरस्येति स।
स्य विशेषणं नास्ति तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न षत्वं नन्वस्तेरिति व्यर्थं सकार निरूपितोप
सर्गत्वस्यान्यत्रासंभवात् प्रादुस्त्वकश्चस्ति विषय एवेति चेन्नत्वनुसूत्रेऽनुसृतं तस्यापत्य
मानुसेय इत्यत्र ष्णुआदित्वात्रिटेलोपत्नुलोपे संभवात् ममु भिदादौ मज्जेति पाठाद
पमर्षितं अपचुरादावपि आधृषीयेष पद्यते मतेर्वर्द्धिरित्यत्रोभयोर्ग्रहणे द्वयोरु
दितकरणे न समानत्वबोधनात् अत एवाधृषीय पाठश्चरितार्थः अन्यथोदित्वेनैव णि
ज्विकल्पे सिद्धे आधृषीय पाठो व्यर्थः स्यात् ममतरूदित्वस्य चारितार्थ्याणिज्विकल्पोन
स्ति घोदत्रोभयोर्ग्रहणं वा न सिध्येदिति पाठ आवश्यक एव एतेनालुग्विकरणस्यैव

वात् अचः परस्मिन्नित्यपि न अपूर्वविधित्वात् अंतरंगेणबाधितस्यअप्रवृत्तावसरत्वान्न पुनः प्रवृत्ति
रित्युक्ते इत्येणइति इण्यो यणि त्वादौ सत्सु प्रसिद्धत्वेनैतेर्लिङीत्यत्रास्यैव यत्र इणः उभयत इति ।
ता नर्वादिवत्त्वभावप्रवृत्तावपि नत्वतिः एकादेशो धर्मेऽप्यलाभेपि उपसर्गात्परत्वस्य तमो नित्यानिट्
त्ववदशास्त्रीयत्वेनातिदेशुमशक्यत्वात् तदभावेन इणस्ताप्राप्तेरितिवाच्यं पूर्वपरयोरित्याद्यनुवृत्त्या पू
र्वान्तवत्त्वाद्यतिदेशेन पूर्वत्वाद्यतिदेशस्यापि सुलभत्वात् पूर्वत्वादेस्तत्र घटितसमुदायधर्मत्वात्
शास्त्रीयत्वाच्च तस्मात्परत्वं त्वार्थसमानग्रहणमित्याहु एतद्विषये आयस्यानिवर्त्तत्वनपर
त्वेनानेव बाधात् एतन्निषये विप्रतिषेधावसरत्वान्न द प्रवृत्तिः अचः परस्मिन्निति तु पूर्वत्वेन एवमत्र
न एव स्याय तदित्यादिसिद्धिः भौवादिकस्येति इटकिटे यत्र प्राप्तिः एतस्याः धीर्लिङीति भावाभावः
इदमुपलक्षणं नाहित इणारूढीत इत्यादिप्रयोगानुरोधाद्धी गत्वीत्यत्र प्राप्तिः एतस्य दीर्घस्यापि
बाध्यं समेयादित्याह पूर्वश्रवाबाध्यः इहाधधातक इति स्वरूपकथनं किंतिलिङीत्येतावतैव सिद्धेः नि
त्यमधिपूर्व इति धातु संज्ञानुपाठापेक्षणाङ्गादिसाहचर्यादधि रहितस्यैवाक्रियावाचकत्वमप्रिका
ल्यनिकं न स्यास्त्येव लावस्यायामिति वार्त्तिकमत एतत् एतेन द्विर्वचनेचीति निषेधात् इण एव
द्वित्वे उत्तरखंडस्य गादेशो ऽधीगे इतिनि स्यादित्यपास्तं द्वित्वनिमित्ताज्झि मित्रत्वाभावेन द्विर्वचनेची
त्यस्या प्रवृत्तेः आचाम न आहुर्विवक्षितं इति अत एव प्रदीपो ॰ त्यत्तेः पूर्वमादेश इति सिद्धांतः अ

अपक्षेऽनैमित्तकत्वात्तस्याप्राप्तिरिति कश्चित्तु उक्तयुक्तेरेवेत्यन्ये निर्देशान्नेति आश्रयेऽपि वार्णादाङ्गमित्यस्य
प्रवृत्तिर्न्याय्यत इति भावः परत्वादियङि निर्देशेन सूत्रमते लावस्थायामङिति पक्षेऽपि अत्यपरत्वादिति नि
र्देशानां सामान्यापेक्षं ज्ञापकत्वपाकाचिदं तत्संगादपि पूर्वं मांगप्रवृत्तेर्नैव दोषः पक्षाचात्र लक्षेन पपरत
थाकुम्भ्वोरिति सूत्रे उक्तं गाङादेशादिति पतत्वं गाङ् गानावितिधातौ निरूपितं क्रमात्स्या
ज्ञस्वतीति हाको ग्रहणं न हाङः तस्याभ्यासेऽस्त्वापत्तेः हाकइतितु वक्तुमुचितं दीङो युङित्यतः
क्ङितीति वर्त्तते आर्धधातुक इति चाधिकृतं इयतीत्यतः इदिति च वर्त्तते इकस्मरणे इरावदिकः
इत्यादौ विशेषणार्थः ककारः केचित्तितिश्रत एव भाषो इणोगा लुङीत्यत्र तत्र ककारलोऽइदं पठितं
णौ गमिरबोधने चेति सूत्रयोश्चानुवृत्तिर्दर्शिता अधीयानिति इयङ् सवर्णदीर्घः राघवयोरि
त्यधीगर्थेति कर्मणः शेषत्वेन षष्ठी चं क्रम्य माणेधीषत्राधीयं स्वक्रमणं कुरु तादर्थ्यस्या
विशेषेऽपि वृद्धेदः प्रतीयते इति भ्राव मपायेइति सूत्रस्थकैयटलिखितहरिश्लोके एवमेवमधी
यान इति पाठः स्मृतिनः केचिदिति अत्रारुचिबीजं तु अटआभीपत्याऽसिद्धत्वेनानेकाल्त्वाभा
वः लावस्थायामट्पक्षे युवान्पत्ति कृष्णु वोरित्यत्रोक्ता अस्यार्धधातुकेन प्रयोग इत्यत्र धालावुक्तं
ईकारोपीति तेनतरणि रूदीनदत्याधिसिद्धिः कर्मव्यतीहारे यंतङ् आविर्भावार्थत्वात्रगतीतिनि
षेधो नेत्याह व्यतीहारस्यानेकनिष्ठत्वाद्विस्त्वमिदं इति कश्चित्तु केचित्तु भावेनिष्ठपांसत्रस्यंतं उ

ग्रहणं स्यादित्यपास्तं धुनितं चेदं ह्रि संज्ञासूत्रे अकरे मघादीनां स्वरितेत्तामाधृषीये तु
पाठे फलं चिंत्यमेव अशोकवनिकान्यायेनैवमयोरपि तत्र पाठ इति लुग्विकरणेति न्या
यानित्यालादेवोभयोरत्र ग्रहणमित्यन्ये धातुप्रत्ययइति धातोः स्वरूपग्रहणइति परि
भाषालब्धोयमर्थः तेन परिमृज्यामित्यादौ न एतेन मर्मृष्ट इत्यादौ घङ् अलुकि तत्र गतेव
नलुमतेति निषिधा पूर्वत्वा प्रत्ययलक्षणेनांगत्वेपि वृद्धिर्न प्रकारेणापि प्रत्ययस्य निमि
त्तत्वेन नलुमते इति निषेधानुक्ति तीत्यस्य निमित्त सप्तमीत्वेन प्रत्ययलक्षणानुपयो।
गे न क्ङिति चेति निषेधात्व आज्ञादाविति अशायं प्रशो यस्मिन्निति विधिरिति भाष्यालभ्यार्थान्नु वा
दः नवाचिनिको गौरवान् फलाभावाच्च भाष्यान्नप्रेव लाभाच्च मृजेरिति हृधिः षत्व कुत्वजन्त
स्त्वानिषेध रुदादिभ्यः सार्वधातुके किं स्वप्ना धितं नेति सकृदङ्गतिन्यायाद्धिमिरिति भावः रु
दश्च हलादेः किं वाच्य सार्वधातुक स्येति किं अस्वाप्सीत् अप्रत्ययस्य किं रोदितिर्धि पंचभ्यः किं
अजागः यद्यपि नु रुत्स्तु इत्यत्रैव वैपित्यस्य निवृत्तेऽपि तइति दुर्लभं निष्फलं च तथापि स्व
रूपकथनं बोध्यं अरुदितामिति प्रकृतिविप्रोषापेक्षे ऽपेक्षांतरंगत्वात्तामादायः तत्तद्रू
अन्यपेक्ष निर्दिश्यमानत्रस्तेन व्यवहितत्वात्तामादयो न स्युः स्पष्टं चेदं पादऽपरित्यत्र
भाष्ये प्रकृतीति प्रत्ययविप्रोषापेक्षया स्तुऽपेक्षयांतरंगत्वादितश्रुतिलोपे यास्नुडीटीः श्रा

त्रयोरंतरंगत्वाद्यासुडित्यर्थः ईदृशामंतरंगत्वं च मन्तुपूर्वविधायके भाष्ये उक्तं यत्र सामान्यधर्मापे
क्षया कश्चिद्विधाविमित्तिको निमित्तकोटौ विशेषापेक्षया शास्त्रेऽस्ति तत्रान्यो बहिरंगमिति तदर्थः
यथात्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं चेति बोध्यं नित्यपि बोध्यं यासुट्कित्त्वे तु नाडीये: प्राप्तिः अप्र
कृतत्वाभावात् न चैवं यासुटि अप्रकृतत्वस्य विनाशोन्मुखत्वेनाडीदौ न स्यातामिति वाच्यं +
वहिरंगकृतनिमित्तविनाशासंभावनायामेव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् स्तुविनिर्ईर्भ्यः अ
त्राप्युपसर्गादिति वर्त्तनरहितकेपदेस्थासः सुपीत्या गंतुनेकारेण वकृत संप्रसारणस्यानु।
करणं स्तुनीनिक्तिं जंतंनपिनयानिर्देशः गुणपन्नैः समेति पचाद्यजंतसाहचर्येण
तस्यापि रूदंतस्यैव ग्रहणात्त्व षत्वे कृते हित्वमिति अतएव स्तुपिभूतोद्विरुच्यतेइति भाष्यं संगक
ते स्तुपिरूपाभावादिति अर्थवत्स्तुपिरूपाभावादित्यर्थः अन्यथैकदेशविकृतन्यायेन तत्
दुर्वारं स्यात् द्वित्वे कृते केवलाभ्यासस्यानार्थवत्त्वमिति स्पष्टमत्रैव भाष्ये स्तनि समसाहर्येण स्थू चर्षे
पमाणे रूपार्थवत एव ग्रहणमित्याहुः सनिते: उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादिति वर्त्त
ते नोणइति च नदाह उपसर्गस्यादिति इदं च शाधान्यान्तस्य विशेषणं श्रुतत्वादनित्वेवा एवं
च निरणानि प्राणिनीत्यादावेव णत्वं न तु पर्यनितात्यादावनेकव्यवधानेनवा चाद् कुघाड्व्य
धिकाराद्दोषः प्रोषेविभाषेत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन क्वचिदप्र
वृत्त्याऽदोषात् अंतःपदवादइति इध नीत्यादावप्युपजन्निष्प्रमाणोऽयमपवाद इत्यंतरंगोपयंता

देशेन अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायस्य तु न विषयः अन्तादेशस्य प्राप्तिविषये चारितार्थ्याभा
वात् अन्नन्तस्य त्यपंके ईन्नेनेतीत्यादौ च नेदं प्रवर्तते उभयग्रहणसामर्थ्येनाभ्यस्तस्येति महाकरणेन
नाभ्यासतो ये भ्यस्तसंज्ञाया एवाभावात् अनन्तस्य त्यकर्षोच्च अत एव प्रतीषिपतीत्यादौ नेटा।
षः ज्ञाग्रो चिस्त्वपर्युदासेन वृद्धिविषयस्य ग्रहणं ङित्पर्युदासेन प्रतिषेधविषयस्येति वा।
ध्यं अत्र विप्राद्धे[illegible]नौणादिको विनगृह्यते जागृविः न चायं कित्कर्तृशाक्यः दर्विरित्यादौ गु
णानापत्तेः प्रकृतसूत्रस्य भाष्ये विरोधापत्तेश्च क्विपत्तु न गृह्यते चिण्णादिसाहचर्येण
रूपमाणस्यैव वर्ग्रहणात् अत एव तत्र लक्षणान्तरेणापि गुणो न विग्रहणसामर्थ्यात्
न च वकारादौ इत्यर्थात् क्रुस्त्वावर्त्यः जिडादेशत्वात् कित्वे लब्धे पुनः किन्करणस्य प्रतिषेधा।
विषयगुणवानार्थ्य त्वात् अत एव तिनीर्वोनित्यादिसिद्धिः स्पष्टं चेदं भाष्ये नुसिच यत्त्रमि
देर्गुणोऽनुसीति संहितापाठेऽनुसीति किन्त्वाऽज्ञादावुसीत्यर्थान्न दोषो ज्ञागृपुरित्यत्र
तिनन्त्रच कुर्नकुरित्यादावतिप्रसंगात् अतः कस्याचीत्यतो वीत्यनुवर्त्य व्याचष्टे अजा
दोनुसीति अथ यनसीति किन्त्वाऽपकारादौनुसीति सूत्रस्य भंक्त्वा व्याख्यातं न तु क्लिष्टं भाष्या
ठस्य एव समाधानस्य मङ्गलस्य लाभात् यत्तु मृणपरित्यादौ यासुटो ङित्वान्न गुण इति तत्र
नुसि गुणस्य निषेधापवादत्वात् यासुटः पूर्वस्याङ्गो ङित्वान्न गुण इति भंक्त्वा व्याख्याने तु क्लि

ष्टं वस्तुतु जागरूरित्यत्र जास्योपन्यासो व्यर्थः आतिदेशिकङित्त्वेपि ङित्त्वान्न यायेन जा
गृहत्वेनैनैव सिद्धिरिति चेन्न वसन्त्यप्रतिषेधे ऽस्थाने ऽतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्या
भावात् एवं च चिण्वदिट्यपि गुणो नेति बोध्यं निषिध्यात इति न च जागरकः इत्यत्र गुणो कृते
इत्त उपधायाः इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यं चिण्णल्ङिति प्रतिषेधवैयर्थ्यापत्त्या जागर्तेर्गुणे उपधाभावस्य
कल्पनात् इः दरिद्रस्य दरिद्र इति वक्तुमुचितं ह्रस्वान्तनिर्देशेनाकारान्तत्वबोधनद्वारा दरि।
द्रातेरार्धधातुक इति वचनं ज्ञाप्यत इत्याहुः ईहल्यघोरित्यस्यापवादोयं आर्धधातुके लोपवि
धानात्सार्वधातुक एवेदं लोपो नन्तरं तु नास्य प्रवृत्तिः अत इत्यनुवृत्तेः आभ्यस्तयोः अनयोरात
इति श्नासाहचर्येणान्त्यस्यैव ग्रहणं ज्ञायत इत्यत्र न दोषः आकारान्तयोरित्यर्थः स्तूचितः श्नासा
हचर्येणाभ्यस्तस्यापि सार्वधातुक एव लोपः इत्यापादनात् सार्वधातुक इति दरिद्रांचका
रेति इदं च कास्प्रत्ययादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं उः इत्येवेति प्रथमोपस्थितत्वादोकारस्य विव
त इत्वेन प्रयत्नलाघवाच्च भावः आलोपे इति न च परत्वादोत्वे संनिपातपरिभाषया लोपो
दुर्लभः अकृतव्यूहपरिभाषयोत्वस्याप्यप्राप्तेरिति वाच्यं आर्धधातुके विवक्षिते तद्विधाने
न लोपस्यान्तरंगत्वात् उ विधानसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगत्याकारान्तत्वमाश्रित्य णलः आदेश
इत्याहुः एके इति ध्वनितं चेदं मतं व्यवेकाज्झादिति सूत्रे भाष्ये यद्यप्यंगसंज्ञाया विधानप्रति

वेह्रुत्तायां गौकारे विवक्षितस्यान्नमीवक्त्रामप्राक्या तथाप्यत्रलघ्वानुरोधादंगास्संवेधः भाविसेक्षा
विज्ञानं वाद्दत्याहुः ददरिद्वुरिति नच णल्येवाम्मास्तु अनुवर्त्तते न नित्यं भाव्यमिति वाच्यं
ददरिद्वानित्यत्राप्यामोऽदर्शनात् विवक्षितत्वदिति ते नदरिद्वानीति दरिदरिद्रहत्यत्राज्जेवन
नुपपाद्यत्वेति एः लोहि पुकस्मात् लोपस्तु न संनिपातपरिभाषाविरोधात् सनि एवलीति
अनेन तरस्येति न्यायेन वार्त्तिकप्राप्तालोपस्यैव निषेधोयं तेनेदपक्षे दिदरिद्रिषितीत्यत्रान्तो।
लोपइति लोपो भवत्येव अत एव भाष्ये दिदरिद्रिषितीत्येके दिदरिद्रासतीत्येति अत्रापि सनि
विहिते नेत्यर्थः विध्यनुरोधात् अदरिद्रुरिति सिज्झ्यस्तेति जुस परत्वात आभयस्तयो
रित्यालोपे आकारान्तत्वाभावात् काकटायनस्यैवेति विकल्पो न नचदरिद्राञ्जिङ्गति स्थिते
आलोपापवाद तयार्द्दरुल्पधोरित्यतोहल्लीत्यनुवर्त्तमाने दद्दरिद्रस्येति स्यादिति वाच्यं अकृ
तव्यूह परिभाषया प्रवृत्तेः कृसिहलादित्वस्य विनाशशाभावात् अदरिद्रासीदिति नचात्रव
कान्तिप्रत्ययविशेषाये त्तसगिकृष्याभान्तरंगत्वाद्दीर्घधान्तुकस्येनीट् स्यादिति वाच्यं व्याप्तिप
त्ते एतदाकारान्त विषयकल्लत्तएणस्यासचारितार्थ्यात् नचयमरमेति सूत्रे एकाच इति वर्त्तते।
तदुक्तं वदत्रज्ञेति सूत्रे भाष्ये एकाच स्नौ वस्नौ वलीति वाच्यं दद्दरिद्रस्येति सूत्रस्यादासी
दिति प्रयोगपरिभाष्यविरोधाधोनास्यभाष्यस्य प्रौढिवाद परत्वात् धनितं चेदं कैयटे एकेर

त्ति तथाच धिवेन्यत्रासिचोग्रहणेकर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं भाष्यमिति नहि सिच पदानुवृत्तिर
स्ति अपूर्वकरणं चानिष्टावहं रूपमेवेन तत्त्वकाधीतिभाष्ये स्पष्टं तिप्यनस्तेः अनस्तेः।
किं सवमारद आइति लङि तिप्यस्तेरूपं बहुलं छन्दसीतीडुन सिपिधातोः सिपिवेत्येवद
त्व विकल्पे सामान्यसूत्रेणैव रुत्वसिद्धौ धातो रुरितिदश्चेत्युत्तरार्थं यत्वत्रापि अनस्तेरित्य
नेनतरं मस्तेरिति रुत्वविधायकेन दत्त्वबाधनार्थं नसिद्धेरनस्तेरिति व्यर्थमिति वाच्यं वैचित्र्या
र्थत्वात् मात्रालाघवेपि योगविभागो गरीयानित्यर्थज्ञापकत्वाच्चेति कश्चित् यत्तेदइति
सचजस्तेनेतिभावः धातुग्रहणं धातोरेव यो वानुरित्यर्थबोधनेन नामधातुव्यावृत्त्यर्थ
मिति कश्चित् घासइद अन्योन्यस्यैव घासेर्ग्रहणादाघासेरुत्वादौ न घादेरुत्वापादे
यं यद्यपि पूर्वसूत्रे उपधापदानुवृत्तेः घासइत्यत्र यवधष्टीत प्यापीड स्यात्तथाप्येवउपधा
पदनिवृत्तेः असिद्धत्वादिति घासहाविति छेदेन घासादेशे यो सलोपे नासिद्धत्वोपयोग
इति स्पष्टं भाष्ये यंचेति दीधीवेवीति सूत्रे दीधीवेव्योश्छान्दसत्वादितिभाष्यात् जक्षिति त्यादि
पइति सूत्रे घसिवसी छान्दसाविति भाष्याच्चेति बोध्यं यीवर्णयोरिति यिश्च इवर्णश्चेति
द्वंद्वः यीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः तदाह यकारइति यिवर्णयोरितिपाठस्तु चिन्त्यः दैवत्वमि
ति यत्तु यीवर्णयोरित्यत्र माहाहरद्वंद्वगर्भेतरेतरयोगः यकारेइकारे वर्णे च परे तेति सूत्रार्थः तत्र

संनिहितत्वाद्वर्णग्रहणेनोवर्णएवपरतस्सामर्थ्याद्धिकतेनतस्मिन्भूतपूर्वगत्यालोपः अतएवादीध
यतेरादीधकइतिसिद्धंध्वनितंचेदंनाग्लोपीतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः एवंचदीध्येइत्यत्रलोपोदुर्वारइ
तितत्रब्रुवः परस्मिन्निति सूत्रस्यादीध्येइतिभाष्यप्रयोगेणाविकारस्यलोपरूपस्यैवज्ञापककौटोश्च
वेशान्वस्तुनोनाग्लोपीतिसूत्रस्यभाष्येनवर्णग्रहणप्रयोजनतात्पर्यकं अन्तरंगत्वेनणिलोपा
पूर्वंपीवर्णयोर्दिनिलोपेआदीधकइत्यस्यसिद्धेः फलाभावात् नचाकृतव्यूहपरिभाषयादोषःस्था
निवत्त्वस्यदुर्वारत्वेननिमित्तविनाशाभावात् नचेदप्राविषयेस्थानिवत्त्वप्रवृत्तौनाग्लोपीतिसूत्रे
ग्लोपिग्रहणंचार्थसदितऊर्ध्वंस्थानिवत्त्वाभावस्यज्ञापकमितिवाच्यं अगनग्लोपेपिअजलादे
देशोऽजादेशोनेतिभाष्यकारैरेवनिर्णीततत्पाऽन्यतरस्यांजदित्यर्थेग्लोपिग्रहणसामर्थ्यका
त् चङ्परनिर्ह्रासेस्थानिवत्त्वनिषेधस्यसत्त्वेनात्रग्लोपिग्रहणस्यचरितार्थत्वेनपादतऊर्ध्वं
स्थानिवत्त्वाभावज्ञापकत्वासंभवाच्च किंतुनस्यप्रयोजनान्तराभावबोधनतात्पर्यकं इदमेवाभिप्रे
त्यादिधीविवीटामित्यत्रकौस्तुभेउक्तं वर्णग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातमिति एतेनग्रहणसामर्थ्या
द्रूपमात्रेवर्णएवलोपतेनादीधयतेरादीधकइत्येवेतिहरदत्तोक्तमपास्तंभाष्यानुरोधादृष
कारइत्यादिस्याकारप्रत्यादीनामिववर्णग्रहणेन्यायप्राप्तार्थानुवादकत्वानस्यैवौचित्यादिदि
कस्वसस्तस्ति जहित्यादिपरइतिसूत्रस्यभाष्यस्वरसात्तुसस्तिधातुरप्यस्तीतिप्रतीयतेन

त्रैव कैयटे षसप्राप्तिस्त्वाघ्रेइत्येके पठंतीत्युक्तं धात्वनुवृत्त्यनुरोधीत्तु मूलपाठः अस सः असदि
ति सिपिधातोरितिरुः पक्षेन सत्वं संतीतिइति त्वात्तु मिस्कोरितिन लोपेजसीतिपक्षेनलो
पः इत्येकइति अत्रारुचिवीजं हल्लो नेत्वराइति सूत्रस्थभाष्यविरोधः वस्राकांनोअस्यचकांद
सत्वेपिवष्टिभागुरित्यादिप्रयोगाः कांदसाअपिकचिद्भाषायामितिसमाधेयाः ऊङीनि
संप्रसारणघित्वषत्वजस्त्वकुत्वानि अवडिति लङि हलङ्याब्भ्यादिलोपेषत्वजस्त्वचर्त्वा
नि औष्ठामिति संप्रसारणेजादित्वादाट नचलावस्थायामडादिरितिनमाङ्योगइति
सूत्रभाष्योक्तपक्षे आट् दुर्लभइतिवाच्यं तस्मिन्पक्षेरात एवास्यचरमाद दैवसिद्धिं संपाद्या
स्तत्रैवप्रत्याख्यानादटोषः चर्करीतं चेति यङ्लुगंतस्यसंज्ञा चर्करीइत्येनन्तस्यदमित्यर्थः
हलेहलादितिसजन्माश्लुक अदादावित्ति नेनयङ्लुगंताक्वयोलुगितिवोध्यं इत्यादा
पं भाष्यमितिन्नीपाचहोरित्यत्रैतिभावः दानंप्रसिद्धं चेद्धिप्रायत्नुहोतीत्यपिस्यादितत्रा
ह प्रक्षेपइतिदेवत्तोदेशेनत्यक्तविनियोगइत्यर्थः वैधे आहवनीयाग्न्यादिरूपे तत्रप्रज्वा
लनायप्रक्षिप्य मा एकामा दाविनिप्रसंगनिवृत्तयेआह हविष्कोति परस्मैपदिनइति। राम ६६
जुह्वानइतितु चानशिवोध्यं होष्येइत्यादिकंतुप्रामादिकमेवजुहूतइति सूत्रेपचानन्तु
णस्तत्पोक्तं परत्वादिति कुश्रुवोरित्येनदपेक्षयेत्यपेक्षयेतिवोध्यं भिपोन्यस्तनउदित्यतः सार्वधा

न्तकरइति गमहनेत्यनः क्ङितीतिचानुवर्त्तनेनेदाहृ क्ङितीत्यादि वस्तुतोत्रानयोनोप।
योगः अत्रक्ङितिगुणसत्वात् भीतइत्यादावप्रसक्तस्यैत्यनुवृत्त्यानुदोषः पङ्गुपका
रेणसहाद्विर्वचनात् नंभीत्यप्रसक्तं अरुत्सार्वेत्यनेनकृतेप्यस्मिन् दीर्घसिद्धेश्चानो
पङ्गुत्वव्याप्तिषिन्नदोषः पूर्वेत्रर साहचर्येणत्रापरत्रेश्च पद्यप्यज्ञादादावरनेका।
चइति पणभाव्यंनप्यापि हल्लीत्युत्तरार्ध्ये पूपालन दीर्घोच्चारणंपङ्गुकिरुगमाद्य
भावाय पिपृत्तेरइत्यादावुत्वापच उदोषा अंगावयवेतिकिं अगतावितिअपादेः न्नेसमी
णेइति यथास्यान पृइइष्टां कृत्स्वस्त्वविधानस्य किन्त्वेव फलमिति सूचयितुं कितीत्यु
क्तं नचपरुतोगुणएव विकल्प्यतां किं कृत्स्वविधानेनेतिवाच्यं गुणाभावेवारणादागमि
तिपूर्णवाधित्वाउत्वापत्तेः कुम्भकार चाङ्गाप्नंन्धिनं पठतिश्ल्वामिनिवचनादायप्यीव
गतिं नेचकपिं तूलाधिरूरणन्यायेनत्रयएवेत्याहुः त्रयाणामितितिनिज्ञामित्यनस्तद
नुवर्त्तनइत्यन्येइहत्यश्रासाहचर्यादप्रसक्तांपितिप्रसार्वधातुकएवेदं प्रवर्त्तते नचमिमी
नेइत्यत्रघ्मास्येत्येवसिद्धं नत्रार्धधातुकात् अर्धधातुकाधिकारोत्तत्रपीति।
वस्तुक्तेः अन्यथाविकरपरिभाषानिरनुबंधकपरिभाषाभ्यां मांगरुणेनादादिकस्यापि
ग्रहणान्मानोमाधइत्यादावतिप्रसंगः स्यात् नचापे पापविकरणएवास्तु एवंचकृट

पिका

तिङि ति सूत्रस्थभाष्यरीत्या एकादेशे कृते व्याघ्रः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे न व्यवधा
नेऽन्तरङ्गत्वमिति वाच्यं मा तद इत्यादौ अडुपदेशात्परत्वेन लुङ्सार्वधातुकानुदात्तत्वापत्तेः गा
धातुरादादिक इति रूपं दत्तादिमने गाते इत्यादावव्याप्तिप्रसंगः लुङि सिज्लुकश्च धाना
मित्यादावतिप्रसंगश्च स्यादिति दिक् न त्वपीन्यत्रत्वभिचाराभावादसंबंधः तताते सूत्र
भ्यस्तस्येत्यनुत्पासे सार्वधातुक एव प्रवृत्तिः एवं लोपोपीत्यस्यापि दत्त इति अभ्यासेति
प्रतिषेधादीत्वाभावेऽप्यभ्यस्तेत्यालोपः अदादिति गातिस्थेति सिचो लुक दधस्तथोश्च
कृतान्हि तस्य धात्वानुकरणं दध इति ननु दध धारण इत्यस्य पाप्यावधानात् न च व
ङ् लुक्च व्यवधानं प्रकृतौ प्रवृत्तकार्यस्यैव तत्र प्रवृत्तेः प्रकृतिग्रहणे यङ् लुगंतस्यापि
ग्रहणमिति प्राच्यं परिभाषणात् प्रकृतेः कार्यभाक्त्वेन ग्रहणे इति तेदर्थः दधाते
हिरिति त्यादावबाधात्प्यं प्रसिद्धत्वेम प्रीप्योपस्थितिकत्वाच्च इत्याशयेनाह धानदति
न च धस्तथोरित्येव वाच्यं झषंतस्य व झ इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यं न हि कृतस्यैव ग्रहणमिति
वाच्यं यङ्लुकि दध इति रूपाभावे दोषापत्तेः न चेकाज्ग्रहणानुवृत्त्यादोषः अपि
दोषापत्तेः इति निषेधनिर्देशे काज्ग्रहणस्य यङ्लुकि प्रवृत्तेः स्वीकाराच्च झषंतस्येति राम
तिर्किं दधाति नन्वेवमालेपस्यास्यावत्वाधुते इत्यादावपि न स्यादत आह वचनेति १००

एवं त्रासिद्धे न स्थानिवदित्यपि वाच्यं निजां त्रयाणां गुण इति किं निनेज्ज नाभ्यस्तस्य अभ्यस्त
स्य किं देवनीं अचि किं नेनिक्ति पिन गृहणमुत्तरार्थं ओविजी त्यस्यैवेति नौदादिकस्य चेत्यर्थः रौधादिकस्य
कुटादित्वात् साहचर्येणाऽपमाणविकारेणस्यैव ग्रहणादिति भावः एतेनास्य विजू इड़ित्यत्र न
ग्रहणं मुनि क्नादिनि हरदत्तोक्तमपास्तं अनन्वृत्ति लिटि किन्त्वेन गतार्थत्वेपि थलीटू संभवात् नत्र
पित्वे नकित्वाभावादिति दिक् भृञामित् इतीति अत्रापि क्रादसत्वादित्वं इ एतीनि यणो
वहिरंगतयाऽसिद्धत्वात् लोपो व्योरिति लोपो न एप इति द्वित्वेऽभ्यासस्येत्वे इयङ् आदि वा
द्वावुत्तरखंडे गुणे रपरत्वे हल ङ्यादि लोपे विसर्गः तावस्थायामपि पोकांनरपुष्पा
वद्धैरवद्धोरनित्यत्वात् द्वित्वे अंगत्वाद्वाभ्यासकार्ये वृद्धिरिति बोध्यं दधन इति चह्नं सइति
वत्त्वदीर्घः क्रादसत्वान्नेत्यन्ये सतित्वविधाने दीर्घो भवत्येवेति बोध्यं जंजापादिति वेविगा
येत्यात्वं एवं जापादित्यत्रापि जिगीन इति वकुलं कंद सीत्यभ्यासस्येत्वं ईत्य घोरिती न्चं र
निन्नहोत्यादयः दिधुङादित्व मुद्दितोवेति त्वापामिद्धकल्पार्थे परिषि येवेति नच स्यादि
ष्वेवाभ्यासस्येति नियमात्सत्वं दुर्लभं स्यादयग्रत त्रोपसर्गात्सुनोतीति सत्र स्याप एवं गृ
संनेरनिवाच्यं प्राकसिनादित्यनुवत्त्या प्राकसितात्वेतस्यापदीनामेवेति नियमेन नियम

धा॰ श्रो॰ नि
१०१

१०।

स्य सज्ञातीयत्वान्नत्वाग्रवर्त्तिनामेव ग्रहणं ॥ स्पष्टं चेदं सुविनिर्दिष्टमित्यत्र भाष्ये प्येवीदि
निसिवादीनो वेति विकल्पः । पुष्पदाहे ॥ दन्त्योष्ठ्यादिर्मूर्धन्यान्तः । तथा च वैद्यके त्रिकटुकप
र्पापोत्थ्याय पुष्टः ॥ पद्यते नती इति त्वं यस्य विभाषेत्यस्यानित्यत्वाय अत्र एवा सेसिची
नि विकल्पिते ऽत्वाद्यस्य विभाषेत्येवासिद्धो पुष्पीदि नरत्येन त्यान्निर्द्ध्यैवत्तेन धाविन मि
त्यादि सिसिचि सत्कारोऽविवक्षितः । असिचीति पर्युदासात् । पुष्पवि ओष्ठ्यो नोकर्मकः ।
तथा नभः पुष्पन्तु कोरकेणेति श्रीहर्षः । कालात्साधु पुष्प्यात्पच्यमाने ष्विति स्मृतं अच
पुष्पं संज्ञा पांकत पुष्पकं इति मुष्टि मः केचित्तीमेत्यपि पठन्ति वीड घत्रिवीड ग्रुरोत्थ्यं ।
त्यपत्यपे ब्रीडा वधवहु पाकि सत्पो श्वेत्यत्र मानुबंध साहच पीत निरनुबंधक परित्ज्ञा
घ पाघाप्पपप्पन्वि करणयोरुभयोरपि ग्रहणं एवं नीवसहेत्यत्रापि इत्येके अन्येतु
घ्रापानिर्देशाद स्यतत्र न ग्रहणमिति निषूतिपन्नाः परिविम्पहनिषत्वं वात्रेत्ति आत्रेति आ
त्रेयः अन्येतु षत्वमपि घ्रापान्निर्देशान्न अर्धजरतीयस्या पुक्तत्वात् उभयमपि वाभव
त्येव तत्वं तु महद्भिर्निर्णीतमित्याहुः अपरे तु इषेः प्पपन्यपान्न कारे प्रतिषेध इति कार्त्तिका
त्ति हेः ष्पपन्त विकरणस्य तत्र ग्रहणं भवत्येव अकारस्य उच्चारणार्थ एवेत्याहुः तसिरि

राम
१०१

ति यद्यपि प्रतीप्रतीघातोपि च कार्ये स्त्र्यपि प्रकृतेत्त्रेव ग्रहणं पूरणगुणेति सूत्रेषु
हितार्थशब्देनत्वस्यार्थानामेव ग्रहणस्याकरेउक्तत्वादितिभावः मेनुरिति घरकम्तामिति
गुणेकृतेवात्तश्च भस्मितत्वविकल्पः दीङः उभयनिर्देशोपं च मीनिर्देशोवलीयानित्यचीत्यस्या
प्रष्टीकल्पतेतदाह आत्वादेरिति कृतात्कृत प्रसंगित्वेनापि नित्यनाभ्युपगमेन परमपियणं वा
धित्वानित्यत्वापूहृतत्र कृतेप्यसिद्धत्वेन यणशास्त्रिमाशंक्याह वुग्युटाविति मीनातिमिनो
मि उपत्तिमिविषयसप्तमी तेनोपदायद्वत्वत्र घञ्सिप्पाति यन्यप्पापरत्वस्यात् अदास्तेति।
ननु घुसंज्ञासूत्रेप्रस्यानिवत्कीतिसूत्रोक्तरीत्याप्रयोगस्यकृतात्वदाधामेवानुकानुकरणं प्र
तएवप्रकृतिग्रहणं श्रिदर्थकार्त्रेवांप्रणिधयतीत्यादौगदेतिणत्वं पप्पास्यादितिवार्त्तिकं
संगच्छति अतएवभगवतानेर्गदेत्यत्रघुप्रकृतिमाङिति पठित्वा तत्प्रत्याख्यातंकृतं तत्र
हिमार्थप्रकृतिग्रहणमावश्यकमितितदाशयः किंच वार्त्तिकारंभेउपदिदीषतेरत्यत्रस
निमिमेतीस्यसंगः ममतु घुसंज्ञासूत्रेतद्भावान्नदोषः नचैतेनानामात्वाभ्युपगमेननै
पंदाप्रकृतिः तप्पात्वेस्याद्दतनिबंधप्रजादिसिद्धये आकारांतलक्षणप्रत्ययविधिरिति
वचनारंभेगौरवापत्तेरिष्कृत्वाद्देदः प्रणिदीत्यस्यादौ देत्वानां दोदेङ्ःधेटांतत्स्यानिवत्वा ता
सिद्धं अतोलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबंधकपरिभाषादौ नेमिरुप्रवृत्तिः स

वैयाकरणैरेवानुकृतत्वात्। अत एव दारपतिर्धारपत्यो नेति प्रसंगः। तेषामनुकरणेत्वा-
त्वप्रसंगात्। अत एव क्रीडो विनानुकरणमिति निर्बद्धं नितेषां वार्त्तिकोक्त्या तन्मेव न स्यात्।
अपि तात्पर्यस्य अपि याकैरेव निर्लक्षत्वाद्वा किं चास्मिन्पक्षे तदादेशयोरनुकारणेऽनुक-
रणे पर्युदासो भयस्मात्मर्थ्यात्तत्र योर्घत्वविकल्पः स्यात्। अननुकरणे तु सति निषेधो ऽव-
र्यः स्याद्दित्यदादिति प्रतिषेधः प्रयोगस्थानामेवानुकरणं स्वच यति एतेन तदननुकरणे
तात्पर्यग्राहकः सतिषेधस्तथापि तु प्रयोगस्थानामेवानुकरणमित्यत्रैव तात्पर्यग्राहक-
तायावक्तुं युक्तत्वात् न च भवन्मते दृड्वादीनां घुप्रणिदात्वेत्यादौ घुत्वं न स्यात्। गामादा-
ग्रहणेष्वविशेष इत्यनेनात्र व्यवस्थापकत्या यानामथश्वत्रे अचदैवः पित्र्यलिंगं
दासाहचर्याद्वधांशोपि सामान्यग्रहणमात्रेति बोध्यं न चार्थवत्परिभाषया अप्यपूर्व
त्वेपुनिदारपत्नीन्यत्राति प्रसंग इति वाच्यं घसंज्ञकार्थानन्वयिनो नेरिति व्याख्याने
नादोषात्। एतदेव पवदादीनामनर्थकत्वेनादोषात् भाष्यशमाण्येनार्थवत्परिभा-
षायाश्च प्रवृत्तिस्वीकारात्तु प्रणिदापयतीत्यत्र तु न दोषः। नत्वस्यासिद्धत्वात् युक्तः पूर्वं
तदप्रवृत्तौ तन्निमित्तघसंज्ञायाम् अपि फलाभावात् दृष्टाप्रोत्तु किन्तस्य घुसंग मात्रेति न्या- दा
येन दाग्रहणेन ग्रहणात् तु विशिष्टस्यैव ग्रहत्वात् दारपत्नीत्यत्र तु न दोषः यदागमास्तद्गुणस्य

यमुद्दिश्य विहितास्तत्पर्यायात् रेफस्थानमनुद्दिश्य विहितो न समुदायं धानि तं चेदं धासं
ज्ञासूत्रे भाष्ये प्रसज्यमान एव रदाभ्यां निष्ठातो रेफस्य दावप्रवृत्ते मानाभावात् एवं चादास्तं।
न्यत्र धातुत्वस्य सत्त्वात् स्याघ्वोरित्त्वे रीत्वं स्यादिति चेन्न संनिपातपरिभाषया वारणात्
य धातुत्वं स्यान्न हि स्यघोरिति सिचा कित्वं स्यादतः एज्विधये प्रवर्त्तमानतया कित्वमुप
जीव्य प्रवृत्तस्याकारः कित्वप्रवर्त्तकं धातुत्वं न प्रवर्त्तयतीत्यपि किंत्वाप्रवृत्त्यापि संनिपा।
तपरिभाषया रत्वस्याप्रवृत्तेरसिध्यतीदं न प्यापितया धातुत्वस्य च नाभावादेवा
प्रवृत्तिरित्याशयेन भाष्ये धातुत्वेन प्रवर्त्तयतीत्युक्तं टीङ इत्यादावात्वे प्रणिदातेत्यादौ र्नेर्ग
देतिनित्यणत्वं भवत्येव अत एव टीङः प्रतिषेधः स्याघ्वोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टो
वार्त्तिककृता तेदमपि वार्त्तिकं संनिपातपरिभाषाया नित्यत्वज्ञापकमित्यन्यत् प्राणिदीयते
प्राणिदीन इत्यादौ नित्यणत्वं भवति न वेति स्यादेव उपदेशे इति सूत्रे निरूपितं मिदिकुङी
ङ् ङीनः स्वादीनामोदित्वान्निष्ठानत्वं स्वादिपाठसामर्थ्याद्यं वं धानैपिनेत्वं। दिङभावः
उपितमितिन्न स्यादेः निष्ठाशीङिति यत्र निष्ठेति योगविभागादविन्त्वेन गुणइत्याहुः अ
न्ये त्विदि अपि सामर्थ्यादेव धानेपिनत्वं ङीनइति त्वागमशास्त्रस्य नित्यत्वादिङभावे ह
त्याहुः हिंसात्रेति अतो धातुनियमस्यानुपयुक्तत्वादिति भावः नन्वेवं लीङ इत्येवस्तु

त्रां विभाषेत्यस्याप्यकस्यैवेयं धातुभेदेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वादिति चेन्न अन्यस्य परस्मैपद
त्वेनात्मनेपदे रूपद्वयासिद्धेः एतेन विभाषालिप इत्येव सिद्धे यकानिर्देशश्चिंत्यप्रयोज
नः इत्यपास्तं निरनुबंधकपरिभाषयाभ्वादिचुराद्योः ष्ठीवयोरेव ग्रहणापत्त्यावात्मनेप ने
दे रूपद्वयानापत्तेः स्वादयइति गणसूत्रमेतत् षूङ्‌ त्यारभ्य व्रीङ्‌ तादित्यर्थः ओदितश्च
तिदेवृः अपाचक्रे इति अत्र यद्वक्तव्यं तदिदं किटेत्यत्रोक्तं व्रीङ्‌ सकर्मक इति एतेनात्माक
र्मकत्वोक्तिश्चिंत्येति बोध्यं शोन अंतकर्मनाशने अभिशोनीति उपसर्गात्सुनोतीति
षत्वं अभिससावित्यादि ष्यभ्यासेन चाभ्यासस्येत्युक्ते र्न षत्वं धूरी गूरी अत्र गुरीति कु
त्वं केचित्पठंति अत्र पाठे प्रमाणं प्रयोगमाह घ्नतघामेति पत्रांतर इति अत्रारुचिबीजं तु
नापवादे उत्सर्गकृतं भवति यदयं श्यनादीकोंश्चिच्छितः श्यपकरोतीति पुनः श्चित्वसंज्ञा।
पत्तापरस्यानित्वन्यूत्र स्याभाष्यविरोधः न च पित्वनिवृत्त्ये नियमार्थं शित्वं नित्वसाम
र्थ्यादेव न तत्सिद्धेः तद्धातुघटकदान्नार्थं पुनः पित्वे तु पित्वादेवानुदात्तत्वेन सार्वधातुका
नुदात्तत्वे च धातुस्वरेणैव सिद्धे किं नित्वेनेति तदाशयः वावनु इत्यस्यानेकाचः सत्वेन च +
धातुस्वरेण सिद्धे र्भाष्यासंगतिः स्पष्टैव चैकाच्त्वेन तत्कील्यादिवावषिाल सार्वधातुक राम
त्वाभावेनानुदात्तत्वाभवति इष्टमपि पित्व प्रयुक्तानोदात्तत्वं बाधित्वा घटदान्नार्थं नित्वे चरि ९३

तार्थे स्यादिति भावमसंतमेवेति वाच्यं अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यस्य स्य इत्यस्य स्वरस्य श्यपन्त्व
रणाबाधाय त्वश्च सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन श्यपन्स्वरस्य दुर्बलत्वपातोदात्तत्वस्येवौचि
ध त्यात् न च नितैत्व सामर्थ्यान्नबोधात्साधात्केचारितार्थ्यात् नवानत्र स्यानिवद्वा
वलत्वापत्वेन गतार्थत्नेति वाच्यं इष्टनित्वे नातिदेशापपर्युदासयोरन्यतरबाधस्यावश्य
कत्वे उपदेशापेक्षयातिदेशस्य दुर्बलत्वेनातिदेशाबाधस्यैव न्याय्यत्वात् अन्यत्र विक
रणेभ्य इत्यस्यतास्यनुदात्तेदित्यन्नेदित्यत्र निष्पन्नत्वेन परत्वात् मध्येपवादाः पूर्वान्वि
धीन्बाधंते नोत्तरानिति न्याये न्निर्वाहाच्च यत्तु वृत्तेः श्यपन्विकल्पार्थं वाशब्दः तेन पक्षे श
विति तन्न वक्ष्याःस्यसनोरित्यादावुर्थमावश्यकेन श्वादिपाठेन शपोपिसिद्धे न च दैवादि
कस्य ध्यादिगणकार्यार्थमनुवाद इति वाच्यं गणभेदेन धातुभेदे स्पन्नुग्विकरणे
त्यादिपरिभाषाबलाच्च सावधिभापेत्यादिसूत्रस्य भाष्यादिबलाभादिति वदंति यद्यपि मू
ले विवरण इति पठ्यते एवं च तत्रार्थेन श्यावृसिद्धिस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वात्सिद्धमि
ति बोध्यं अन्ये तु श्यपनात्मनेपदयोर्विकल्पमाहुः भदिप्रयोगे तु वाशब्दस्यैवार्थं तयाकाम
यमानेव नन्तु न स्याकिंतु इकलनार्थमागतेत्यर्थान्न दोषः रत्ने तु वन्नवात्नाचितिको प्राप्र
योगस्तु ष्टबोदरादित्वात्साधुरित्याहुः केचित्तु इरएवास्वरसाज्ञाष्टेत्रदिनाम्नादीनांक्षि

श्रा·प्रो·नि·
१·४
104

त्वस्य ज्ञापकतोक्तेत्यनेकाच्त्वेऽपि न दोष इत्याहुः केचित्तु वरणे इति पाठे प्रावर्षद्वा प्रायुः प्रमा
णं विना पठितभिन्नार्थे धातोः प्रयोगात् अन्यथा पचत्यादीनां गमनाद्यर्थे प्रयोगाप।
त्तेरित्याहुः लोदद्दृति अत एव लिटि वैशुन्तमिति प्रयोगः ननु ह्वेत्यत्र न ह्वोपध इति धत्वं त
प्राप्नुवे इति स चात्रात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनमेव पदे पदे स्वस्यैव संभवात् अवो
धीति दीयज्ज नेति चिण एणमुधमिति व्याख्यायो वकुलमिति सूत्रे भाष्ये तु भौवादिकव्यत्ययेन पर
स्मैपदमित्युक्तं स्वरश्चेति सर्वतोऽरित्यम् एवकारादर्थान्तरे बाधः प्रयत्न स्पादन्तश्चाह्न मि
तक्रम इति अन्यथा ऽकर्मकादित्यर्थे स्यादिति भावः उदाहरणमिति तथा च वह्वादि
नुपलक्षणमिति भावः ध्वनितं चेदं कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भाष्ये तत्र हि राध्यत्योदनः स्व
यमेवेत्युदाहृतं सकर्मकतयेति धातुमपरा धातीत्यादौ द्विनस्तीत्यर्थदर्शनात् चुरा
दिश्चेति यद्यपि चुरादौ न दृश्यते तथापि क्वचिद्धातुवृत्तिपुस्तके दृश्यत एव ध्वानदृगुप
धेत्यनन्तरं श्लिषश्चालिंगने इति पठ्यते तस्यैकसूत्रत्वे ३३ बाधनार्थमपूर्वविधिरेव स्या
त्तन्नियमश्चेद् नु अर्थान्तरे प्राप्तकाश्रा एवं च कर्त्तरि परस्मैपदे सिद्धमिदं कर्मणि तु तथा
दृ समाश्लेषिकत्वादेव दन्तेति सिद्ध्यते सोऽपि परत्वात् सिद्धः तथा समाश्लिष्टा नोक
न्य इत्यादौ क्सः किं तु कर्मणि कर्मव्यतीहारे कर्त्तरि चातां प्रभृति घनालिंगने क्सः स्यात् राम·
१·४

शात्वापि पठंति चुरादौ चुरादेर्णित्व एवं नत्वा श्रोटनीत्यस्य सिद्धये वाश्याशोत्यत्र त्रुटिग्रहणं
नुंपुंक्ष्मां इति भावः पङ् लुकि णपनर्थ्यं चेत्याहुः इति दिवादयः स्वन्वइति लोपश्चास्ये
तिवाउलोपः स्तनुइति उनश्चेति हलुंकू स्तनवानीत्यत्र कृञ्श्चोरिति पणं वाधित्वा
परत्वात्कुणः स्तनोतेःस्या नरपरेत्यत्तोनेत्यनुवर्त्तते सन्यामित्सुष्टुबनेरपत्यपेङ्।
भिस्तुरित्युदाहरणं अन्यत्र स्तौतिएपा रवेतिस्यादिष्विति च नियमादेव तदभावः सि
द्धइत्याहुः विभाषाचेः चक्षोरिति सूत्राक्कुरिति आभ्यां साचेति सनूलिटोर्जेरित्यतः
सनूलिटोरिति चानुवर्तते ऊनश्च इट्सनमुनिवेत्यत इड्ढेति लिङ्सिचोरिति सूत्रा।
स्त दात्मनेपदेष्विति चवर्तते वभूया कादिनियमादेव सिद्धेववर्थ्यग्रहणं एवेति नियप नि गम
मार्थं नदाह नेति लिङ्सिचोह्न इति इट्सनि वेत्यत इड्ढेति च वर्तते नलिङि हूत।
इति दीर्घ इति च वर्तते आवरिष्यामित्यादौ सिचिव परस्मैपदेष्वित्यनेन हूलोवेतिदी
र्घनिषेधः अवरीष्टेति वृतो चेति दीर्घः हेरस्ववडीतिकिः अज्जीदृयत् नन्ववडीति
वर्त्ये अभ्यासाहितपूर्वत्वयां गाहितत्पन्यपयोः पूत्वा सञ्ज्ञायचैकांत चैवास्य प्रवृत्ते
रितितानीदृपदित्यादावतिव्याप्तिः वस्यधात्वंतरत्वादिति चेत्त एपपिकस्यापिकुत्व
भवतीति ज्ञापनार्थत्वात् नेनजिघायच्चिपति द्रूत्यादिसिद्धं अचडीति पर्युदासः ते

नाविशत्ययपरत्वात्तेपाघङ्लुकिञंगाद्विप्रत्ययपरत्वेननलुमतेतिनिषेधोनप्रवर्त्तत इ।
ति प्रागेव निरूपितं नचैवं पूर्वोक्तार्थत्वापकतानुपपत्तिः एप्रधिकस्याङ्गरूपेणेकेवलहिनोतेः
अपरत्वस्यनिरूपयितुमशक्यत्वेन वैयर्थ्यस्यसत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधेपिएपनासाहचर्ये
णपङ्लुक्प्रवृत्तिरितिवोध्यं अजुर्वंतीति संयोगपूर्वकत्वाद्धुश्नुवोरिति यण उत्तश्चेति
हेर्लुक्नचधोऽप्रत्ययत्वनुवर्त्तमानेपि सामर्थ्यात्तत्परत्वलभ्यार्थेवाधः प्राणवियोगानु।
कूलफलव्याधिकरणव्यापाररूपहिंसायांसकर्मकत्वाद्दिवादौनोपन्यस्तमिदं नच
कर्त्तरितत्संभवः हिंसधातोरपितत्राकर्मकत्वस्यसंभवादितिवाच्यं कर्मकर्तृप्रक्रिया।
पांलेखस्योचितत्वे विदिवादावनुचितत्वात् अन्यथा तद्विषयशास्त्रारम्भमपितत्रत
त्रलेखापत्तिरितिदिक् अक्षू अयं परस्मैपदीपीनुषदर्शितत इतिसूत्रस्यभाष्यस्वरसः
अश्नोतेश्च तस्मान्नु डितिवर्त्तते अश्नाति व्यावत्यर्थश्नुनिर्देशः इत्याप्यास्त्रीयतइतिअ
अयणेप्रमाणं चातएकेत्यत्रनिरूपितं दंभेश्चेत्यस्यापिमूलं तत्रोक्तं सुधाकाराद
यस्तुनिअत्राहचिस्तुवार्त्तिकेलिङ्शब्दस्यकिन्त्वदस्यवकर्त्तव्यतापत्तोगोरवमिति अ
पिद्विषयकमितिमतेन्व्याकरणान्तरेसार्वधातुकमपित् असंयोगाल्लिट् किदित्येन
समानार्थकप्रकरणप्रख्य एवेचालिङ्कि त्यदयोरकर्त्तव्यतास्यपैव एवं वत्तद्दापिदित्यस्या

यानुवर्त्तिर्ईर्वीरैतिअत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितत्वं विहाय देभनुरित्याघदानमिति
दिक् तयत्रत्वाघं सेऽक्रः कृंदसीतिगणसूत्रमेतत् इनिस्त्वादयः भ्रस्ज पाके भ्रस्जो
रुत्यपपाठः भ्रष्टो भ्रष्टवानित्यत्र ओदितश्चेति निष्ठानत्वप्रसंगात् आर्धधातुके इति
रोपधयोरार्धधातुकपरत्वेन विशेषणाद् हरीभ्रज्य नदीत्यत्र रीकोरेफस्य न निवर्त्तिः ध
नित्वं चदं कैयटे रमकार उच्चारणार्थः रोपेत्यत्रा यवेचं मित्वादिति यस्पदेशांतरे विधानं
नास्ति स उपस्थितस्थानिदेशावदेशविशेष एव स्थानिनः प्रसक्त्या उपस्थितंप
रित्यज्यानुपस्थितदेशकल्पनायां अन्याय्यत्वात् इदं तु मित्वेन न्यायो वाध्यते स्या।
न षष्ठी सामर्थ्यात्तु देशांतरे प्रयुज्यमानोपि रोपधे निवर्त्तं यत्ति अत एव प्राचा देशाः
पुनादयः कारिष्यं नष्टेति भाष्योक्तापत्त्यांतरे अमिनदोषः तदेवं रमत्स्वादेशत्वागम
त्वे द्वेधेत्र पीटे यथाश्रमः प्रत्ययत्वागमत्वारनिस्थितं वभ्रज्जनुरिति संयोगान्तरत्वा
त्कित्वाभावात् नन्वाशीर्लिङि संप्रसारणं वाधित्वा परत्वाड्मि सक्त इति न्यायेन सं
प्रसारणाभावे पुनः प्रसंगे न संप्रसारणे प्राप्नुते न भर्ज्ज्यादिति स्यादिति आरूढ्वंवि
।प्रतिषेधेनेति संप्रसारणरमोर्भर्ज्जति भर्ष्टेत्यवकाशौ किंच कृताकृतप्रसंगित्व
मात्रेण संप्रसारणं नित्यमित्यपि स्ववचनेन चक्रकारान्तर्गतरेफमादाय परमपि नित्यः

वर्णीग्रहणेन तदेकदेशग्रहणात् उपदेशाद् इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य न भवति नरीभ्रस्यते इत्यादौ न दो
षः ननु भ्रस्जो रसरन्यतरस्यामित्येवास्तु रसित्यस्य संधात्रस्य ऋ इत्यादेशाइत्य
र्थ. एवं च भ्रस्ज्यादि इत्येन तदाकारपक्षेन तदभावेपि संप्रसारणेन देव रूपमिति पूर्वविप्रति
षेधो न वक्तव्यः ऋकारविकल्पस्तु वभर्जेत्यादौ चरितार्थः चरीभ्रस्यते इत्यादि व्या
वृत्त्यपेतु उपदेशग्रहणं च नानुवर्त्यमिति लाघवमिति चेन्न लुङि परत्वाद्धलं नत्त्वं न ए
पाद्ध्याक्रच स्यवाधितत्वादश्वाह्णीदित्येवापत्तेः नत्व भालीह्निनि पूर्वविप्रतिषेध
स्य न वाध्यावधपकत्वात् न च ऋत्वं नित्यं वहुवापि एकदेशविकृतन्यायेन रत्त्वात्
वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्यप्राप्त्या ऽनित्येति वाच्यं ऋभावस्यापि तेन न्यायेनानित्यत्वात्
कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणानित्यत्वे तु उभयोरपि नित्यत्वं न च कृतेकृतनापामेकदेशविकृ
तवि न्यायेन ऋभावे पुनर्वृद्धौ तस्यापि सिद्धिः लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्वृद्ध्यप्राप्तेः
न चान्तरंग ऋभावः न सिद्ध्यन्तरंगमिति निषेधात् न च धर्मिग्राहकमानेनाकृस्थानिकान्त
रंगाभावेपि अकृतादेशस्थानिकादेशस्याभावे मानाभावः किंच येन नाप्राप्तिन्यायेन +
वृद्धेर्गुणवाधकत्वात् ज्ञापकमपि तदर्थं रूपपादमिति वाच्यं प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेना
स्यापि वहिरंगत्वात् वृद्धिस्थानिकत्वेनापि वहिरंगत्वाच्च रमिति तु परत्वाद्धृद्धौ पुनःप्रसंग +

विज्ञानाद्गुमागमे रूपसिद्धिः किंच वरीभृज्यते भृज्यातेर्यङ्यादौ नित्यत्वात्पाञ्जकारदयश्च
वणार्थे ऽरभावात्संप्रसारणं विहितनिषेधेनेत्यस्याप्यावश्यकत्वं ध्वनितं चेदं सर्वं प्रापूर्व
विप्रतिषेधान्नमुच्यमहदिनिभाष्येण अपि चापि सिद्धिरिक्रभावेऽसंयोगात्परत्वेन कित्वेरा
णाभावे वभ्रज्जतुरिति स्यादिष्यते तु वभर्ज्जतुरिति तत्सिद्ध्यर्थं रमेव कर्तव्यः संप्रसारणस्य तु
नात्र प्राप्तिः संयोगात्परत्वेनाकित्वात्‌ किंच सनीवन्तेतीड्विकल्पाद्बिभर्ज्जनीत्यादौ सेटि विभ्र
ज्जतीत्यादि स्यात्‌ हलन्ताच्चेति सन: कित्वात्‌ इको झल इति सनः परत्वाभावेनाकित्वान्नात्र संप्र
सारणप्राप्तिः किंच लिङ्सिचोरिडभावे भर्क्षीष्ट अभर्ष्ट इत्यादौ सेटि भ्रक्षीष्ट अभ्रष्ट इत्यादि स्यात्‌
लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्वान्न संप्रसारणप्राप्तिः स्थानेऽन्तरतमैव न च सेनिपातपरिभा
षयैषु न दोषः प्राकृतो र्थनोवा स्याकित्त्वं निपातनलक्षणत्वाभावात्‌ अत एव भृष्टमित्यादौ कि
त्त्वपि परत्वादभावविकल्पः स्वीकृतः कैयटादिभिः अत एव भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं पूर्वविप्र
तिषेधेनेति भाष्यादिसंगच्छते एतेन भ्रस्जेर्भर्ज्जन्त्येवास्त्विति परास्तं किंच यङ्लुकि द्वित्वे च
ते साभ्यासस्यैवार्थवत्त्वेन धातुत्वांगत्वयोः समुदाय एव स्वीकारेण समुदायस्य भृज्जादेशस्या
नित्यत्वेनाभ्यासस्यानिनिषेधाधिकारान्यानुपूर्व्यै कोनलहरेपेलवास्येति न्याचपुनर्द्वित्वाभावे
वाभर्ज्जिनेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः अत एव हनेर्यङ्लुकि वधादेशो वधीदित्येव माधवादिभिरुदाहृतं पत्र

शा॰ श्रो॰ लि॰
१०७

१०

तेडिकत्तयाद्दित्वाभ्युपगमे प्यत्र दोषः तथा रसक्तरभावे प्यत्र दोषः क्तदुपधत्वे नरीमाद्यापत्तेः
अकृतव्यूहपरिभाषयादीर्घीनापत्तेश्चेति लत्वमंतरंगे पुरीगादिषु वहिर्भूतत्वाद्वधात्वकनि
मिमित्तम्भृत्वराव स्यक्तरभाव स्यच वहिरंगत्वे नासिद्धत्वात् अंत्ये क्तदुपधसंबंधपिहितरुघा
रणाभावेन क्तदुपधाभ्यासाभावात्वरसअरादेशारूत्यपि वह्निविषयपर्वं विप्रतिषेधांगीका
रात् गुर्वेव पदितु अन्यतरस्यां ग्रहणेनुवर्त्तमाने पुनरन्यतरस्यां ग्रहणेन विधानं तरयोधनह्रा
रावृद्धेः पूर्वरमित्युच्यतेत॰दा तथा न्यासः स्तुकरद्दूनिदिक अकारहनेति कस्मादेशोतडेःकवच
नंसिचस्तेवकृवचनेवाननद्गत्तिपिकादेशोपत देवनरूपं अकारनेति कस्मादेशोन तद्दम्युक्तेर
तादेशाभावः वितरद्दू अत्रवृद्धेर्पि सात्तोमंडूकप्लुत्यापस्याद्विरित्यनुवर्त्ततेन तदाहड
द्विरिति अत्रतु दादिरुधाघोरवं ग्रहणं नजुहोत्यादेरित्यत्र कीर्त्तं हो न्यादिगणोउक्तं पर्युदा
सेनेति अन्यथावाक्यभेदासमर्थसमासापत्तिरितिबोध्यं अतएवलिघभ्यासेस्येतिसूत्रे उ
स्यवार्त्तिकस्यप्रथमोपस्थिततिडंते विरुद्धपवर्कदंतेउदाहृतंभाष्येकन्मात्रेति अवधारणे
मात्रप्रत्ययः तेनस्यसिचसीयुट्तासिषुनेदं प्रवर्त्ततेपत्तव्यचं कृटादेशोपठंतितन्यायेनानीप
धातुपाठविरुद्धं वाचेः कृपादित्वं वक्तव्यं किं प्रयोजनं अत्रिणतिसंप्रसारणं प्याभिर्मितिवार्त्तिक राम १०७
भाष्यविरुद्धं च किंचतत्पक्षेऽविधेयस्यकृटादित्वस्यवचनपाठेनाप्यनिषेद्धुमशक्यत्वेन वा

त्रिकं वैयर्थ्यापत्तिः तत्पक्षे ऊर्णोतेः ङित्वस्य निषेधस्येतेनु व्यनेर्ङित्वमनसीत्येव वदेत् ऊर्णु ऊर्णो
अनयोरिह पाठे नैव सिद्धे आदौ पाठः स्वरार्थः पित्वे चेत् प्रागिद्विवादीनां पित्वादननुदात्तत्वं+
धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रोर्णुत इत्यत्र स्वरेणामध्योदात्तत्वं अन्यत्र विकरणेभ्यः द्वित्वनिषेधः
स्तु सर्वधातुस्वरापेक्षया विकरणस्वरस्य बलीयस्त्वं नेत्येवं परः स्पष्टं चेदं स्वस्थिधापक
सूत्रे भाष्ये ऊर्णोतीऊर्णौतीत्यत्राप्यानयोरिति नुम विकल्पार्थे अस्येह पाठः ऋक्ष ऋक्षन्
नामित्ति न च ऋक्षकन्ति प्राचे नानन्त्र ऋधातोर्ग्रहणं धातुपाठे साक्षात्पाठे नास्येव ग्रहणान्नथा
द्वैः प्रश्लेषे णैव सिद्धत्वाच्च अत एव सूत्रे बहुवचनं अस्य तु कित्तस्य चुत्वेन चकारे लिदि द्वि
त्वे ऽभ्यासकार्ये उच्चरखे उस्य ऋक्षकनीति गुणे त्रिरूढं तु त्वात्रु टूनस्यादनभ्याक्ष्यानेकहलि
ति अत एवाउपधस्य चेदक्षोतेर्वेति नियममाश्रित्य द्विहल ग्रहणं प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं
संगच्छते न चाक्षन्त ग्रहण परिभाषया नुगभावे द्विहलत्वमेवास्तीति वाच्यं ष्टुत्वे कृते तिहु
ते सनुक्तिर्देशेन नुग्विषये ऽस्याव्यर्णादीगमित्यस्याप्त्यानाम्रयणात् अत एवान्कक इति
निषेधश्चरितार्थः तृपत्तृफ प्रोर्णुवादीनि सूत्रे भाष्ये प्रोतंपादीनीत्यव्याख्या तृपति
तृंफतीति पाठदर्शनात् आघोषिमनकाराद्य इति प्रतीयते मूलंतु धातुवृत्त्यनुसारी वा
ध्यं अङ्गप्रवादत्वादिति उत्सर्गसमानदेशाश्चपवादा इति न्यायादिति भावः किंचरधादि

अश्वेति सूत्रेऽनिरूक्तकारिकासु च दैवादिकयोरेव तत्पदयोः प्रसिद्धत्वेन वार्त्तिकेपि तयोरे
वग्रहणं भाष्यसंमतपाठे तु दादौ न ये रभावाच्च किं च नत्रानयोर्ग्रहणे सिद्धभावत्वेरेवश्र
वणापत्तेर्नोक्तिः कापि न्यूनस्य नहतिभाष्यविरोधापत्तिः अपि च स्यप्रादौ सिद्धत्वपवादबाध
कत्वेन तत्साहचर्यात्तत्पदयोरपि तथात्वमेवोचितं अत एव भाष्ये सिद्धभावेऽत्र पतत् अ
दुपदित्यत्र दाह तत इति दिक्किवचनएव यत्तु रुधादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये एलनीत्यादौ धादीना
मिति रूक्ष्यत्वाप श्रमः श्रित्वान वा धात्वन्यत्वात् एणिम्हणीतोदाति कोधात्वर्थ रमितु त्वा
यत्नर्हि नधात्वंशांतरं वरणसे इति तत्तु नघोर्ग्यं धात्वंतरंनेत्यभि प्रापकं बोध्यं करोतेरेवेति।
वक्रुधोव्यवहारेण क्रियासामान्यवाचित्वेन वस्तुप्रसिद्धत्वयात्तात्त्वणिकं कुरतूपस्यसा
नुबंधकस्यापि तस्येव ग्रहणं यथा गोपावस्यानेकार्थत्वेपि प्रकरणादिकं विनास्यगैव।
त्रादयो न ग्रहस्येनेन ष्येति बोध्यं एवं च विदोकुर्वित्यत्र दीर्घाभावार्थ यत्नांतरं न कल्प्यमि
ति लाघवं नचात्र उदिति तपरत्वाद्दीर्घत्वाभावः पुरस्तादपवादन्यायेन तस्य गुणमा
त्र बाधकत्वात् दीर्घस्यासिद्धत्वाच्च न च यणादेशस्य प्रत्ययनिमित्तत्वेन बहिरंगत्वाद
सिद्धत्वं दीर्घस्य धातुनिमित्तत्वेन समर्थत्वात् यणादेशापत्तेः दोषाच्चेति रघुत्रकायां अ
त्रानुदित्यादौ भाष्यवार्त्तिकसंमतः पिलपिल क्रमेण तालव्यमूर्धन्यादी मिल स्वरि

स्य पठिष्यमाणस्याप्यस्यात्र पाठः कुत्वगोपिकलपरस्मैपदैर्दीर्घः । लिख लेखिता लिखिता ।
लिखितुं लिखितुमित्यादि प्रामादिकमेव संज्ञापूर्वकत्वोनानित्यत्वाद्वा गुणाभावः अन
यैवरीत्यामिलनमित्यपि यत्तु कुटादिभ्य इत्यत्रैकप्रपोदेणष्टौ तु रूपस्यापि निर्देशात्र गुण
इति तन्न ग्लालेखने इति सोत्र प्रयोगविरोधात् लिख्यापयतीति लुलिखस्यापस्तं करोतीति साधु
यत्तु घत्रर्थे कप्रत्ययान्त लिखशब्दादाख्यानण्यैचिश्यापुकोदीर्घो ज्ञापकस्य सामर्थ्यादत्रा
पि प्रवृत्त्या सिद्धमिति तन्न भाष्यस्वकारप्रत्याख्यानात् कुडमदे अस्य कुटादित्व सामर्थ्या
दनित्यत्वणस्यापि निषेधस्य त्वात् कुटः नडिति ग्लानस्याप्युपलक्षणं नान्यत्रेति नत्तु मा ।
नियमत्वं अस्तु च विधित्वं किं डित्वेनेत्यत आह स्वरार्थमिति माहि मत्ते त्वत्र डितः परत्वे
न लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः सिध्यति नव सिन्नो पोडसिद्धः डित्व साम
र्थ्यात् नन्तु तत्सामर्थ्यात्सार्वधातुकत्वं प्रबाधिलार्धधातुके प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं श्रोत
निमित्तसमुदायस्य तु ङित्वाभावात् पूर्वे नेति स्यान्यत्र कृत्वबाधत्वाद्वा सिद्धत्वबाधकोपि
तद्ग्रितिदिक्रुलघूपधगुणमाशंक्याह ओतेरगत्वादेति अवकाशत्र परिभाषात्वनित्यत्वा
न्न नाज्ञानंतर्ये इत्यपि न तस्याप्यसिद्ध परिभाषा पवादत्वात् किरतोलघुपचाकर्त्री ।
ति यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थं पितकगानिर्देशः सञ्ज्ञासदनायोपि सङ्कान्तूपे इति वक्तव्य

मिति यद्यपि सुट्कात्पूर्व इति सूत्रं न पाठ्यं भाष्यकारीयमेव तथापीष्टवाचकत्वेन नैव सिद्धौ
कात्पूर्वग्रहणं व्यर्थं व्यत्यासात्तच्च भाष्ये सुडिति स्पष्टमुक्तं सम्परिभ्यामित्यनेनैव याप्यः प्रकृते
तल्कोपनत्तु फलितार्थतयेत्याहुः गिरतेरिति गिरतेर्णाबुत्तरमिति भाष्यप्रामाण्यात् ग्रीव
डीत्यत्रास्यैव ग्रहणमित्याहुः अजादावितिधातोः स्वरूपग्रहणादित्तिपरिभाषांशेनिर्धापित
प्रत्ययस्याचीति विशेषणमिति भावः अत एव गिरौ गिर इत्यादौ न दोषः परेश्च घांकयोरि।
ति सूत्रे मनि प्रतिचष्टि इति सूत्रे च भाष्ये स्फुटमेतत् आदिग्रह इति रिङियङ् प्रकरणशतृस्तुमिदा
यडिनिष्यत्र प्रकरणप्राप्तात्तत्करोतीति णौ सावृल्लिलोपः प्रक्वेति वृश्चभ्रस्जेति वः न च व
त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नु कित्कस्यावृत्वे प्रक्वेति स्यादिति वाच्यं अत्रापि सन्तुक्तनिर्देशात्तस्य
पूर्वे चेदङ्कोः श्रूडिति सूत्रे भाष्ये किरादयोवन्ता इति एतच्चाभूषाकर्मकिरादीनामित्यत्रोप
योत्स्यते विभाषास्तृणीति इदं पतीचिधायकं मञ्जतीति सम्पृक्तत्वं नस्त्वे संयोगादिलो
प इति घस्यकुत्वेन स्यात्तुसारे गस्य चर्त्वे परसवर्णानुस्वारस्येति बोध्यं मज्जतीति सस्य।
चत्वं विशेषः विच्छायतीति आयेकृते पिक्षापव नुदादौ विच्छपाठसामर्थ्यात् तेन श्यतरि
विच्छापतीति त्यत्र नुम्विकल्पः न च विच्छेर्णिजादपि पाप एव स्यात् शौशोपाश्यितिकत्वेन।
विच्छि पाठ मुख्यार्थविहित प्रत्ययान्तस्यैव विच्छिशब्देन नुदादिस्य इति सूत्रे ग्रहणादित्याहुः

यत्वापत्त्यन्ययोर्वैकल्पिकः पाठसामर्थ्यादित्यत्र तन्न अबाधेनोपपन्नो बाधकल्पनस्यान्याय्य
त्वात् इत्याहुः तदर्थ इति पूर्वपाठस्तु कत्त्रीमि इत्यपि परस्मैपदार्थ इति बोध्यं विदुल्लाभे क्विा
धेनोपपन्नो बाधकल्पनस्यान्याय्यत्वात् इत्याहुः तदर्थ इति पूर्वपाठस्तु कत्त्रीमि इत्यपि परस्मैपदा
र्थ इति बोध्यं विदुल्लाभे विलाभोगोति सूत्रस्यके यटे विदिर्लाभे इति पठन्तेपि च छिदिरिति
पाठः प्रामादिकः फलाभावादित्यादिदिक् इति तुदादयः रुधादिभ्यः श्नमोमित्त्वादागमत्वे
पि अधिकारान्न प्रत्ययत्वं अतएव प्रास्येत्वं प्राकारस्तु आन्नलोप इत्यादौ विशेषणार्थो नान्नलो
परत्नुक्तौ हि यत्नानामित्यत्रापि स्यादित्याहुः अवणार्थस्तु शोन तणह इत्यानिर्देशात्
अतएव शावादेशाः श्नन्नादयः करिष्यत इति भाष्योक्तपक्षान्तरेण न विरोधः न च श्नप्र
त्यये तस्मिन्नंगत्वापत्तिः अवयवप्रसिद्धिरूपाविहितत्वात् महासंज्ञार्थवत्वे वप्रवृत्तेश्च
मिदचोंत्यादित्यनेन मित्वेन विधानेपि प्रत्ययत्वे नाश्च रुधादीनां अभूनिमित्तांगत्वं तु न
नेपांश्नमू परत्वाभावात् फलदोषयोरभावाच्च अतएव भनक्तीत्यादौ न दीर्घः शान्न न
येन नाप्राप्तिन्यायेन श्नमो इपवादत्वात् सत्यपि संभवे बाधन भवतीति न्यायात् न च मि
दचोंत्यात्सूत्रस्यान्यत्रचारितार्थ्यं नाधिकृतपरशब्देत्यस्य बाधे मानाभावः शान्नेत्संज्ञाबा।
धे मानाभावेन मित्त्वस्यैव मानत्वात् मिदचोंत्यादिति तु एकवाक्यतयेनयैव संबध्यते

यत्रामि विधि धीयते तत्रार्थोऽन्त्यादि त्युपतिष्ठत इति तदर्थात् एवं च रुधादिभ्यः परोऽन्त्यादचः
परोऽमिदित्यर्थः तत्र सामर्थ्यात् रुभ्यः परत्वं अवयवषष्ठ्योरेकं बोध्यं श्लोमुचादीनामिति व
ष्ठीनिर्देश एव तु नकतः अनुगादीनामिव प्रत्ययत्वानापत्तेः केचित्तु रुधादिभ्यः प
रश्नमित्येवार्थः अनेन तद्देश एवोत्पत्तिः पश्चान्मिदचोऽन्त्यादित्यनेन तत उत्कृष्टां त्याद
चः परो विधीयते यथास्त्र मोर्लुगित्यादिबलात्स्थानिनिवृत्तिः यथा वा सिंहे वर्णविप
र्यय इत्याहुः तस्यान्तावयवश्चेत्त्वत्र न संबध्यते ऽयोग्यत्वात् अत एव तन्मध्यपतितन्त्या
यस्यामिनत्री त्युदाहरणं तदंतविधिसूत्रे भाष्ये दर्शितं यथा यदागमास्त्वनेनैव सिद्धे
तदसंगतिः स्पष्टैव एतेनां त्याचोऽन्त्यावयव इति व्याख्यानं परास्तं तस्त्वं पूत्वमित्या
दिरत्र प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रे तात्पर्यं न तु क्रमे इत्याहुः तृणेद्द श्नमिरुते इत्यथ्यथ्या स्या
दितिश्नमो निर्देशश्च न यथा येन नाप्राप्तिन्यायेनेम श्नमो बाधकः स्यात्तदाह श्नमिरुते
इति हलादाविति भाष्ये तु अचीत्यनुवर्त्य तृणहानीत्यादौ वारणोक्तं अत एव वा तृ
णेडित्यादिसिद्धिरिति निरूपितं प्रत्याहत एण सूत्रे श्नसोरल्लोपसिद्धि उदित्त्वत एव वि
कल्पापवादः इति रुधादयः तन्त्र इति लोपश्च स्यामिति वा नोपः तल्लक्षिता वोर्णोन
स्थाने रषाभ्यामिति लाक्षणिकः अत एव वंहतीत्यादावनुस्वारः श्नान्नलोप इति न
या

प्याचोतस्थे इति सूत्रे कैयटेन हि णिच्‌ उदाहृतं । एवं पद्दूः लुक्यपि चेह्नेति चेहिं तीति च मतभेदेन बोध्यं
नित्यं कीकरोतेः नित्यग्रहणं स्पष्टार्थं संपरिभ्यां संपरिभ्यां भूषणे समवाययोः करोतावित्यनेन उ
त्सार्थे इति सूत्रे भाष्यात्‌ संपर्युपेभ्यः इति रूपपाठ प्रामादिक इति बोध्यं न च भाष्यरीत्या पप्यासं ।
स्यो स्यात्‌ संस्कृतं भक्षा इत्यादि निर्देशेन तद्धाधात्‌ समवायसंबंधः समूहश्च उपात्प्रति
यद्यप्यत्र सूत्रे चोपत्रेन पठ्यते तथापि इत्युक्त पाठ फलं स्वभाष्यमते साधनार्थं तदाव पए
कतेत्याकृ एवं च वृत्तुक्तपाठे समवाये चेति योगविभागचकारावुपस्य हि ग्रहणं कालावधा च
रणार्थं व्यर्थमिति बोध्यं केचित्तु भूषणे संघयोरुपात्परस्य सुट् नेकेति चेच न पठन्ति स
द्कात्पूर्वः अत्र कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं तदा सुट्‌ भवति यदा कृतः कात्पूर्वो भवती
ति तेनोन्तरंगमपि द्वित्वादिकं बाधित्वा पूर्वं सुडिति यद्यादे प्रातरे प्राप्तः ककारात्पूर्वो विधीय
यते न च संस्करोदित्यत्राप्राप्तिः अडाव्यवधानादिति वाच्यं संपरिभ्यामित्यस्यानन्तरीयान्त्वं स्वीकृ
त्यताभ्यामुपसर्गस्येति व्याख्यानात्तद्दोष इति सूत्राशयः तमप्रति पद्यतस्य करोतेः सुट्‌ स्प ।
स्पकृतः कात्पूर्वं इति करोत्यवधार्थमेवेति पदसमवलेव्याडभ्यासव्यवायेपीति वार्त्तिकमत्र
पठेसंच स्कारतु रिन्ये तन्न संधार्थं संयोगोपधग्रहणं ज्ञापकस्य संयोगादेरित्यत्र कर्त्तव्यं यदुपदेशति
पठे च एवत्यसहपेच समचि स्कार इत्यत्र दीर्घोल्लघोरिति दीर्घाभावो कृतत्वात् परिभाषया

बोध्यः भाष्ये तु कात्स्न्र्येन ग्रहणं वार्त्तिकं चोभयमपि प्रत्याख्यानं तदाह कात्स्न्र्येनेत्यादीति पूर्वधा
तुरिति अत एवानुभूयत इत्यत्र कर्मणि लकारः पूर्वं धातुः साधनेनेति तर्कविरुद्धमिति भा
वः प्रत्यय इत्यादिनिर्देशो उपसर्गकार्यात्पूर्वमपि क्वचित्साधनकार्यप्रवृत्तिज्ञापनेनेति प्रत्ये
त्यादौ न दोषः अन्यथा पूर्वं दीर्घे ततः कृते एकादेशस्य गुणे रूपासिद्धिः स्पर्धे निर्दिक इति
तनादयः एवं गस्येति आत्मनेपदे इत्यर्थः स्तनु स्तनु म्चच त्वारोपि नोपधाः विष्वश्रो
तीति स्तम्भेरवाश्चेति पः वेः स्कभ्नातेः नेदं स्त्राः प्रत्ययविधिः स्फुरस्यानुकरणं धातुनिर्देश प्राभा
वे न षत्वं वनापत्तेः अत एव हिनुमीनेति निर्देशः संगच्छते धात्वनुकरणे तु उपसर्गात्सुनो
तीत्यादौ स्थादीनामिव अश्नोऽपि ज्ञापकसिद्ध नतेतरथ्यावर्त्यं कार्त्स्यं अत एव विष्कभितमित्या
दौ षत्वसिद्धिः न धनयत्नुदारनिर्विष्कभ्नोतीति लुभ्यादित्वात्सत्वाभावः न च वेः स्कंभेरित्येवा
स्तु किं षितवानिर्देशेनेति वाच्यं स्फुरति स्फुलत्योरिति सूत्रस्य षित्प्रत्ययस्यैव तत्र योगविभा
गेन सिद्धेः तत्स्थविग्रहणस्यैवव सत्वात् पत्वेधतीति वच्च हलः श्नः ननु श्नाग्रहणं व्यर्थं स्तन्भु स्तु
स्कन्भु स्कुभ्यः ततः श्नाक्र्यादिभ्यः हलः श्नानज्झाविति सूत्रन्यासेन श्नेत्यत्र स्तम्भ्वादिनुवर्त्यात्र्या
दिभ्य इत्यत्र श्नेत्यनुवर्त्यावरमतु क्र्यादिभ्य इत्यनुवर्त्याचेष्टसिद्धेरिति चेन्न स्तम्भ्वादिभ्यः
सौत्रेभ्यः श्नानज्झापत्तेः तदाह स्तम्भानेति स्तम्भ्वादीनामनुवर्त्तौ तु श्नोरपि विषये तदापत्तिः

एवं च सूत्रकृतः क्र्यादिगणे पाठनात् तत्संनिधाने स्तंभादीनां व्युत्पादनस्यावश्यकत्वेनापवादो
पस्थितत्वात् स्तंभादीन पठाय ग्रहणतौ हलः श्नः श्नस्योपन्यासोऽयुक्तः प्राच इति बोध्यं हवि
दारणेऽयं चंदि वादाव पीत्युक्तं नाकीलिकप्रकरणे तेदीर्घत्व इति भाष्यप्रयोगात् हलः श्नं ग।
स्येन्यावर्त्तने तत्रैकं हलो विशेषणं श्नवयववसंबधे षष्ठी द्वितीये च संप्रसारणस्य विशेषणं
तदंतविधिस्तदाह श्नं गावयवादिति तेन निरुक्तं रुनामित्यादौन दीर्घनिर्देशेति श्रुं व त्त्र ग
पविभाषाज्ञापनद्वारे पोषः सिद्धो लोपस्यासिद्धत्वादिति यद्यपीदं नियमार्थं स्यान्निवर्त्त-
त्र इष्याच चतुष्पादीनासिद्धानर्थापि वार्णत्वात्र प्रत्ययलक्षणं एकाच इति सूत्रे प्रत्ययग्र-
हणस्यासंनिहितत्वेन सकारेऽत्येवार्थादिति बोध्यं मूलं तु प्रत्ययलक्षणसूत्रं विध्यर्थे एका
चू इति सूत्रे धसाहरू चपीन्सादि प्रत्ययपञ्चग्रहणे इति मतेन मनेत्याह तत्र मूलमिति प
त्वाभ्यासलोपाव त्रेत्यारभ्य यदुक्तं तत्र मूलं मृग्यमित्यर्थः संयुक्तं हल्मध्यस्थत्वात् श्रेय
देशादित्वाच्च सूत्रेण प्राप्ते वार्त्तिकारंभनाद्वेति भाव इत्येवेति न्यासकृन्मतेनेदं वस्तुतो वेविते
त्यैव यह्ने इडित्यनुवर्त्तनस्य ग्रह इति पंचम्या षष्ठीकल्पनत इत्याह इत्रेति एकाचः किं
यङ्लुकि माभवत् इदं चिंत्यं यङ्लुकि दीर्घस्येष्टत्वात् यथा चेतत् तथाग्रे लिटीति सूत्रे
भाष्यप्रदीपोद्योतेन निरूपितं यङ्लुगं ते च निरूपयिष्यामः विहितस्येति किं गृह्णातं न च

प

णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ग्रहेः परत्वाभावेन विहितविशेषणाभावेऽपि न दोष इति वाच्यं अप
वादविषयत्वात् पंचमीसमासस्तु नास्त्येव फलाभावादित्युक्तं ग्रहीवीश्रेति नलिङ्गीति न दी
र्घनिषेधः इत इत्यनुवृत्तेः अग्रहीष्टामिति ननु लावस्थायामङिति पक्षे एकाचो विहित
त्वाभावात्कथं दीर्घ इति चेन्न बहिरङ्गत्वाद्दीर्घोऽसिद्धस्तेनार्धधातुके इत्यभिमानात् अत्र गणेन
सन्निपात इति केचित् पठन्ति इति कपादयः सिद्धेः नन्विति नच स्वार्थे विधानात् णिदमस्तु सत्यस्य
कृच्छाद्युगित्यादिभाष्यविरोधात् नचाद्युग्निपातनमार्थं सत्याद्यग्रहणमावश्यकं अर्थवेदा
र्थमावश्यके वार्तिके एव सत्य पाठेन सिद्धेरित्यभिप्रायः स्वार्थे इति करणे इत्यस्य विकि
त्वात्वानुवृत्तिरिति भावः णिचश्च लक्षेः स्वरितेत्वमनार्थं सत्त्वेऽपि वा णिचः पाक्षिकत्वे लिं
गं एतेन लक्षेः स्वरितत्वादिदं चुरादौ न प्रवर्तत इत्यपास्तं एषविधिस्तु चुरादिणिजन्तात्स्या
दिति कश्चन निश्चिनुते स्म आद्यन्तवचोत्र न किंचन दृष्टं लक्षापतेः स्वरितेत्वमनार्थमिति हरदत्तः
वृद्धित्वकरणमिति णिचो निमित्तत्वेऽपि तेन व्यवधानात् लोपाप्रसक्त्या किमिदंत्वेनेति भावः प
त्विदिकरणाघट्टिः धित्वात्वेत्यनुवर्तते सा च व्यवस्थितविभाषेति तत्र पक्षे धौता ग्रहणाभा
वात् सन्निधौ पद्यप्यस्ति तथापि भाष्ये न स्यपत्याख्यानाद पृक्तं नत्त्व नन्वणिते नाश्रिपिन राम॰
लोपाभावायनत्तारिनार्थं स्थानिवत्त्वं न कौलत्रे द्वौ विपौ च निषिद्धमिति चेन्न असिद्धवद ११२

त्रेति णिलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वं पूर्वमंतरंगमिति पक्षे बहिरंगतया ऽसिद्धत्वाच्च कौत्सन्नमित
स्या सार्वत्रिकत्वाच्च कौ विधिमित्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया किं शब्दमुच्चार्य विधिविषय
मिति केचित् सामान्यापेक्षमिति चुरादित्वापेक्षमित्यर्थः अग्लोपीयादेर्ज्ञापकसिद्धस्य सा
र्वत्रिकत्वबोधनाय एवं चाप्यचीकणमेक्षि कोविकल्पः अन्येषां तु शिष्टाचाराद्व्यवस्थित इति
तत्वं जगणत्तुरिति मेत्रत्वाद्दात्रेति तदाशयः नचैवं नित्यत्वेपि अनन्ते पिण्येरिति टीति लोपेनेष्ट
सिद्धिः उत्तरसूत्रस्य जगणिष्यत्यस्यासंगतेः स्तदवस्थत्वात् एत्वाभ्यासलोपेन तु नात्र निषिणिन।
मिन्नादेशादित्वात् अल्लोपस्य स्थानिवत्वेनासिद्धत्वेन वाकारस्य किल्परत्वाभावाच्च कि
त्यादेरंगविशेषणपक्षे तु दन्त्रिकत्वात् प्रत्युदाहृतं अत्रारुचिवीजं तु एर् एत्सुकृषिरविशादन
इत्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधः नचैवमर्थ्यमिति नचैवमर्थ्यशंकापीत्यर्थः तद्धिन्वमिति णिजा।
भावेमकारविशिष्टपाठेपि नकारस्यानुपधात्वादेव नलोपाप्राप्त्याविदित्वं वैयर्थ्यस्य तदवस्थ
त्वादिति भावः यस्मिन्नत्ताप्यितेयस्य चारितार्थ्यं तत्रैन न ताप्यमिति सिद्धान्तात् केचित्तु विशे।
षापेक्षत्वपक्षेपि चुरादिपठितेदित्वेन चितयीति ज्ञापकस्य वर्णनेन यत्रादिभ्योपि णिज्विक
ल्पो भवत्येवेत्याहुः नचैवं शानामाध्वीयेष्वेव पाठेन सिद्धे इदित्वं व्यर्थं वैचित्र्यार्थत्वात् एक
ज्ञातीयार्थस्यानेकप्रकारैर्बोधने बाधकाभावात् ओकारइदित्येकइति ओदित्फलं तु ङीङ्।

धात्वन्तरीयत्वात्तत्रापि बोध्यं भ्राजभास अत्र भ्राजिग्रहणं व्यर्थमिति प्रागेव निरूपितं तद्धि
सेट्कत्वादेति ननु धातुपाठे विशिष्टैवोदात्तानुदात्तानां पाठेनोद्देशैरित्यस्य चानुद्य
बोधनाय अनुवादरूपत्वात् ऋकारान्तत्वस्य सेट्कत्वे निमित्तत्वाभावेन कथमिदं ज्ञापक
मिति चेन्न ऋच्छत्यृतामिति निगुणादिप्रवृत्त्यर्थं ऋत इद्धातोरिति रुगाद्यप्रवृत्त्यर्थं च क्रियमाण
स्य दीर्घोच्चारणस्य ज्ञापकत्वात् ऋतेरेवं च पारपतिनित्यणं न इति कौविकल्पं तु मोन्तम
पास्तमिति केचित् अपरे तु ऋकारान्तत्वप्रयुक्तकार्यविधिप्रवृत्त्यालंबनत्वोक्त्यादिकमा
दाय सिद्धे दीधिवेव्योरपि चारितार्थ्याभावेन ज्ञापकासंभवात् स्यानित्यणं तत्वमेवेत्याहुरि
ति दिक् उर्णोतेः अत्र पक्षद्वयं तदण्डादित्यत्र पथ्यमपीति सूत्रयोरुक्तं इरराराणमिति
दीर्घपाठे इरराः ज्ञापकार्थावृत्तिविवेकः अनेन च ङ्परत्वानिमित्तं औगोन्तं रण एवा
देशो बाध्यते प्रत्यासत्तेः अनपवृक्तेनानिरिति चङि अर्तिह्रीति पुकि गुणे वा प्रियत्वोक्तेरिति
ऋकारे द्विर्वचने चीत्ये नर्णिलोपवाधेपि विध्यर्थत्वस्येष्टित्वे आदि आर्तिपदित्यादावादयश्च
तिस्ताद्भिर्भवत्येवेत्याहुः षांत्वसामप्रयोग इति केचित्तत्र षाम सांत्वप्रयोग इति पठेतिणि
जेनात्ताङ्‌इति शास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वाणिचोवैकाल्पिकत्वं नोक्तं चित्रङादावुक्तन्यायप्रा
स्यत्वात्तत्त्वाच्च स्मायपत इति अन्त्यं चिह्नन स्मयतेरिति निर्देशादिति षांचः ज्ञापकसिद्ध

शपानिर्देशेन शप्प्रकृतित्स्मि धातोरेव तत्र ग्रहणमिति न दोषावः अन्ये तु स्पशते रिति सूत्रे
हेतुमपरत्वनुवर्त्तनेन पद्मनिच धात्वर्थोपलक्षणं तथाच पत्यासत्यातद्व्यापारवाचकणिच्
वप्रवृत्तिरित्याहुः श्लाघमानेषु वर्गेषु नीयोतो यं श्लाघ सूत्रमिति प्रयोगात् पवर्गचतुर्थान्त
इत्यन्ये वज्रमार्गणेति धातू व्रजेत्येके केचित्तु मार्गसंस्कारोर्थ इत्याहुः अये ज्ञाने ज्ञापने चो
ति प्रकाशी प्रायामिति प्रयोगात् श्लाघादिसूत्रे ज्ञीप्समान इति प्रयोगाच्चेतिभावः मारणादि
कमप्यस्यार्थ इत्यन्ये परिवेषणशब्देनाएवं न प्रकृतिकल्पु ङंतेन वेष्टनं भोजनाचोच्यते भोज
नापदेन चादनीयवस्तुनो भोजनार्थे भोजनपात्रे निक्षेप उच्यते एवं न प्रकृतिकेन वेष्ट
नातत्रपमचेत्यत्र न भोजनार्थः तत्र भुजार्थे यमू धातोर्हेतुमस्मौ घटादि पठितत्वात्तस्य
रंजोमंनास्वेत्यनेन रूपसिद्धेः यमोऽपरिवेषणे इति तु निषेधो न प्रवर्त्तते भोजनार्थत्वात्
नापि वेष्टनावेष्टनरूपार्थकात् चुरादिण्यंतात् हेतुमस्सोपपत्तीति प्रयोगस्यासिद्धत्वेन चुरादिण्यं
ते वेष्टनार्थे मित्वविधानस्यवैयर्थ्यापत्तेः नच यमोऽपरिवेषणे इति निषेधनार्थं अनंतरस्ये
तिन्यायेनामंतत्वस्य प्रकृतायाः एव निषिद्धत्वात् इहतु वेष्टनरूपार्थे निमित्तं चुरादिपठितवच
नेन मित्वमिति न दोषः यमोऽपरिवेषणे इति सूत्रे परिवेषणशब्देन भोजनावद्वेष्टनापिग्र
ह्यते इति मतेन तु घटादिपठितामंतत्वे नैव सिद्धेः एवं चेह वेष्टनमेव परिवेषणं घटादिपठित

११५ वचनेनैवेष्टं न गृह्यते पूर्वैस्त्वर साहचर्येण हेतुमात्रस्यैव प्रवृत्तेः फलाभावात् इत्याशये
नाह परिवेषणामिहेति चिस्फुरोर्णौ अत्र णिशब्देन लक्षणे प्रतिपदोक्त परिभाषया चि
न्नु शब्दनिमित्तकस्य स्वार्थिकस्य चुरादिणिचः एव ग्रहणं अत एव चिस्फुरोः न इत्यस्य स्वस्था
दे नैव ग्रहणं न च स्फुरति साहचर्यादस्य हेतुमण्णावेव प्रवृत्तिः न स्याच्चिचुरादौ पाठात् न
न्वेवमस्याचिन्नोऽस्ति त्वचार्थे तद्धि सामान्यग्रहणाविघातार्थं न च तन्नैवेष्टमित्यत आह
त्रित्करणेनेति एवं चास्मात्स्विन्नभावे हेतुमण्णावपि चापतीत्येव एवं स्यादेरपीत्याहुः तथा
दिम्बइति नव पंच मतान्तरे चपिरहिम्भां सरूपसत्वेत्याहुः चूर्णेत्येक इत्यादि ईदृशो पुपाठ
शुद्धिः कीदृशीति चिंत्यं नदुक्तं स्वामिना पाठे पृथ्व्याचागमस्त्रैशान्महत्तामपि मोहितः न वि
पूर्वोक्ते ज्ञपीमीत्रकिमु पादमसेव यामिति चूर्णेस पुनः पाठोऽर्थभेदात् मर्चचेति मिदवो
त्यादिनिरुक्ते भाष्ये स्पष्टोऽयं अर्द इत्येक इति अत्रारुचिवीजं तु इति त्वादेव लुंवति चुंवतीत्या
दिसिद्धौ अदावर्दने तयोः पाठो व्यर्थः स्यादिति अदर्शनेत्वर्थभेदात्सार्थकं स्पष्टमेव अ
तस्त्वेकेन मयपाठनं नेत्यादिना अभ्यंजनरूपेत्यलक्षणे प्यपं त्वेक। अत्र च क्त्वागत्रापपाठ
नं न ह्येकेन वाइत्यस्य नापभाषितवाइति विवरणस्य भाष्यदर्शनात् गुर्द पूर्वेति होया
तू केचित्तु पूर्वनिकेतने इत्यर्थनिर्देशाः पूर्वनिवासइत्यर्थः जसु हिंसायां अस्योदित्वा राम॰ ११५

णिज्विकल्पः आकुस्यादिति गणसूत्रमात्मनेपदविधायकं तदाह अकर्तृगेति णिसंनि
योगे नैवेति च स्यपः अपस्यपात् अर्त्स्य इत्यकारः नर्ज नर्जयते नर्जयन्निर्वेकेनु भिरिति
भ्वादेस्तर्जेर्दैं नु भिस्सि चिबोध्यं तुट अयं तुदादौ वा भाषेति सूत्रे तु रियरूलात् पूर्ण च्च इदमेवा
भिप्रेत्यादिवादावपीति मनोरमा वचक्र ददयमित्यन्ये पामयतइति निपामयेति नु स्वार्थे।
एपताहेतुमण्णिचि बोध्यं निरन्नप्रषणस्निचः सत्वेन नार्थः संगतिः भल पवर्गत्तनीयादि
रप्यवमितिदेवः कुट कुटेत्यन्ये नाम्नोवेत्यं प्रांव्याचष्टे अपवेति कुशाद पूर्वात्वपतेरन्येभ्यो
पीति डप्रत्यय कुगतीति समासेनि ष्पन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थः यद्यपि कुपूर्वस्मि डनकुस्मपा।
तइति सिद्धं तथापि विशेषो बोध्यः अचकुस्मतेति च न स्यात् कुस्मयाञ्चकारेत्याम्नु स्यादि
स्याद्गुः यात्वर्थेइति करोत्यर्थे आचष्ट इत्यर्थेवेत्यर्थः शब्द उपसर्गेति यद्यपि शब्दशब्दात्त
करोतीति णिचि शाद्वयति प्रतिशब्दयतीत्यादि सिद्धं तथापि शब्दवैरेति कण्ड्वादिबाधाभावाय
विधिवेर्थे साधुत्वार्थं चेदमुक्तं नान्येमितइति नकम्यमीति निषेधस्तु चमि साहचर्याद्दनं तर
स्येति न्यायेन चामंतनिमित्तमित्यस्यैव तच्च पूर्वोत्तरसाहचर्याद्धेतुमण्णावेवेति भावः तस्मा
द्धेत्विति नकमीति निषेधाद्वृद्धिर्भवत्येवेति भावः हेत्यर्थाश्चेति तेषां तत्तद्ग्रणे पाठ सामर्थ्या
दयं णिज्वा एवं कुपे स्वेत्येतद्विषयेपि अत एव ज्ञापकान्निरन्नप्रेषणाद्धातोरित्यसार्वत्रिकं बोध्यं

केचित्तु अघ स्म प्यादीनां हिंसार्थानां हन्त्यर्थाश्चेति चुरादिणिचि नान्येमित इति निषेधेन मि
त्वाभावः तन्न ज्ञपेण पाठसामर्थ्येनास्य णिचो वैकल्पिकत्वात् निवृत्तप्रेषणादिति न्यायेन हेतु
मणिचि तु घटादिपाठान्मित्वमिति विशेषस्य सत्त्वादुभयमप्यव्यवस्थकमित्याहुः निषेधा
ल्लिंगादिति अन्यथा विपाठेनार्थादस्मान्यतानिष्टानास्तीति प्रतिषेधवैयर्थ्यस्य ध्रुवमेव भा
द्रस्तु न विपाठेनेवृत्तिः किं त्विर विपाठेनेत्युक्तौ रिधाति भावः न च चुरादि एवं ताद्दिशाठूना।
र्थाघ्रपः कर्त्रिरिक्तिपिन न आचारक्विपि निषायामिदं चरिनार्थं हलं ते अध आचारक्विपोन
भिधानात् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च कौलुप्तमिति नतु न सार्वत्रिकमित्याहुः इरित्करणम
त्र लिंगे बोध्यं लस लषेति पाठान्तरं अथ उदित्वात् स्पणिज्या यत तालव्यान्तस्यादिः
स्या मीपरिभवनूपनिराकारे प्यपमित्याहनिसः परोपान्त्य घनयोः प्रतिदाने अणं निर्या
तयतीत्यादौ प्रतिददातीत्यर्थः अंचु० विशेषणं व्यावर्तनं स्वादिमभीति पूर्वत्राकुस्मादित्य
परत्राप्यषादित्यादौ चाभिविध्यर्थता पाः सर्वसंमततेन नत्साहचर्यादयः त्यागापेत्तयास्य ग्रहस्यो
त चिंत्वादित्याहुः एतेनाङ्पूर्वात्स्यदेः सकर्मकाण्णिजन्यर्थ इति स्वामुक्तं परास्तं घाटयती
ति संधानेगनस्यापि अर्थभेदात्पुनः पाठः स्वादइत्येकेइति अत्र पक्षे आस्वादः सकर्मकादि
ति दीर्घपाठो बोध्यः आसिषददिति ननु बोपदेवेन लक्ष्मणे स्वंजि साहचर्याद्भ्वादेरेव ग्रहणे

नास्यषोपदेशत्वाभावेन षत्वं दुरुपपादमिति चेत् निरनुबंधकपरिभाषया स्यापि ग्रहणात् दीर्घस्या
त्विति ह्रस्वमेव दीर्घपाठस्य फलं न च सिस्यादपि षत्वमिति सनंते पि षत्वापत्त्याभावविशेषोस्तीति।
वाच्यं सः स्विदीति सूत्रेण सकारस्यैव विधाने नाविशेषात् न च स्विदि साहचर्येणास्य हेतुम
त्त्वावेव प्रवृत्तिरिति वाच्यं न स्विदीति षत्वनिषेधेनैव। असिद्धे स्यग्रहणस्य विधूंतरार्थत्वेन स
र्वत्र प्रवृत्तिस्वीकारात् एतेन निरनुबंधकपरिभाषया चुराद्योरेव स्वदिसत्योर्ग्रहणमित्यपा
स्तं इत्याहुस्वदीयाः आद्यपादा योग्यतावशात्सिच एवानेन विकल्पः तपयतीति लीलोरि
ति न हेतुनत्वा साहचर्याद्धेतुमत्यावेव प्रवृत्तेः लेनेति विभाषालीयतेरित्यात्वं न लिनातिर्ली
यत्योर्यत्वानिर्देशादिति भाष्यात् केचित्तु नुग्विधावप्युभयोरेव ग्रहणं सर्वत्रैकरूप्यस्योचित
त्वात् अलीनानुगित्याहुः आसीदत्तीति याच्ञेति सूत्रे शास्ति साहचर्यादस्याग्रहणमिति काशि
त्त नुकमाहुरिति शांकायोनि सूत्रे भाष्ये स्यपाठात् तत्साहचर्येण हेतुमत्येवास्य प्रवृत्तिः।
रित्यन्ये वातुविधून यतीति च हेतुमण्णंतस्यैव रूपं अन्यथा केपट्रतिवत्सकर्मकत्वं न स्यादि।
ति बोध्यं ह्रस्वदन्नेति अनेन भाष्यविरोधाध्यनितः अवातीदिति न चाङ् शंकाः स्यादिति साह
चर्येण प्रसिध्यावत्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणादित्याहुः वचित्यपीति सूत्रे तुस्वपि साहचर्यात्।
लुग्विकरणपरिभाषया वा व्याख्यानाद्वादादिकचौरादिकयोर्ग्रहणं तेनो व्यादिष्टैवेत्याहुः

णिविन्नुवाच्यादित्येव अनेनानुप्रसिद्धत्वान्नत्वाप्यादादिकस्यैव ग्रहणमाहुः अस्याप्ययं तौन
प्रयोगइत्येके स्वरविशेषाणां तद्भावनमाननमित्यपरे धुपञ्चस्यनिष्ठायां धूषितइतिनिन्वनि
ष्ठा शीङिति किल्वानिषेधः साहचर्येणत्रीदादित्त एवन तु अयुहणात् शाकटायनस्त्वादितः।
माहृतन्मतेधूषितः पश्चपशावधनइतितालव्यान्तंमैत्रेयादयः पठन्ति इत्याधवीयाः अत्यारं
ताइतिवत्समा णाधातु एवं नोकारोविवक्षितो नोच्चारणार्थो नापीत्संज्ञकः स्वार्थः स्यानिव
त्वादिति अचः परस्मिन्नित्यनेनेतिभावः गण अयं सख्यानिमित्तत्वान्नविशेषरूपपदि।
कदेभागशो वस्थापनेचेति णेरणाविति त्रभाष्यकैटयोः द्वितगणः णिचः प्रागवत्तिनो।
नुकरणं तत्फलं तु गण्यशब्कामिकणिजंताड्डिः श्रवत्रिः न एपेतानुकरणेन तु एपेतालोच
ङ्गेवस्यात् लोचङ पर इत्यनुवृत्तेः वस्तुतो गणसूत्राभ्यासस्येत्यर्थात् काचिद्दोषशंका ए
तेननित्यणिजंत्वाङ्गुणइत्यसंगतं गणो णिचवैकल्पिक इति ज्ञापयतीत्युपास्यं स्तनगदी
इगंतात् णिजंतानां हाहि वचनं प्रकरणादंदंतत्वं इदं तु असिद्धवत्रात्रेभाष्यस्थ अनेका
त्वान्नवापदेशः असस्तामदिति पूर्वत्रसामसांतवश योगइत्येवपद्यतइति मतेनेतत्सि
द्धिश्चमेथ्यावर्त्तेपतनधनयत्राहपामेति यल्पूलपल्पूलनेसावणइति प्रसिद्धं ज्ञान।
अस्माणेश्चडि न शाट्ठस्यहितमिष्टं नत्त्वदुर्लभं हित्वात्परत्वादेतरंगत्वात्त्वलोपात् णि

स्तच

राम
११६

चोद्वित्वनिमित्तत्वाभावात् द्विर्वचनेचीति दुर्लभमस्याह ओः पुयण्ज्यपर इति अयंभावः क्विप्भावविष
तीत्यादावेवनसंगत्या हृदृद्धावावादेशसम्पन्न इत्येव सिद्धं इह यौनेश्च सनि स्मिह इत्सनीवंतेनी
टद्विर्वचनेचनेचीति सूत्रप्रवृत्त्याऽभ्यासउकारस्य तत्वेपित द्वयं पयययोरित्येवं वाच्यं तत्राकारस्य
विवृत्तित्वादपरइत्युक्ते अस्य पुपूषतीत्यादौन दोषः एवं चयथैवर्गादिग्रहणं व्यर्थं सनूण्चो
द्वित्वनिमित्तत्वाभावेपितन्निमित्तकान्तादेशस्यद्वित्वेकर्त्तव्ये निषेधः स्थानिवत्त्वं वा ज्ञापयती
तिनचोरुक्तरत्नस्वं तु शाह्यादिभ्यश्चाचारक्विपि सनीटि च द्विर्वचनेचीति गुणस्याभावेरूरविष
तीत्यादावितिर्थ्यं वर्गादिग्रहणमितिवाच्यं सनियहत्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्यैकाचउपदेश
इतिसूत्रभाष्यध्वनित्वेनोक्तप्रयोगेषुद्वयेदुर्लभत्वात् ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येननैभ्यश्चाचार
क्विवं नैभ्यः सनेनानभिधानमित्यन्ये ण्णिचीनिर्णिचिनिमित्तक इत्यर्थः णिचिपरतइत्यर्थेनुस्फारयि
षतीत्यादौरेफेणव्यवधानान्नस्यादितिवाच्यं नचयियविवइत्यत्र गुणायादेशयोरचः परस्मि
निति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरत्वात्तत्र परत्वाभावः एतत्सूत्रारंभसामर्थ्येनैव तदभावात् ज्ञाप
नफलंतु उ उ इरेवाचरितउडवतिततोणौ सनिउदुडावयिपिषतिषतिचेडिडौ उउवदितिवाच्यं
पुस्फारयिषिषतीति अपुस्फरादितिचअत्रणिच इत्युपलक्षणं अतएवास्य शब्दादिभ्यो णिङ् गा
न्निरसनइतिचङादौ प्रक्रियादशायामवर्णस्यानरवंउसत्वात् अज्ञोपनिषेधेस्याद्वित्वसि

वचने।

द्वि: नड्डकं भाष्ये ऽचोः पृथग्ग्रहणं द्विर्बोधकं। णो स्थानिवद्भावस्येति ननु ऽचोः पृथग्ग्रहणमिति सूत्रे ण
विति नास्ति तत्कथं तल्लाभ इति चेन्न नानेना द्विर्विषयो लाभ्यते किं तु द्विर्वचने चीत्यस्य व्य
वधाने ऽपि प्रवृत्तिः न त्रयेन नाव्यवधानमिति न्याये नैकव्यवधाने तत्प्रवृत्तिरिति तल्लाभः तेन ना
दवनीषि पातीत्यादौ नानिप्रसंगः सचैकः प्रत्यये ऽचोः पृथग्ग्रहणमित्यत्रोपस्थितसन्महदशोऽच्छेद
वग्रहस्य तच्छनि र वादि पाठे भाष्या चार्येरपि समिति दिदविषतीत्यादौ नानिप्रसंगः तथा चे।
दं सूत्रं न्यैनान्सनि प्रवर्तते एवं नाद्यन्तु सत्त्वद्भावेन पूर्पुवोस्तु केवल सत्यपि इत्याहुः
अत्र स्थादेशा इति तत्र्याचः परस्मिन्नित्यतो च इत्यनुवर्तनाल्लब्धं फलं तु चिंत्य इनीति इत्यत्र
वर्गादि ग्रहो लिंगमिति पूर्वेणान्वयः सजातीयेति यद्यप्यचिकीर्षदित्यत्र त इत्यवर्ण
परमस्ति तथापि न दोषः चुञ्-सहितस्योत्तरखंडत्वाभावात् तस्यादित्वाभावाच्च तड्डकं भा
ष्ये यत्तज्ज्ञाप्यते ऽचिकीर्षत् अत्रापि प्राप्नोति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं कश्च तुल्यजाती
यः यथाजातीयकाः पुपराः तथा कथं जातीकाश्चेने ऽवर्णपराः इति तत्रावर्णपरत्वं किं
द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां उत परिनिष्ठिते रूपे नाद्यः चुत्वादपि पतीत्यादौ सिध्यापत्तेः नांत्यः
डौ ननादित्यासिद्धेरत आह प्रक्रियायामिति तत्त्वमुक्तैवेत्याग्रह इत्ति भावः स्यादेतत् ज्ञा
पकस्य सजातीयापेक्षत्वे न पुपरात्वीनो परिनिष्ठितरूप एवावर्णपरत्व संभवेन परिनि

तूपेयत्रावर्णपरत्वं तद्विषयमेवत्तापकमुचितं नत्वनिकमः यथाज्ञानीयकादिशब्दैर्भाष्यादव्ये
वमेवलभ्यते नचल्लोपः पिबतेरिति सूत्रेऽपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ पुकि च द्युधालोपेन स्प
स्थानिवत्त्वात्पापशब्दस्य द्विर्वचनमितितद्रत्रीविरोधइतिवाच्यं अभ्यासात्पूर्वं संनियोगन्त्वा
येन लोपापवादत्वेन तस्याप्रसंगतत्वात् एतेन पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रे कौलस्यौजनठदितिद्वत्रिग्रंथः
परास्तः सूत्रभाष्यविरोधात् अतएववोपदेवेन पुष्णिकामृष्कजं याचतामिमानोजस्तयेति
वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके ओजिटदित्येवपाठइत्युक्तं एवं चोवर्णादेशए वस्थानिवत् ऊः पुषणि
निह्वापकस्यसजातीयापेक्षत्वात् काश्चतुल्यजातीयइत्यादिभाष्येणापीदमेवोपलभ्यते
अतएववोपदेवेनोचकदितिरूपंमुनित्रयविरुद्धमित्युक्तं किंचद्विर्वचनेयणयवायावादे
शालोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यइति वार्त्तिकं षाष्ठद्वित्वप्रकरणे द्विर्वचनेची
त्यत्र च भाष्येपठ्यते वस्तुतो द्वित्वप्रकरणस्थमेवं द्विर्वचनेचीत्यत्र स्मारितं अत्र सूत्रेऽप
ठ्यतानिर्दिष्टचार्य इतिभाष्यान्ते किकिनोरुत्वेभ्यइत्यत्रार्थो विभक्त्यलुक् पिपठिषतइत्या
दावित्वार्थेवचनावश्यकतोभयोरपिसमा च नत्वद्विर्वचनेचीत्यस्यानुमानकस्य चव
ऽनतानापर्यकं विरुध्यते न हि तत्रानोलोपोगणिनः नवाभाष्येतडुदाहरणेदत्तं भाष्यकृ
ताचान्तरंगैर्विप्रतिषेधायोगात् चुक्षावयिषतिपुस्फारयिषतीत्यादावंतरंगत्वात् ह्रूध्यादे

कृतेरत्वमभ्यासे स्यात् तस्माद्वार्त्तिकमते ओर्णोदाशस्य चुङ्क्नुशरादोरभ्यासस्यात उद्भवतीति ।
वचनोनरङ्कर्त्तव्यतेनापादितं अत्र समानाधिकरणव कृद्वीसंगीकारे चुत्तावपिषतीत्यादौदा
षः स्थानिवत्त्वं तल्लिप्रसाद्यान्न तस्मादौ दौनोरादेशो यस्मिन्नगेतस्याभ्यासस्य चुङ्क्नुशराद
योकारस्तस्योदित्यर्थः चुत्तावपिषतिउउ उावपिषतिऊ एऔनावपिषति अपु शावपिषति पु
स्कारं विषतीत्यादि इदं वचनमुत्तरस्यात इत्युत्तरं पाठं तेनोदितिनापूर्वं त्वद्वीत्यानुऔ
नम हित्यादिसिद्धये वचनांतरमथ्यापादयेदिति भाष्यविरोधश्चेति चेत् अत्रोच्यते एवं साव
र्णादेशस्येव स्थानिवत्त्वं लभ्यते एवं च कथं तुल्यन्तानीयत इति प्रश्ने उवर्णादेशस्येवान्तरये
न् तद्वत्तु तत्राप्यत्रापि स्थानिवत्त्वस्य हूचनेन परिनिष्ठितएवावर्णपरत्वेनिषेधइति ।
भाष्यव्याख्यानोचिता ओः पुयण्जिष्वित्यत्र ओरित्युक्तिः स्तु सूत्रैकदेशग्रहणत्वाधिके
तिनतद्वलेन कल्पनाभिनिवेशः कार्यः किंच विनिगमनाविरहेण सर्वत्र प्रश्नो विशेषण
स्येवादानान्मलाघवं किंचौदोदादेशस्यातिवचनापादस्य हूखणोपलक्षणनाभिमितना
भ्यासाकारसहितवचनापादनपरतयैव भाष्यव्याख्योचितालघुभूतसूत्रमनानुरोधा
त् किंच वार्त्तिकस्योपलक्षणतायाश्रावणपकत्वं न चादि निन्यनुवित्यस्य सिद्धये इदं । राम
पाठश्रावणपकः जगलावित्यादिसिध्यर्थं वध्यपाठस्यावणपकत्वाच्च किंच यद्यपि भ्रयादौ ११८

वांछितं चैतस्य ममत्वं तथापि यणाद्व्रोपादीनां निमित्तत्वेन विप्रतिषेधो न युक्तः वाचनिकतदंगीकारे
तु स्त्रेतरंगामपि वाधा इत्यादि हवनीपिषतीत्याद्यसिध्यपत्तिः अपि च एकारः प्रथमस्येत्यादि।
सापेक्षत्वाद्धित्वापेक्षया यणादीनां मे न रंगत्वाद्बहिरंगस्याभवः किंचेष्टानिष्टविवेकस्य लक्षणैक +
वक्षत्वे च वचनमंतरेणाकर्तुमशक्यतया सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वे नेहानित्यांतरं
गवाधायस्तु नरांवचनावश्यकत्वेन कस्तत्र मनापेक्षयालाघवं यदित्वोदोदादेशस्येति वचनमं
तरंगाणामवाधेनापकमिति निर्दूषेत दातस्य वचनस्य हित्वनीपिषतीत्यादवतिप्रसंगवारणा
य सनीति सूत्रणीयं तत्राभ्यासविशेषणं एवं च निर्दिष्टपरिभाषयानेकव्यवधाने हित्वनीपिष
तीत्यादौ न दोषः इति भाष्याभिप्रायः किंच जुधातोः सो ओणि चि सनि लुङि· चङि जावपिपतिः अजी
जवदित्यत्रोदोदादेशस्याभ्यासे उत्वापत्तिः तदर्थं जोर्नेति वक्तव्यं न च चकारमेव पठिष्यामि
न च शब्दमिति वाच्यं गुङ्· धङ्· भ्यां णिचि चङि· सनि चान्तगवत् इत्यादिवत् इत्यादौ दोषापत्तेः
पियविषत इत्यादि सिध्यर्थमोः पुयण्जि त्यस्यापवादेन तन्मते आवश्यकत्वमिति वक्तुगौरवं +
अपि च न तु शब्दादाचारधिंवेनाद्वितुमण्णौ चङि· सनि वा नीति न वदित्वोदोदादेशस्येत्युना
पत्तिः तस्मादोदोदादेशायोग्यवर्णे परे त्वभ्यासस्येवाच्यं किंच सनीति कृतेपि तदभ्यास
विशेषणं एवं च तु लावपिपवतीत्यादौ चारितार्थ्यान तु एवावपिपवतीत्यादावनापत्तिः पकारे

श्री॰ शा॰ नि॰
११९
119

णत्वविधानात् एवं परिनिष्ठितत्वांशानिवेशः एतेन लौकिकप्रयोगार्थं शास्त्रारंभात्तत्प्रमे
वावर्णपरत्वं गृहीतमुचितमित्यपास्तं शास्त्रस्य प्रक्रियादशायामेव प्रवृत्तेस्तत्रानिमित्तत्वाया
अपि गृहीतुमुचितत्वात् किंचैवमोरोदादेशस्ये निवार्त्तिकेपि चुटुत्वपाठादित्वं परिनिष्ठित
एवकृत्स्येन एवं च पुरस्कारपि षत्वानीत्यादौ दोषः स्यात् एवं च तत्र यथाऽनियमस्तथास्ता।
प्यकोटावपीति न दोषः यत्तु प्रकृत्यैकाजिति सूत्रेण दम्भादेपि श्रुंहत्यादौ टिलोपउच्चारण
सामर्थ्यान्नेत्युक्तं तद्धि रुध्यते तदुक्तैरीत्याभ्यासेऽकारश्रवणेन नन्वरितार्थ्यादिति न च
णिचुपसर्गस्य पृथक्करणेन प्रवास्य शब्दाणिचिप्रयादेशस्यैवाभावेन त्वडुक्तरूप
स्यैवाभावात् वस्तुतः प्रेष्टुइत्यत्रापि उच्चारणसामर्थ्येनेव समाधानस्यो चितत्वेन विज्ञा
तीयप्रत्याख्यानासिद्धत्वमाश्रित्य टिलोपसमाधानपरभाष्यं तद्भ्यासेऽकारोच्चारणसा
र्थक्यस्य भाष्याभिप्रेतत्वात् परिनिष्ठितत्वांशानिवेशेन तद्धीस्य निवीजत्वापत्तिः यदप्योः
पुयण्जीति सूत्रेऽत्र इत्यनुत्स्यैव सिद्धेऽऽग्रहणसामर्थ्यात्स्याप्यकोटावुवर्णादेशाः इत्या।
निवेशइतितदपिनपिपविषतइत्याद्यसिद्धेः नचानइतिनिवर्त्याभ्यासस्येकार इतिव्याख्ये
यं अन्तरङ्गपरिभाषयान्त्यस्य भविष्यतीति एवं च ओरिति व्यर्थं यद्ंतप्रकृतिकयापविषत्इत्या
दौतु सन्निमित्तकाभ्यासस्येति व्याख्यानान्न दोष इति वाच्यं अपूर्ववचनकल्पनापेक्षयावर्णो। राम॰ ११९
जी

दिग्रहणस्याचीभवदित्यादौदीर्घोलघोरितिदीर्घोन्नरमित्वेलह्वेलणस्येतिन्यायेनपु
नर्दीर्घोमाभूदित्यर्थंकल्पकतमेवस्यादितिभाष्योक्तज्ञापकत्वंभज्येनेत्योरित्यस्यसा
र्थक्यात् ननुएवंसतिहलिकल्पोरदंतत्वनिपातनंकृतायांवह्वोरिलोपस्यर्थंला
पकमितिभाष्यमसंगतंस्यात् एवं नाभ्यांमाभ्यांचङि-पर्युदंनामधातुष्विन्यनेनहिती
यहिलेऽललदित्यादावभ्यासेऽकारस्यबलेनचारितार्थ्यादितिचेन्नतस्यसन्स्येवप्रवृत्ते
र्वक्ष्यमाणत्वात् तत्र च सन्यतः इतीत्त्वप्रवृत्त्याविशेषणाभावात् किंच णिश्वसंनियोगेन
इकारस्यात्वंनिपात्यमानेणिनिमित्तकमितितस्यापिस्थानिवत्त्वेन लिटपाठस्यैवाद्वि
त्वेनावृत्तेः द्विर्वचनेचीत्यत्रतज्ज्ञापकाभाविनामात्रेणनिमित्तत्वस्वीकृतत्वेन तन्त्रत्रप्राप
भूतेत्रापितथैवोक्तिस्यात् यद्यप्यत्रपादपातनस्यसंस्थाप्यादेरित्यादौसन्वद्विधानेन
मित्त्वंतथापिसूत्रयथाकथंचिज्जिमित्तमेवगृह्यते इत्युक्तं नघनपन्नाह ओननदिति
नचादंतत्वसामर्थ्यादल्लोपविकल्पः शास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वात् ममन्तु नकस्यापि शा
स्त्रस्यबाधः एतेन शिज्विकल्पार्थं लृदित्यपास्तं किंचास्याद्भूतस्यमल्लोपपित्व संपादने
नमाभवान् ननदित्यत्रचक्रुस्याभावार्थं चरितार्थे नघनपन्नाह मामभवान्नननदिति न
चनोनपत्तीतिचङ् निषेधः प्रोक्तः न चक्के दसीत्यत्र वृत्तेः मात्वापतेज्जरित्रुःकाम

ग्रा॰ व्या॰ ति॰
१२०
120

मूलपीनित्युदाहरणं स्तोन ग्रंथेनखोपदेशः अनेकान्त्वात् अदंतत्वसामर्थ्यादिति उपथा
वृद्धिवारणे दीर्घसन्त्वज्ञाव विरहोपधाकृस्वव्यावत्तु पथा गुणव्यावर्त्तकर्त्वीहि कथसारमा
मगरहमृगप्रभृतीनाम दंतत्वं सार्थकं न च तदिहास्तिइनिणिज्विकल्पानुमानं पुत्र्कैचैत
तु चिंत्या देरिदितं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमितिमते इहाप्यकारफलस्य स्पष्टत्वात् विशे
षापेक्षज्ञापकवादेपि यथा यत्रा परिगृह इति पाठे तदादित्वस्य चिंत्यादेरिदित्वस्य चरी
इति इति ईदित्वस्य वेत्युरत्यादेरुदित्वस्य पाठांतरे ऊदित्वस्य च यथा तत्ज्ञापकतास्वीकृता ता।
ष्यादंतता पाश्चात्यमतेन णिभावे गर्वाँच कारेत्यादावात्मसिद्धिः यद्यपि गर्वशब्दादाचार
क्विपीदं सिध्यति तथापि गर्ववानत्वभूवेत्यर्थे तत्सिद्धिरदंतत्वफलं बोध्यं यत्तु सत्रेरप्यदंत
त्वमेवमिति तन्न अनेकान्त्वेनाबोपदेशात्वसंपत्त्यर्थत्वात् अत उदात्त इति नेन गर्वनीत्यादौ।
मध्योदात्तत्वसिद्धिः यत्वदंतत्वसामर्थ्याद्वाकाशेषं समर्थयिष्यामहे संप्रश्न शार्थेने
त्यादिषु योगाद्वालोपविकल्प इति तत्र चिंत्यादेरिदितेनाद्बोधेरन्यनेनचत्वकृत्वबाधस्य।
णिचप्रवाधेनोपपत्तावत्वकृतबाधस्यालोपस्य बाधकत्वनायाअनुचितत्वात् अनयोरि
दादिषु पितेषां लोपबाधएवस्यात् पतेनार्थधातोरयीपपतेः आत्तिर्नपतेनिरूपमिति राम॰ १२०
परास्तं आर्तयतेनभ्यासेऽकारश्रवणेनादंतत्वस्य चारितार्थ्यात्नाल्लोपबाधेमानाभावा

नु किं वलादि सद्भावादित्वे दीर्घविस्यात् अंगं यत्राहि रूपमन इति पदेनेद्वत्त्व मपि दुर्लभमिति द्विक सू
त्रयोः पाठे फलं चिंत्यं तन्न करोतीत्य सूत्रयति सूत्रयतीति भाष्ये उदाहृतत्वात् सूत्रं च करोत्यामर्थः
पाठ इति केचित् अन्ये तु कार्पासेन वेष्टयतीत्यर्थे कार्पासेन स्यूतीत्यर्थे पाठ इत्याहुः गणसूत्र
मात्र प्रातिपदिकादिति यत्तु तन्न प्रक्रान्तिकसत्त्वेनादित्यर्थे तत्करोतीत्यस्पेनाहि वरणत्वात् न
त्र हितादित्तिकमेव पदं तेन हितिनीयां नानामन्त्य पइति न नीपे हरदत्तोदिति तन्न सुप इत्यस्याप्रवृत्तत्वा
त् तत्करोतीति गणसूत्रसमानाकारवार्तिकस्य हेतुमति चेति सूत्रेक्तत्वेन तस्यैव पर्यामाशंक
सापेक्षे भावे णिजर्थं मित्याकरे उक्तत्वेन च तत्र सुवसंबंधस्य ध्वनितत्वाच्च अन्ये त्वामुंडादिसूत्र
एव पठेतु गणसूत्रोपात्तप्रातिपदिकपदेन विरोधाच्च तत्करोतीति तु धात्वर्थे इत्यस्य सकर्मक
धात्वर्थे विशेषपरतां कर्मत्वांतर्भावेणेकार्थीभावं प्रागबोधितं बोधयितुमिति बोध्यं अत एव घ
टं जायते घटं पचति इत्यर्थे घटयतीति न इह मेवामिचेत्य मूलेन तत्करोतीति पूर्वस्य प्रपंच इत्यनु
नं माधवस्वरसोप्येवमेव हरदत्तोपात्तदर्थपर्यायेनेनु शक्य एव हितीयांतादित्यस्य नदंतार्थका
र्थिस्पर्यात् न च स्वार्थे परिपूर्णे पदं पदार्थांतरमाकांक्षतीति कुत्सित इति सूत्रभाष्योक्तन्याये
न सुवंतादेव णिजितु विनः आचारक्विप्पप्येवमुमापयेः नच प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्येन नहा
ध इति चेत्सुवंतेपि तत्त्वं अन्यथास्तुपोधात्वर्थे इत्येवं वदेत् तद्धितविधये तु घकालेत्यादिनाप

कात्स्न्यार्थमव्ययणमित्यन्यत् अपि च प्रपर्षेभयतीतीत्यत्र सर्वनाम्नां णिचि वृद्धिविकल्पापत्तिः य
त्तु तन्नार्योति नदाच्छे इति हेतुमति सूत्रे वार्त्तिकं नटेरिति सूत्रेणेति ष्ठवन्नु प्रातिपदकस्येति
वार्त्तिकास्थगणसूत्राणि प्रामादिकानीति प्रतीयते तत्र तत्र सूत्रे वृत्तिकारादिभिः रघुनामि
नाटीनां सूत्रावयवत्वेन पाठितानामपि वार्त्तिके पुढर्शनेन प्रामादिकत्वकल्पनस्य सर्वेस
र्वसमं न्वात् यत्तु सर्वनाम्निमिति पक्षे नवृत्तिविभक्त्यापदत्वेनात्यदाद्यदित्यादौ कुत्वाद्याप
त्तिरिति तन्न णिचि सति भत्वेन पदप्राप्त्याभ्यावसरत्वायेनल्पत्वेपि न पदप्रवृत्तेः भत्व स्यानिर
त्रैमानाभावाच्च अत एव नयूह परिभाषा पात नित्याश्च नयवासरस्य त्वदित्यादौ नकुत्वमत्र नए।
च प्रातिपदिकालिङ्गपत्वावधिभत्वाद्यतिदेशश्चावश्यकः न च रत्नत् करोतीत्यादौ कनिमि
त्तवलोपः स्यात् न च णिलोपः स्यात् न च हिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदान्तेति निषेधादित्वा
घोकस्य पदे चरमावयवत्वाभावात्समाहितं कैयटादिभिस्तद संगतं स्यात् भत्वेन पदत्वा
भावान्न पदान्तेत्यस्य प्राप्तेरेवभावात् वहिर्भूतनत्वपनिमित्तपत्वस्यापि समानावधिकम
त्वेन वाधादिति वाच्यं लड्डीन्यायवहिरंगत्वेनास्य पदत्वस्यान्तरंगेण भत्वेन वाधायोगात्
न चान्तर्वर्त्तिविभक्तिनिमित्तकस्यान्तरंगस्य पदत्वस्य वहिर्भूतणिनिमित्तकेन वहिरंगेण
भत्वेन कथं वाध इति वाच्यं अतिदेशसामर्थ्येनान्तरंगस्य वाधावश्यकत्वान्नु प्रास्त्वातिदे

श्रोऽत्तरकालप्रवृत्तिकेऽभक्तेऽङ्गानं नर्थं सत्वेन तदंशेनाङ्गानं नर्थं इति निषेधाच्च अत एवौ
पगव इत्यादौ भत्वसिद्धिः पादि तद्धितांशेऽतु सामर्थ्यादेवांतरंगपदत्वबाध इति मात्सर्यमु
त्सर्यं सुधीभिरूह्यं दृष्टव्यं चेत्यं ग्रास्तुटेरिति सूत्रे भाष्येण विद्वद्वत्प्रातिपदिकस्येति वार्त्ति
करूपेण पठितः तत्र वार्त्तिकेऽण विनुमेषेसप्तमी निर्देशात् सप्तम्यंता हातिः तदाह इष्टे
पश्येति अत एव भावयतीत्यादावपि वृद्धस्यापि ङेतिपि डागमो न वार्त्तिके प्रातिकस्येतित्वपु
ल्लार्थे प्राच्य मर्यादायाः नाटन्यर्थमाहुक मिति कैयटः प्रस्थस्फादीनि त्यादिना पुवाल्पयोः न
कनपि यद्यपि भसंज्ञा भाष्येण दृश्यते तथाप्युदाहरण मात्रमिदं न परिगणनमिति भाष्या
त्रस्यात्र्यपि ग्रहणं अत एव स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादिसिद्धिः भारद्वाजीयास्त्वपि
न परिगणनं किं तु परिगणनत्वाभावे निदर्शनमात्रमित्याहुः नत्वेनीशब्दात्सौ टिलोपे
नङीपि निवृत्ते नत्वसंनियोगेन नस्यापि निवृत्तौ एनयतीत्यादिसिद्धेः किं पुनर्गणनये
ति चेन्न दृडविडमाचष्टे एडविडयतीत्याद्यर्थं तस्याव्यापकत्वात् एतेन संनियोगशिष्ट
परिभाषायास्त्वनित्यत्वज्ञापनाय पुंवद्ग्रहणं तेनैनेतेय इत्यादौ पस्येति लोपे नकारेण नि
वर्तेरित्यपास्तं तत्रस्यानिवद्भावेन सिद्धेरित्याहुः परत्वात् वृद्धाविति इदं च मुंडमिश्रेत्य
त्र भाष्ये स्पष्टं अत एव तत्र सूत्रे हलकलेति हलकल्योरदंतत्वनिपातनं सार्थकं लो

थः । शाखूं तव्यशास्याः अनित्यः । वृद्धिरनित्येति स्पष्टमेव । अवं च उभयोः परत्वात् हृङ्डावभावादेशात्पूर्वमेव
परत्वाद्दाङ्गत्वाच्च लोपः एवं चानग्लोपपदीर्घसन्वद्भावेष्वत्र एव न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन चङ्प
रिणि ११५ अचक्ष्वादेशो न हि त्वेऽइति निषेधादिति वाच्यं ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन स्थानि
नोद्वित्वभावात् एवं तन्मते अभ्यासस्य कार्येकृते ऽभ्याससंबंधिधात्ववयवादेशस्य तत्त्वानि
वृधक स्थानिवत्त्वेनेत्यर्थस्य ज्ञापनाच्च एतेन न णौ द्विः तस्य द्विः प्रयोगत्वादनाहृत्यादचः पू
र्ववत्त्वमस्त्वेवेति परास्तं तदाह अपीपटदिति नवाचोऽन्त्यवृद्धिंबाधित्वाद्द्वित्वमङ्गावेन णिनिमि
त्ताद्वृद्धिरेव भविष्यतीति किंच णौ वृद्धौ कृतायां लोपः औपदेशिकत्वेन नोत्य वृद्धेरेव सत्त्वात् । रघुन्या
दिवद्धेः कथमपि संभावितत्वाभाविनानि देक्षु मण्याकश्च न चात्र पक्षे हलो वारित्र्यादवी
वारदित्यादित्यादौ कृतायां कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृस्वत्वं न शाम्नोति चङ्परनि
र्ह्रासे तन्निषेधात् इति निदिक् टिलोपइति अत एव नागलोपीति सूत्रेऽग्लोपइति निष
त्वाग्रहणं चरितार्थं न च स्वामिनादिभ्यो णिचि टिलोपे न च्चरितार्थं दृदृदृ यथेभ्यो
णिजंतेभ्यो लुङ् भावस्य भाष्यशामाण्येनांगीकारात् कृतावत्प्रसंगित्व मात्रे णापि
नित्यत्वांगीकारात् इति भावः एवं च सत्त्वभाष्यसंमतपक्षभेदेन विकल्पस्यैव भाष्यबोधि
तत्वेन दुर्गुत्वाफलैक्येनाभिनिवेशः एवं न चात्र चङ् निमित्तकणिलोपस्यापेभावित्वे

नाकृतव्यूहपरिभाषया णाविष्टवदिति टिलोपानापत्तिरिति निपाताच्च अचः परस्मिन्निति
स्थानिवत्त्वात् नपदान्तेति निषेधस्तु नलोपस्य पदानवयवत्वात् न च एवं नामो णाव्लो
पाविति पूर्वविप्रतिषेधेनापवादत्वेन वा वृद्धेः पूर्वं णिलोपे ऽग्नेपित्वेन ह्रस्वसत्त्वेऽङ्गावाय
भावेऽवीवददिति भाष्यप्रयोगासंगतिरिति निपातनाण्णौ चुपसंख्यानेनैव सिद्धेः किञ्च णौ
चङीत्यत्र ग्रहणस्य सार्थमुक्तं न देवताप पतिलिन्य ग्रहणेन्नातिग्रहणमिति तेन न दोषः
एवं च वार्त्तिकमपि नापूर्वं न चैवं न पदान्तसूत्रे चङ्‌ परनिर्ह्रासेन स्थानिवद्भावस्या
वीवददित्युदाहरणं परं भाष्यविरुद्धेन तत्स्पष्टयोजनोपलक्षणत्वात् प्रत्याहारग्र
हणमेव ह्रस्वस्य स्थानिवत्त्वाभावज्ञापकमिति चङ्ग्रहनिर्ह्रासेऽप्यपि नापूर्वं एवं च माया
नोर्मानो ल्लनश्चाचष्टाणाणौ चङि ह्रस्वो भवत्येवेत्यलं तत्करोतीति कर्मसमर्थकादि
त्यर्थः प्रपञ्चइति अनेनापि प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे अत एवेतन्न समानाकारं तत्करोती।
ति वार्त्तिकमुण्डादिसूत्रमपहाय हेतुमतीति चेत्यत्र पठितं सापेक्षम्पोपि णिजर्थं च न तन्न्या
करणसूत्रयतीत्यादयर्थमित्याहुः लङर्थेऽस्त्विति तेन भावभूतभविष्यद्दित्वं वर्त्तते पु कर्म
एवं तान्यत्यथाः सिध्यन्तीति भावः धातुरूपं चेति गणसूत्रमेतन्न वार्त्तिकमिति हेतुमति

चेति सूत्रे इति शेषः आख्यानादिति अत्र आख्यानशब्देन प्रसिद्धं कंसवधनलोपाख्याना
द्येव ग्रहणमिति न किंतु सर्वत्रैन राज्ञानमापतीत्यपि भवति राजागमनमाचष्टे इत्यर्थः
आख्यानमिति स्वरूपग्रहणं तु न कृतमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः व्याख्यानाच्च आख्यानवाचक
देनात्र ताचष्ट इत्यर्थेपि चूर्णिकृतत्त्ववयवकृतो या प्रकृतिरितित्यादिः तस्याविकारा
परित्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानं प्रकृतिवच्चेति आख्यानणिचो णप्रकृतिकं सवधादिस
स्यापयाख्यानक्रियापेक्षकारकत्वं न ष्याकृदन्त घटककंसादेरपीत्यर्थ इति कैयटः न
त्र पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्यत्र नटीयानापत्तेः किंच तन्मते घातावनंतर्भू
तत्वावधानापकृत् प्रकृतोपयाकारकं धानावनंतर्भूतं तत्व्याख्यानप्रकृतिकणिजंते।
पीति आख्यानात् इति षष्ठ्यंतं वाच्यं तस्मात्तेन मणिचः प्रकृतेर्हेत्वादेर्हैतुमस्योपारव्याकारं
कं धानावनंतर्भूतं हि द्वितीयायं तं तत्प्ये हापीत्यर्थः प्रकृतिश्चादित्यस्वकर्त्तृकतिकणिजंत
वदित्यर्थः लुप्यमानकृतः प्रकृतेस्तु न ग्रहणं कंसं घातयतीत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन
कृदंतेन पाठस्यापा — भाष्यविरोधात् किंच राजामागमनमाचष्टे इत्यादौ राज्ञः कर्मत्व
कृत्यर्थं कर्तृत्वेन पाठात् राज्ञानमागमयतीति भाष्यविरोधः तदाचष्ट इति आख्याहीति चोप
लक्षणं अत एवोज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावते माहिष्मतीत्यत्र

र्थमुक्तं गमयतीति ॥ आविर्भवति मृगरमणादिभ्यस्तु यदा न दर्शनमात्राचष्टे न देवाणिच् यदा
त्वरण्ये मृगरमणं दृष्ट्वा स्वयं ग्राममागत्याचष्टे तदा न णिजनमिपानादित्याहुः कृतग्रहणमिति परिभा
षयाकंसवधशब्दः कृदन्तः चातकार्यमिति प्रकृतिवत्कार्यमित्येतावन्मात्रोक्तौ धातवः नं तस्मै।
नत्वविधानद्वाराणिजन्तस्य धातुत्वात्तु चङ् लुङादीनां धातुप्रत्ययत्वाद्द्वाद्विर्वचनयोर्हिती
दीनां न सिद्धिरित्युभयमुक्तं प्रकृतिप्रत्यापत्त्या राजानमागमयतीत्यत्र अयं तत्र ष्यप्रत्यय
लक्षणेन पदत्वेपि नलोपादिनेति बाध्यं वस्तुतः प्रकृतिवत्कारकमिति रूपातिदेशान्नलोपा
नेति बोध्यं देवदत्तः पाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तत्नीयेव गतिबुद्धीति नियमेन कर्म
त्वापहारे कर्तृत्वस्यैवस्थितेरिति दिक्। कर्तृकरणादिति यत्तु कर्तृः करणाद्ध्वेति तत्र द्विवच
नापत्तेः तेनेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे कर्तृकरणादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याशयेनाह कर्तुर्व्यापारा
र्थमिति कर्तृग्रहणफलमाह नत्विति तदभावे चलक्षणप्रयुक्ते चलयतीत्यादावेव स्यात्
लोके इंद्रियाणामेव करणत्वेन सत्वसिद्धत्वात् करभरवदधातिस्मेव करयतीत्यादौ तु न स्यादि
तिभावः चित्रचित्रात् कथयाणिचोवाधामाभूदिति पाठ इत्याहुः अन्ये इति अत्रारुचिस्तु अत्र।
दंतप्रकरणेपि हदित्वनिर्देशात्संज्ञतिरित्याहुः शाकटायनेनेति अत्रारुचिस्तु सर्वचालोपप्रवा।
येमानाभाव इति संग्रामेति युद्धवर्त्ते मानं संग्रामेति प्रातिपदिकं कृतत्यैणिचं लभइत्यर्थः

प्रातिपदिकादित्यर्थानुवृत्तेरित्यस्यासंभवाच्च प्रातिपदिकमिति लब्धं मत्वर्थिकारेण सेनादिति ग्राम
मह्वत्युत्पादनाच्च युद्धेरत्यस्य णिजर्थत्वं न प्रकृत्यैव लोकव्युत्पत्त्या न बोधनात्. धात्वर्थेत्यनुवृत्ते
श्च श्रनुदात्तेदिति श्रत्रमानेश्च शादि सूत्रस्थं भाष्यं तत्र हि श्रवधर्षं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्प
त्तिर्वक्तव्या श्रसंग्रामयत शूरः इत्येवमर्थं तत्रेयमार्थ्यं संग्रामयतेरेव सोपसर्गोत्पात्त्वस्मात्सोपसर्गा
दिति उक्तमित्यस्मान्नहात्तभाष्यप्रदीपोद्योतेस्पष्टं णिजन्तात्संग्रामयतेरकर्तृगेऽपि फलेऽत्रात्मनेप।
दार्थमनुबंधसंबंधज्ञापनार्थं पाठश्चावश्यकः सेन्नत्वायकार्येणाभविष्यतीति तदर्थः उपसर्ग
एप्यककारणाभावफलबोधनायलंदुदाहृतः तत्र केवलसंग्रामशब्दस्य क्रियावाचकत्वेऽभा
वेनाधातुत्वाणिचोवैकल्पिकत्वेन तदभावेऽपि न चरितार्थमिति एवं तेउपकरोतीतिबोध्यं न चैवं
भाष्योक्तमुपसर्गेऽप्यकज्ञापकत्वं भज्येतेति वाच्यं ग्रामयुद्धे इत्येतावतैवानुनासिकासंज्ञन
स्यासिद्धत्वेन संविशिष्टपाठस्य ज्ञापकत्वा[illegible]ते: न चेदं णिजर्थमित्यनुबंधासंज्ञने मानाभा
वः तत्करोतीत्येव सिद्धेः युद्धे केवलग्रामशब्दस्य वृत्त्यभावेन सामर्थ्यात्तदर्थकस्य ग्रामोऽनसं।
ग्रामशब्दस्य ग्रहणं सिद्धं विशिष्टस्यैवोद्देश्यकोटौ प्रवेशात्सनाद्यंताइति सूत्रप्रत्ययग्रहण
इति नद्यादिनियमसत्त्वेपि संग्रामीत्यस्य विशिष्टस्यैव धातुत्वसिद्धिः १३ प्रथनः इत्यादिविष
येत्तु भ्वादिसूत्रविहितधातुसंज्ञाया पाठापेक्षत्वेन काल्पनिकक्रियावाचकत्वमादायापि

रहित एव प्रवृत्तिर्बोध्या । न चास्य समानोपसर्गत्वं किंत्वखंड एव संग्रामशब्द इति वाच्यं ।
वापदांतस्येति परसवर्णेनापत्तेः संग्रामयतेरेव सोपसर्गो हि त्याक भाष्यविरोधाच्च न
न्वर्थानामाधुनिकत्वात् फलं इति पाठ एव तु लंभ इति चेन्न अस्यांतर्गणसूत्रत्वात् अत एव
व मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञेत्यादि पर्यानां विवक्षितत्वे नन्वेवमसंग्रामयते त्यत्र ह्रस्वा
पत्तिरग्लोपित्वाभावादत आह अकारप्रश्लेषादिति अन्यथानुनासिकविधानं तस्याघो
च्चारणेनोपदेशत एव तल्लोपे मांतग्रामशब्दस्य तदंतस्य वा लोके युद्धे वर्तमानभावेन युद्धे
पि ग्रामशब्दस्य तु वाधासंभवेन ग्रामशब्दो युद्धे वर्तते न स्मा इति न्यायोपपत्तौ ग्रामयु
द्धे इत्यनेन संपूर्वकस्यानाभेन ज्ञापकासंगत्यापत्तेः कश्चिदसंग्राममनज्यूर इत्येवमर्थ
मिति पठ्यमाने नमृ शाब्दिकसूत्रस्य भाष्येणाग्लोपित्वलाभात् अदंतप्रकरणाच्च एतेन संग्रामे
त्यस्यापि प्रपंचार्थत्वेनोपसर्गपृथक्करणेन मानेत्व मानायते इत्यादौ स्यादीनां प्रत्ययार्थ ।
विशेषणत्वात्फलाभावश्च न तु एवमपि भाष्यकैयटयोर्ड्रवयाह रदन्तस्वरलोपेनेव मिति परा
स्तं प्रभोः परिवृढ इति सूत्रभाष्योदाहृतस्य परिवृढ एत्यस्य पृथक्कृतापनफलस्य सत्वाच्च
न हि तत्र प्रत्ययार्थविशेषणं संभवति परिवृढशब्दात् ह्न्यपत्तेः शादिगुणदत्तकांतेन स ।
मासः प्रभोः परिशब्दस्य वृहितया प्रभोः क्रियायोगाभावेनागतित्वात् नच प्रादिसमासोपि न्यायौ

तेनन प्राप्नोति अस्सामर्थ्यादिति वाच्यं प्रकृत्येकदेशाद्यात्मकस्याविशिष्टेन सामर्थ्यस्यकृत्स्न
सर्वत्रैववाच्यत्वात् मनस्प्रपारश्नित्रविषयेन हृतिवृत्ति माम्नित्यमनस्वीसशुभवतीत्य
र्थेपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे सुमनाः सुमनाभवतीर्थे बोधासंभवेन तिङ॰ तिङ॰ इत्य
नेन मनायन इत्यस्यनिपातनात्याच नत्यत्तस्याप्रयोजकत्वाद्वेत्याहुः अतस्तोमादिति
अस्तोपित्वाद्वुत्वाभावः नत्वक्रियायामिति सुखदुःखकर्मकक्रियायामित्यर्थः अयम।
पिप्रपेचः यत्तु सोपसर्गात्मस्य यार्थश्च्छतिमेत्रेषः तत्र अरंडत्वेनेनत् घटकसद्रोरूपस
र्गत्वाभावात् अत एवकेवलोत्तरत्वेडस्यलीकेऽप्रयोगइत्यत्र्लुपसेस्यति निरूपतीति
नेनेकार्थत्वेनेकाद्विवारेवोध्यं णिङ॰गात् खेनात्वेत्यपि गणसत्रेगुणो तेधातुपाठांते संग।
लार्थः प्रसंगात्तदर्थः सिद्धशब्दः अप्यगणभेदेन एकगणएवबाधिस्त्रिः पठितः धतवः
संगत्सोथंते महिस्तुतिः मदीर्हर्षेदिवादौ हर्षग्लेपनयोर्घटादावित्येके दिवादेरेवअस्ये
ववाघर सदावनुवादादिंत्यमिदं मदत्त्रियोगइतिचुरादौ मंथविलोडने अपंचपादाव
पि इदमत्र्वाप्रेनिरनुबंगरदिस्यवसते मंथमन्नौ अयेशोकर्मणिपुनादौ मंथशौचइतिदिवाद
वनिट् षचसेचने अयंसमवायेस्वरितेनिवदूपते पवियमीकरणे पविविस्तारवचइतिच
रादौ कुवशब्दे अयंत्वलादौतुदादौचार्णांतरेयदूपते गलावपयमितिस्वामी यंचुगति ग

अनुबध्ःइतिनकारस्यपसंज्ञा

त्तिपायनयोरयं स्वरितेत्. विशेषणार्थो युजादौ अगुजि अयमन्ते शाद्वे अयमनिदित् इतीति शाक
टायनः गुंज शब्दे इति तुदादौ अचेर्ज्ञायामयं युजादौ स्वरितेन इह पाठः कर्त्रगे क्रियाफले पर
स्मैपदार्थः शाकटायनस्त्वात्मनेपदीत्याह यथा ज्ञनं त्वकर्त्रगेपि फले. तर्ज भर्त्सने अयं चु
रादावपि खज मन्थे केचित् खजमद इति पठन्ति वज कंपने दीप्तावात्मनेपदी गन्तः हितये अ
स्यान्तेषु पाठ उचितः हिंसि वासगन्धो विनितुदादौ ह्रीबृहि सायामिति क्र्यादौ हिंसि लुहि
सायामिति तनादौ हिंसि हिंसायामिति स्वादि दिवादिके इति वोपदेवः लज लजि ङोलस्वीग
इति तुदादौ लज प्रकाशने इति क्र्यादौ लजीति पटपुटादिदण्डके भाषार्थः लजि पालने भा
षार्थोयं युजादौ गज गजि गज मदे च अयं चुरादौ शब्दार्थः गर्ज शब्दे पश्चात् गजनः अग्रे
गन इति मनोरमा तत्रा गर्ज शब्दः प्रथमार्थकः अयं पुरस्तात् परिपरिमाणे पलस्य च आ
लवने सन्नहे च प्रांते च स्यात् पुंसकं अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवदिति मेदिनीको
शात् अदन्तस्त्विक्रमा अयमनादरे चुरादिः घट्ट चलने अयं चुरादावपि स्फुट अयं चुरादावपि
विशरणार्थोयं परस्मैपदी भेदनार्थे चुरादौ वटि अयमनिदित् स्थौल्ये परस्मैपदी बु म
ठि कठि इमौ अनिदितौ परस्मैपदिनौ यत्नार्थौ शोके चुरादौ हेठ अयं परस्मैपदी ... पीति कौ
चित्. कुडि दाहे वैकल्यार्थः परस्मैपदी गर्वे रक्षणार्थे चुरादौ मडि च मडि भूषायामित्य

इति

ग्रेपरस्मैपदी मडि॰ अयंचुरादावपि पिडिरप्येवं मुडि खंडनार्थः परस्मैपदिषु त्रुडि॰ स्वा
र्थमनिदित्परस्मैपदिषु चडिकोपे अयंचुरादावपि थडि॰ नाशार्थश्चुरादौ कडि म
दे भेदने चुरादिः अनिदिहैव तुदादौ च परस्मैपदी खडि मंथे खुडिरित्येके खडि भेद
न इति चुरादौ हेडृ होडृ॰ हेडउवेष्टने इति घटादौ होडृ गत्यादिवत्यत्रे परस्मैपदी कटे अयम
निदिदयं त्रुट अयं दिवादावपि भाषार्थश्चुरादौ अनि घाते घटादौ इति दिन्तेस्वार्थः
परस्मैपदिषु मडि विभागे आत्मनेपदीगतः त्रुभीत्रु भिदि नाशार्थश्चुरादौ भजार्थे
परस्मैपद्यपीति केचित् मील श्मील इत्यादि मिल श्लेषणे इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ नी
लवर्णे णिल गहनाविति ह्रस्वोपधस्तुदादौ पील उपधारणे चुरादौ शिल उञ्छे इति ह्र
स्वोपधस्तुदादौ निल गतौ स्नेहने चुरादौ क्लिदु अयं दिवादावपि क्लेशव्यक्ते क्लिश
उपतापे इति दिवादौ क्लिशू बाधने इति क्र्यादौ ईषगतौ अयमुंकार्थः परस्मैपदिषु ह्रस्वा
दयः स्त्रयः गंत्यर्थो दिवादौ इच्छार्थस्तुदादौ आभीक्ष्ण्यार्थः क्र्यादौ वर्ष स्नेहने वृषु से
चन इति अत्रे परस्मैपदी शक्त्यर्थश्चुरादौ आङःशांस शंसु स्तुतावित्यत्रे परस्मैपदिषु शा राम
सीति पाठांतरं मत्र वहि महि मद इच्छायामित्यत्रे परस्मैपदिषु महीङिति कण्वादिषु व १२६
हे वद्धं इमौ भाषार्थौ चुरादौ आघोर्हिंसायामपि तत्रैव मृषस्लेपे अयं ह्रस्वोपधः अ्या

दौ जुष चेति जुषी प्रीतीत्यादि तुदादौ जुष परितर्कणे इति चुरादौ ह्रस्वोपधो भूष अयं चुरादा
वपि रह त्यागे अयं कथादौ मित्रकरणे च चुरादौ ञिमिदा अयं दिवादिश्चुरादिश्च ञिष्विदा त्वे
दतीत्यत्र केशवे भविष्यति ष्विद्यतीति स्नेहनमोहनयो दिवादौ ष्विद्यतीति गात्रप्रक्षरणे पु
रस्त्र्यं तुदादावपि लुभ अयं दिवादिः क्र्यादिः अभ्युपगतौ विजृ त्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत
इत्येकीय मतं चुरादावदन्तोऽप्ययं इति भ्वादयः दिवादौ मीङ् हिंसायां मीञ् जितिक्र्यादौ डुमिञ्
ति क्र्यादौ ह्रस्वान्ताः स्वादौ मीगतौ विनिचुरादौ व्रीडृ व्रीवरणे इति क्र्यादौ प्रीङ् प्रीतौ पीङ्
तर्पणे क्र्यादौ पुजादौ च धूरी गूरी गुरउद्यमने आकुस्मीयः गुर इति लघूपधस्तुदादौ चुरा
दौ चुट छेदने अयं तुदादावपि रलयोरभेदे तुदादावप्ययं मूल संघाते तुदादि र्भ्वादिः स्रोतृ भ्वादा हिं
वयं गुर्दे गुर्दे अन्त्यो भ्वादावपि त्रसि मोक्षणे दिवादिरपि नाऊनौ सनयो भ्वादावात्रे रुधगो
धे अयं हिंसायां भ्वादिः दिवादौ चायं डिप संघाते आकुस्मीयः दिवादि भ्वाद्योऽप्ययं स्पश बाध
नस्पर्शनयोर्भ्वादावयं तर्ज अयं भ्वादावपि वस्तं त्योऽप्यादिः क्रण ह्रस्वोपधो भ्वादौ कथादौ
च धूर ह्रस्वोपधईदित् दिवादौ तुदादौ च त्रुट अयं तुदादौ वा भ्रासेति सूत्रे त्रुटि ग्रहणात् श्यन् च र
कलग रकेलगे इति घटादौ वस स्नेहे त्यादि अयं निवासे क्र्यादि र्भ्वादिश्च आच्छादनेऽदादिः
स्तंभने दिवादिः पुष धारणे श्राप्रश्यपश्यन् श्नासत्युष्टो गतः ईरलोपे गति कंपनयो रदादौ

ग्रंथबंधने संदर्भे च्चाद्यादावयं इति चुरादयः हेतुमति च हेतुः स्वातंत्र्येणात्र तत्प्रयोजकः इति कृत्रिमा
एव गृह्यते अन्यथा भिक्षादिस्त्वनुकूलव्यापारादीनामपि हेतुमत्वात् नातिप्रसंगापत्तेः हेतुमांश्चा
धेयत्वात्संबंधेन प्रेरणादिरेव यद्यपि हेतुत्वं प्रकृत्यर्थ पाकादिनिरूपितं प्रेरणानिरूपितं तु क
र्तृत्वमेवेति हेतुमत्पदेन तस्यैव ग्रहणमुचितं तथापि तस्य धातुनैवोक्तत्वात् प्रयोजकताभावेन
तत्राणिजनुपपत्तेः न च प्रयोजकस्यैव ग्रहणमस्तु तस्य द्रव्यत्वात् करणे इत्यनुवृत्तेश्च तस्मात्प्रेरणे
वर्तते नोच्यत इत्याशयेनाह प्रयोजकव्यापार इत्यादि प्रेषणादावित्यादिना अध्येषणं तस्य समर्था
चरणे तत्र निकृष्टस्य प्रवर्तनं प्रेषणं आराध्यस्य प्रवर्तनाध्येषणं तस्य समर्थाचरणमनेकधा अनु
मतिरनुग्रहः उपदेशश्चेति तत्र यस्यानुमतिं विना क्रियाया अनिष्पत्तिः सोऽनुमत्या प्रयोजकः य
था राजा यस्तु केनचिज्जिघांसितं पलायमानं निरुद्धि सोपि हंतुग्राहकत्वेन तथाऽपेतत्वा
दनुग्राहकत्वमात्रेण प्रयोजकः यथा भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयतीति वैद्यादिस्तु
चरितः कषायं पिबेदित्युपदेशेन सर्वे चैते विशेषाः प्रकरणादिना गम्याः नत्वनन्तरूपेणाभि
धाः गौरवान्मानाभावाच्च सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोऽर्थः तदपि योग्यमेव पंचभिर्हे
तेः कथयतीत्यादावेकांतेनत्र सीमासीनत्वादि प्रत्याव च पूर्वांशिच विनापि तदर्थप्रतीतेः प्रकृत्यर्थ
त्वस्यावयपकत्वात् नच योजकत्वेऽभिसावयतीत्यत्र एतदर्थविशेषकत्वे घटत्वाभावरूपत्वाद्यभि

कविरोधः उपसर्गाणां हि क्रियाबोधकतापर्याप्त्यधिकरणानामेव स्तनोत्यादीनां ग्र
हणेनादोषात् अत्र च तादृशार्थप्रकरणाबोधकतापर्याप्तिर्येन तेन नुतन्त्रविभागे अतएव
वलयं तस्य धात्वन्तसिद्धिः अतएव व्याकरणे सूत्रयति इत्यत्र सूत्रस्य क्रियात्वमंगी
कृतं भाष्ये द्योतकतानयेन क्रियाबोधकस्तनोत्यादीनामेव ग्रहणद्वावाच्यतापत्तेर्दु
दोषत्रयं केवलं नेत्याशयेनाह बाचइति नन्वेवं णिज्लिङोः पर्यायः स्यात् तथा च षडकनि
ति प्रयोजकव्यापारे णिजपि प्रयुज्येतेति चेन्न लोडर्थप्रैषविषयस्य लोडं तत्प्रयोगकाले कर्तृत्वेना
वधारणाभावात् तूष्णीं स्थिते तत्वेनैव व्यापारायोग्यत्वनिश्चयाभावात् न च कर्तृप्रत्यये
न लोपस्तस्याभिधानकल्पमिति वाच्यं विवक्षामात्रेण लकारोत्पत्त्यंगीकारात् कर्तृवाक्यस्याः
क्रियायाः भवेत्येवं प्रेरणेन तस्य कर्तृतया विधीयमानतया संभावितकर्तृत्वेनैव तदु
पपत्तेश्च हेतुसंज्ञा तु तत्प्रयोजक इति सूत्रस्वरसेन व्यापारावेशावच्छेद्यानिष्पाद्यमान
प्रयोज्यप्रयोजकस्यैवेति न दोषः निश्चीयमानेति विशेषणात् संप्रति क्रियायाश्चाभावेपि
न दोषः अतएव भूतभविष्यन्त्यपाः सगच्छते एवं च हरेः सामान्यार्थतया संभावितसा
मर्थ्यतयावानिश्चितव्यापारवत्प्रयोजकप्रेरणा णिजर्थः केवला तु लोडर्थः स्पष्टं चेदं
स्पष्टं च तेन कर्तृत्वं भाष्ये किं च प्रयोजकधर्मः प्रेरणा लोडर्थः अनियतकर्तृकात्तु णिज

र्थः पचेत्युक्तेवक्तैव प्रेरकाः पाचयतीत्युक्ते तु मित्रः पचामीत्यादौ वक्तापि किंच एवं लेङा
त्यादि सत्त्वेऽपि धात्वर्थभेदेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वकर्मत्वे व्यवस्थिते लोडादौ तु कर्तृत्वमेव अ
पि च लोडादौ प्रयोज्यनिष्ठं संख्यादि चित्तु प्रेरकनिष्ठैव किंच णिचि प्रयोज्यप्रयोजककर्तृ
व्यापारौ सार्वकालिकौ लोटि तु भविष्यत्काल एव प्रयोज्यव्यापारः प्रयोजकव्यापार
स्तु वर्तमान एवेति अपि लोडर्थप्रकारकतत्तत्कर्तृत्वार्थविशेष्यको बोधः एवं लेटि तु प्रकृ
त्यर्थविशिष्यको बोधः एवं च तेन तु प्रकृत्यर्थप्रकारक एव धात्वर्थविशेष्य इति वेलक्षण्यं इदं च
सर्वं शाब्दे [illegible] कमनुपाबोधितं न ह्यन्यथा हेतोरिति न्यासे कर एषामानुरत्ये च
सिद्धौ किं तेनेतिदिक्। ॐः पुष्प अः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः ननु यस्येति प
कारादीनामकारावयवत्वाभावादित्याह अवर्णपरे ह्रिलि लोकनादेशस्य स्था।
निवत्त्वात् पनाद् भू इति ह्रिले सत्त्वद्भावेनेत्वे दीर्घो रिति दीर्घः तदाह भूतीभवादिति
अजीजवदिति जुगतो सो चोत्तु चेक्रमीत्यत्र निर्दिष्टः स्रवतिरित्यनुवर्तते ननु पुपा। अपर
ण ज्ञातिपवर्ग जकारयोरसंभवात् यणः संभवेऽप्यव्यभिचारात् बहुव्रीहिर्यान्यप
दार्थग्राहित्रः सच शत्वासत्त्वाधात्वाहारमेव पश्यप्रहर शाब्दस्य तत्र स्पतनाविल्पा राम
१२८

।दावगल् समुदाये दृष्टस्त्वं यथा स्वह्लरं नह्लरं विपादिभ्युपक्रमेव र्णे चाहुः पूर्वसूत्रे इति
भाष्यान्तेर्वर्णपरोऽपि न दाह अवर्ण इत्यादि एकहल्व्यवधानेन सामर्थ्यात्स्वरितिः ङो ॥
पुपलिम इस्य तु नव्यवधाने प्रवृत्तिर्मीण्नाभावात् अत एव स्फारयति वलीत्यादिसिद्धिः
अवर्णपर इति किं सुस्तूषतिम् अचीचकासदिति चङ्परे णौ पदं गेनस्य योऽभ्यासो लघु
पर इति व्याख्यानं हृणं मतएवन एतत् मतांतर इति चङ्परे णौ यत्स्वाधितिज्ञाप्यमते हृस्व
र्थः हृयोर पीति अवीवददित्यादौ सन्वत्तस्याप्युपलक्षणमेतत् एषा हरतीति अत्र वीडु
चुरादावेवोक्तं एवं च णिलोपस्यास्थानिवत्वेऽपि न दोषः णौ च संश्चङोः अत्र णौ च सं
श्चङोरिति विषयसप्तमी एवं तयोर्विवक्षितयोरन्तरङ्गत्वाद्धात्वादेः पूर्वं संप्रसारणं न त
दु संप्रसारणं चेति निनतियं परिभाषेति असिद्धमानाभावात् फलाभावान्नाध्येय त्वा
ख्यानान्त स्तौवृ सिञ्चु उपसर्गनिमित्तेति इष्टेरेवेयं उपसर्गादिति वक्ष्यमिति नियमार्थिकात्
तत्फलमुदाहरति न्यसीषदत् इति अचाभ्यासनिमित्तं षत्वं भवत्येवेति भावः स्वादिति कर
णादिति अन्यथाहि तेऽउपधातत्वाभावात् प्राप्तिभावे किं तेन ङौ दिदर्हयति चङ्परे णौ
यत्र्व घायपराभ्यासाभावात् दीर्घः चङ्परे णौ पदं नेउदृ इति तदवयवाभ्यासाभावाच्च न।

नुद्धिः प्रयोगो द्विर्वचनमिति सिद्धांतात् द्वितीयप्रयोगाविषयीभूतचङ्परणिचं प्रति नदादिग्रहणादौ
दिद्रदत्वं गं तदवयवस्याभ्यासस्य इति दीर्घः स्यादेवात्र पक्षे न च णिचो लुप्तत्वाल्लघुपरत्वाभावः चङ्मेव ।
लघ्वस्याश्रितत्वात् तन्मात्रैः द्विर्वचने चीति शास्त्रबलेन दृशात् स्थाद्वित्वेन तलोपेनाभ्यासस्यानादिष्टत्वाद।
वः पूर्वत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्वाद्वा दीर्घविधौ स्थानिवत्वनिषेधस्तथा हि मिकदीर्घविधय इति स्पष्टं
भाष्ये इति चेन्न चङ्परे णौ पदं गंतस्य योभ्यासो लघुपर इत्यर्थं प्रत्यासत्त्या चङ्परणिनिमित्तो गाय
पवस्येव ग्रहणात् दोषात् तत्र कौडिन्यन्यायेन चङ्परणेर्निमित्तत्वेनोपादानात् द्वित्वलघोरेव दी
र्घविधौ कार्यित्वात्र यथा न तेन न्यायाबाधे चेन्निद्वित्वेव ह्रस्वीद्विवद्भावे द्विरुक्त प्रक्रियोक्त भनोनरपीत्य
कर्मधारयवद्भावेपि वा न लोपो न त्र इति नन्वहृत किं च णिज्निमित्तांगसंज्ञा प्रथमणिचः प्राचीन
स्यैव ननु तर्हि शिष्टस्य यत्नैकस्यैव णिचो द्विः प्रयोगः तथा चांगत्वे निमित्तभूतो णिचूकथं
कार्यकोटौ प्रविशेत् न त्र कौडिन्यन्यायविरोधात् साधिप्रथमणिच् मादायैव द्वितीयस्य व्यवहि
तत्वात् तस्य प्रथमोपस्थितत्वेनांतरंगत्वाच्च न तन्मध्यपतितन्यायेनैतन्न्यस्यैव प्रत्यलं द्वयोः
प्रत्यययोर्मध्यपातित्वेपि प्रत्ययत्वपर्यास्त्याधिकरणमध्यपातित्वाभावात् एतेन तर्हि नागमस्यागेव प्रत्य
यांगत्वं तन्मध्यपतितन्यायेनापेणिचमस्यैव गाहनं इत्यपास्तं अत्राहुर्मिकहितत्व स्वाद्विःप्रयो
गत्वेपि पचसि पचसीत्यादौ अत्रापचेर्द्वितीयस्य धौ विहितत्वेन विधिष्टस्य पदत्वेनुमत्तातिः

नत्र स्तु पृति ङ तयोः पदत्वेन तत्र कौडिन्यन्याय विषयाभावात् न चाभ्यासावयवस्यैनैरर्थक्यं
नस्य तन्त्वेपि तदवयवस्य तत्वे मानाभावात् अपर्यवत्त प्रत्ययत्वादीनां न्याय प्राप्तत्वात् अन्य
यात्जिगीषत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे धातो द्वितीभागस्य सनंतभावे हला
दिः शेष एकदेशविकृतन्याये नाभ्यासोत्तरभागस्य प्रथमत्वे प्राचीनस्यांगत्वायां दीर्घाप
त्तिः एवं दिवो विजिगीषायामित्यादि निर्देशास्त्र संगताः स्युः किंच प्रनीषिषतीत्यादौ
द्वितीयसनं प्रति प्राचीनसनंतस्यांगत्वे ऽजनगमामिति दीर्घापत्तिः न च ह्रस्वात्यानेन
ह्रस्वे निस्तारः अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावस्य ज्ञापितत्वेनाभ्यासह्रस्व
त्वे सन्यत इतीत्वे दीर्घत्वे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन ह्रस्वाप्रवृत्तेः दीर्घइणः किति णु
णो यङ्लुको रित्याद्यारंभसामर्थ्यो नाभ्यासे दीर्घादौ कृते ह्रस्वाप्रवृत्ति ज्ञापनाच्च +
एतेनोक्तरीत्या आटि द्वन्त्वस्यांगत्वेन णिल्लोपस्य स्थानिवत्वात् गुणः स्यात् न च णौ
वृद्धीत्युपधाह्रस्वेन निर्वाहः तत्र कौडिन्यन्यायेन वारणानुद्वितात् दीर्घह्रस्वप्रवृत्त्या पुन
रप्रवृत्तेष्ट न च नदि मित्रत्ते न बहिरंगस्य द्वित्वस्यासिद्धत्वे गुणे पश्चान्यवर्त्तमाने ऽजा
नेतर्पसत्वेन नातानांतयदशानिनिबंधात् इत्यमधेरबाधे धातुक्रमस्थ्य वा मेत भावात्
इत्यपास्तमिति दिक् अजादेरित्येतेन न द्वाइति सूत्रे अजादेर्द्वितीयस्यैत्य नस्यादतु

वृत्तेः साचकर्मधारयान्तं च मीनवहुव्रीहेर्व्यत्त एवं दिड्डीपि षतीत्यादौ दाकारस्य नहित्वनिषे
धः न चैवमपि पञ्चीपि षत्तीत्यादौ दोषः नकारस्याद्यवयवत्वाच्चः परत्वाभावेन निषेधाना
पत्तेरिति वाच्यं शब्दापिकाराश्रयणेनाटि शाङ्गस्य नरस्य पूर्ववर्तिमात्रपरत्वात् अत एव संयो
ग संज्ञासूत्रे भाष्ये बहूनां संनिपाते द्वयोः संयोगसंज्ञा यामिं दिड्डीपि षतीत्यादौ दोष
माशंक्य न व्यक्तविधिरित्याद्युग्रहणत्यागेन समाहितं अत्र चेति मिन्नीकरणनिषेधपृथिविये ति
हितदर्थः अदिड्डपहित्ति न नुहित्त कारका निर्देशात् न्याय्यत्वाया मडिति पत्तेर्जादेः परत्व
स्य वाधिं च वडेरीति द्वितात्परत्वादपि प्रथममट्न्याय्यः अपि चानभ्यासत्वेकाचूत्व द्वितीप
त्वादित्वान सापेक्षद्वित्वस्य वहिरंगत्वादपि पूर्वमट्प्रकृति प्रत्यय विशेषापेक्षत्वेन वडे
वहिरंगत्वात्तत्तोपि पूर्वमट् इति चेदत्राहुः आदेरचः परस्य द्वितीयत्वाव्यभिचारेपि द्विती
यस्य त्यनुवर्त्त्यविभक्तिविपरिणामेन द्वितीभागावयवन दशाद्रस्य पर्सामर्थ्येन धानुसं
ज्ञाप्रवृत्तिकालेयेताद्शाद्रस्य पर्यात्र दोषः नचैवं प्रथमोपस्थितानाज्जादेरित्यस्यत्यागेन द्विती
यस्येत्यनुवृत्तिसामर्थ्यनैव तावदर्थकल्पनासिद्धावजादेरितिव्यर्थमिति वाच्यं आसत्तत्वेन
तस्यैवानुवृत्तेर्युक्तत्वात् तदुं दिड्डीपि षतीत्यादौ दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः अनकारापेक्ष
यानस्यापि द्वितीयत्वात् न च विनिगमनाविरहाद् द्वितीयप्रवन प्रथमो नापि तृतीयस्त्व। राम॰
१३

र्थान्तरोक्तेः चेदिदं द्वीपिपतीत्यादौ इदकारस्यापि द्वित्वनिषेधानापत्तेः न चैवं द्वितीयस्येति नवक्त।
व्यमिति भाष्यविरुद्धेत् पूर्वसूत्रेणकाच्छ्दानुवृत्त्यैव सिद्धावयुक्तार्थलाभार्थं तस्यावश्यकत्वा
त् उत्तरत्र चरितार्थत्वेनेति वाच्यं पूर्वसूत्रे दीर्घग्रहणार्थफलाभावात् अपीपचानित्यादौ दोषाच्च यत्र
पठितं तत्र मास्त्विति तदा प्राप्ताच्च अपरे तु पूर्वमप्यपि बहिर्भूततन्निमित्तकस्य तस्यान्तर्भूतत्वाच्च द्वि
मित्ते हि द्वित्वे बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वात् अचः परत्वाभावेन न निषेधः नाज्झलौ नर्यदिति निषेधस्त्व
नास्याः इति स्वरूपमेवेत्याहुः नपरत्वेनेति सन्यतः स्त्रनुतरं रवरूपरः इति तन्निषेधेनैव सिद्धेः कारविधा
नसामर्थ्यात्तत्र दीर्घाइत्यपि बोध्यं द्वापिवाणी द्वितीयः पवगीयादि लोटिलोपवरति लो
चपरइतिपाठः एवं हि द्वादशात्वमुपपद्यते आद्यस्ववर्गप्रथमान्तः वाणिलोहीति आद्योद
त्यो त्यादिः द्वियस्तु द्वितीयोऽतः स्यादेस्त्वडि अत्रापि चङीति विषयसप्तमीते न पूर्वं संप्रसारणे
द्वित्वं बोध्यं शाकासा अत्र याशब्देनानुशिकरणत्वात्यिवन्तेरेवग्रहणमिति केयटः येऽस्मात्तु
नग्रहणं लाक्षणिकत्वात् नचवेसाहचर्यान्नतस्यापि ग्रहणं न हि द्विषये स्याः श्वन्नेः स्वरन्ती
ति सूत्रे ऽउक्तत्वादिति तस्याग्रायः अन्ये तु सामान्यग्रहणं अतएव वैधातोरपि पुकपौनेस्तु न
लुकावाधात् अतएवयातेर्लुग्वचनं प्राक्केति सूत्रे पठितं तदपवादत्वाद्बोधनायेत्याहुः
तद्विंत्यं परिभाषाबाधे मानाभावात् द्वः संप्रसारणे संस्कृतेरिति अनुवर्तनेनसा च विषयस

प्रा॰ प्रा॰ ति
१२१

त्रमील्लोपः पिश्चभ्यासेकारसंनियोगशिष्टत्वाद्धित्वे कृते उपधालोपः स्यात्तिद्ध[illegible]त्रीति भा
दिन्नुहोत्याद्योर्हियोरपि ग्रहणं एवं तीत्यत्रापि साहचर्यं स्यात्ति त्यद्दि निचत्ति: अर्थपतो निर
र्द्दिं वाचित्वात्तुकि गुणः पल्लोप इति लोपो यो रिन्यनेन्नति कृते रिति श्रि[illegible] निर्देशो य[illegible]पि
वृत्त्यर्थः अन्तास्थापत् पातेर्णौ केयट मतेर्न्निर्द्धीन्य स्यापवादः [illegible] मने शा[illegible] प्र
लुगागम एव साहचर्यात् अन्यथा दर्शनस्यैव लुक सं[illegible] पाल र[illegible]
सिद्धत्वेप्यागमांतरनिरत्तये वचनं को विधन अश्वारोनुरोधाद्दानेय ग्रहणं [illegible]
वैरूप्य सत्वात्त [illegible]कत्वात् सानुबंधकत्वाद्वेत्याहुः केचिदन्वाप[illegible]ति [illegible]
वन्नेर्ण्य न स्यासिद्धवातेः पुग्निरत्यर्थं वचनं नीलि लीयतेरिति न चा[illegible]नुबंधक[illegible]
कल्लात् स्याकृतात्व स्यचूलीलोरिति ग्रहणमुचितं धातुभेदेन [illegible]सिद्धे[illegible]
नरस्याग्रहणस्यैवप्यापत्तेः एवं चेदमेव ज्ञापयम[illegible]
वत्रौ लीयतेरिति यकानिर्देशो बाध्यः पूर्वो नरसाहचर्याद्धेतुमन्न्या[illegible]
स्वनग्रहणेलातेरिति रु नात्यलीयते र्ग्रहणं अलुप्विकरणत्वात् ला[illegible]रपीत्य[illegible]नत
त्वस्याप्येकदेशविकृतन्यायेन लीन्यानुकृ[illegible]स्यारनाम्ना हलीईइलीति इदं च स्यामिनन्[illegible]
भाष्ये स्पष्टं परत्वेन लुगागमेन बाधप्रसक्ते प्रलेभ नाभिमतं त्यादि य[illegible] भाष्ये लीयते